

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

ФЕРУЗА МУХИТДИНОВА

**СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ
ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ**

**Олий ўқув юртлари ҳуқуқшунослик мутахассислиги
бўйича таълим олаётган талабалар учун**

ДАРСЛИК

Тошкент-2011

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 21.10.2010 йилдаги 396-сонли буйруғига асосан бэрилган Гувоҳномага биноан дарслик сифатида 396–44-сон билан рўйхатга олинган ва нашр қилишга рухсат берилган.

Тошкент давлат юридик институти Ўқув-услугий Кенгашининг 2011 йил 27 январдаги 6-сонли қарорига кўра нашрга тавсия этилган.

ББК 67.3

УДК. 340. 12(075)(575.1)

Мухитдинова Феруза Абдурашидовна.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.
Дарслик. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2011. – 376 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, ТДЮИ.

Тақризчилар: ю.ф.д. **Рахимов Фахри Ҳайдарович**
ю.ф.н. **Каримова Омина Абдурахимовна**

Мазкур дарсликда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети, мақсад ва вазифалари, Қадим давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг шаклланиши ва ривожланиши, ўрта аср сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари, Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг асосий хусусиятлари, жаҳон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг асосий адлолатли давлат бошқаруви, одил ҳукмдор, суд ва судлов, қонунчилик ҳақидаги гояларнинг ривожи, янги давр сиёсий-ҳуқуқий гоялари ва ҳозирги давр Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқ масалаларининг ўрганганлиги қайд этилган.

ISBN: 978-9943-380-31-8

© Мухитдинова Феруза Абдурашидовна, 2011 й.

© Тошкент давлат юридик институти, 2011 й.

КИРИШ

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ҳуқуқшунослик фани ҳисобланади. Лекин бу фан ривожланишига ҳуқуқшунослардан ташқари файласуфлар ҳам катта ҳисса қўшишган. Пифагор, Гераклит, Демокрит, Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур, Конфуций, Августин, Гоббс, Кант сингари бир қатор файласуф ва мутафаккирлар қарашлари айти чاغда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихида ҳам муҳим ўрин тутати.

Маълумки, сиёсат, давлат, ҳуқуқ, қонунчилик соҳалари юриспруденция, фалсафа, социология, сиёсатшунослик, этика сингари турли гуманитар фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Айти чاغда бошқа фанлар билан ўзаро алоқада бўлган ҳар бир фан ўзининг ўрганиш предмети ва усулларидан келиб чиққан ҳолда бу умумий соҳаларга нисбатан ўзига хос илмий ёндашувга, алоҳида предмети ва мавзуга эга бўлади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани ҳуқуқшунослик фанлари тизимида бир вақтининг ўзида ҳам тарихий, ҳам назарий йўналишдаги мустақил илмий-ўқув фани ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқий фан доирасида давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва қонунчиликнинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиши тарихи сиёсий ва ҳуқуқий назарияларнинг тарихий шаклланиш жараёнлари билан боғлиқликда тадқиқ этилади.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тизими назарий расмийлашган фан мажмуи сифатида, илмий билиш даражаси ва хусусиятига кўра сиёсий ва ҳуқуқий воқеликнинг тасаввур, туйғу, ишонч, кайфият, фикр сингари бошқа шаклларида фарқланади. Назария даражасига кўтарилмаган кундалик онгининг бундай шакллари, гарчи сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи предмети доирасида бўлмасида, ҳам тегишли назарияларнинг шаклланиши билан боғлиқ маълум бир вазиятни тушуниш ва идрок этишда муҳим ҳисобланади.

СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ЎРГАНИЛИШ УСУЛЛАРИ

Миллий давлатчилик илдизлари уч минг йиллик тарихга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси XXI аср бўсағасига келиб ўз миллий мустақиллигини қўлга киритди. Бой миллий-маънавий меросимизни қайтадан ўрганилиш, ўзликни англаш, аجدодларимиздан мерос миллий қадриятларни, узок тарихга эга бўлган миллий давлатчилигимиз аъёнларини таҳлилдан ўтказиш кун тартибига чиққан долзарб вазифалардан бўлиб қолди. Миллий қадриятлар ва маънавий-илмий меросни замонавий умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш миллий истиқлолни мустаҳкамлаш ишнинг муҳим бир қисmidir. Айни пайтда, миллий давлатчилигимиз тарихини, юртимизда давлат ва қонунчилик борасидаги сиёсий-ҳуқуқий билимларнинг ривожланиши жараёнларини яхши англаб, билиб олиш учун жаҳон тарихидан, дунё мамлакатларида бу соҳада кечган жараёнлардан яхши хабардор бўлиш зарур.

Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек: «Эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрилар давомида тўпланган тажриба ва демократик аъёнларни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз. Лекин бу гўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиш, ўз заминимизга татбиқ этиш лозим»¹.

Бинобарин, вақт ўтган сари инсоният орттирган тарихий тажриба ва билим, маънавий-маданий мерос кўлами ортиб бораркан, ўз навбатида тарихнинг ҳам давр учун бўлган аҳамияти кучайиб боради. Тарихнинг бундай умуминсоний маърифий, маънавий-тарбиявий қадриятлари жаҳон мамлакатлари сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихига ҳам тўла тегишлидир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши натижасида вужудга келган.

Сиёсий таълимотлар кенг маънода жамиятдаги синфлар, табақа ва тоифалар, миллатлар ва элатлар, шунингдек, давлатлар ўртасидаги муносабатларни ифода этувчи ғоялар, қарашлар ва вазифаларни ўз

¹ Каннов I A. Biz kelajagimizni o'z o'q'limiz bilan quramiz. T 7 -T «O'zbekiston». 1999. B 304

ичига олади. Бу қарашларнинг ўзагини ҳокимият масаласи, давлат тузиш ва бошқариш услублари масалалари ташкил қилади.

«Таълимотлар» деганда турли шакллардаги назарий қарашларнинг моҳияти, тегишли билимларнинг тарихан майдонга келиши ва ривожланиши, сиёсий-ҳуқуқий кўринишларни билиш чуқурлашиб борган назарий концепциялар, ғоялар ва қондалар назарда тутилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг вазифаси дунё сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг юзага келиши, шаклланиши ва ривожланишининг асосий босқичлари, йўналишларини ёритишдан иборатдир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи инсоният маънавий маданиятининг муҳим таркибий қисмини ташкил этади. Уларда ўтган аждодларнинг улкан сиёсий-ҳуқуқий тажрибаси мужассамлашган бўлиб, озодлик, ҳуқуқ, қонунчилик, сиёсат, давлатчилик муаммолари борасидаги қадим тадқиқотларнинг асосий йўналишлари ва натижалари ўз ифодасини топган. Бу кўп асрлик тажрибалар, ғоялар ва қўлга киритилган натижалар замонавий сиёсий-ҳуқуқий қарашларга ва йўналишларга, ҳозирги кундаги назария ва амалиётга сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда.

Бугунги кун муаммоларини англаб етиш ва келажак сари маъқул йўл топиш мақсадида кишилар доимо мозийга мурожаат қилишган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Бу ўтмишга, унинг анъаналарига кўр-кўрона сиғиниш натижаси бўлмай, балки инсониятнинг тарихий маконда ўзлигини англаш, ўтмиш ва келажак ўртасида ўз ўрнини топиш йўлидаги зарур воситадир.

Шу маънода инсониятнинг тарихий манбаларда ўз ифодасини топган сиёсий-ҳуқуқий тафаккури ва маданиятининг тараққиёт йўли, умуминсоний сиёсий-ҳуқуқий кадриятларнинг шаклланиш ва қарор топиш жараёнлари муҳим аҳамият касб этади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи турлича қарашлар ҳамда муносабатларнинг ўзаро кураши давомида давлат ва ҳуқуқ, қонун ва қонунчилик, тегишли давлат ва жамият тузуми табиатини англаш, шахс ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шакллари, тамойиллари тўғрисидаги тасавурларнинг чуқурлашиб бориши жараёнини тўлароқ тушунишга ёрдам беради.

Сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг тегишли билимлар ва таълимотларга айланиши жуда узоқ давр мобайнида рўй берган. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар илк синфий жамиятлар ва давлатлар шакл-

ланиши жараёнида пайдо бўлган. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар инсонлар томонидан дунёни билишнинг дастлабки диний-афсонавий шаклидан босқичма-босқич рационал-мантиқий, фалсафий шаклига ўтиб борган.

Умуман инсоният тарихи сингари сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг ривожланишини ҳам қуйидаги асосий даврларга бўлган ҳолда ўрганиш мумкин.

Улардан биринчиси-қадимги дунёнинг илк сиёсий-ҳуқуқий тасаввурлари шаклланган давр. Бунда инсон тафаккури, жумладан, сиёсий-ҳуқуқий қарашлари эртак ва диний афсоналар шаклида ривожланган. Афсонавий тафаккур тарих ривожини худоларга боғлиқ деб билган. Инсоният тарихи, дунё тартиблари, ердаги ҳокимият ва мавжуд қонунлар худолар мадади ва иштирокида яратилган деган назария пайдо бўлган.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар ривожланишининг иккинчи даври (ўрта асрлар)да илмий таълимотлар, тарихий, фалсафий ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлар диний мафкура таъсирида ривожланган. Шунинг учун ҳам бу даврда ижод қилган кўплаб мутафаккирлар асарларида ижтимоий тараққиёт жараёнлари идеалистик нуқтаи назардан асосланган.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг янги даври кўплаб файласуфлар ва мутафаккирлар томонидан худо тарих ва тараққиёт, жамият тартиб ва қонунларининг ижодкори деган ақидадан воз кечилиши билан бошланган. Дунёдаги воқеа-ҳодисаларни, ижтимоий муносабатларни моддий дунёнинг ўзидан келиб чиқиб ўрганила бошланди.

Қисқача айтганда, афсоналар, фалсафа ва фан сиёсий-ҳуқуқий кўринишларни билиш йўлидаги ёндашувнинг уч асосий тури саналади ва уларни илмий билиш натижаларини белгилаш шакли ҳисобланади.

Дастлаб барча халқларнинг сиёсий-ҳуқуқий тасаввурлари бирдай диний-афсонавий хусусиятга эга бўлган. Бунда давлат ва ҳуқуқ тартибот муносабатларининг илоҳийлиги, худо томонидан ўрнатилганлиги ҳақидаги тасаввурлар ҳукмронлик қилган. Дунё, бутун олам худо иштирокида ва унинг ҳаракати билан тартибга солинган, ердаги тартиблар ҳам шу бутун олам тартибининг бир бўлаги деб ҳисобланган.

Сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг рационаллашуви ўз навбатида бундай афсонавий қарашлардан узоқлашишни билдиради. Бу жараён

афсона мазмунини афсонавий қобикдан ажратиб олинishi, афсоналарни шарҳлашга фақат руҳоний-коҳинлар эмас, балки бошқаларни ҳам кенг жалб этилиши, давлат-ҳуқуқ масалаларини кенг доираларда муҳокама қилиш оммалашуви билан бир вақтда давом этди.

Турли давлат шаклидаги жамиятларда бу жараён турлича суръатларда кечди, улар хилма-хил шаклларга эга бўлди ва турли хил оқибатларга олиб келди. Умуман олганда, дунёқарашдаги, жумладан, давлат ва ҳуқуқ масаласида дастлабки диний-афсонавий тасаввурлардан маълум бир маънодаги рационал қарашларга ўтиш жараёни эрампздан аввалги VIII-VI асрларда кузатишган. Бу жараён Хитойда Конфуций, Мао-сзи, Лао-сзи ва легистлар таълимоти, Ҳиндистонда Буддачилик, Эрон ва Марказий Осиёда Зардуштийлик, Юнон донишмандлари ва Рим ҳуқуқшунослари таълимотлари сифатида намоён бўлган.

Ўз-ўзидан равшанки, «сиёсат» ва «давлат» тушунчалари бир-бирларидан ўзаро фаркланади. Уларнинг ўзаро мувофиқлиги даражаси ҳақидаги тасаввур турли даврларда ва турли муаллифларда турлича бўлган. Масалан, сиёсий кўринишларни полис тажрибаси асосида ишлаб чиқишни бошлаган Қадимги Юнон мутафаккирлари «давлат» атамасини қўллашган эмас. Бу атама орадан бир неча асрлар ўтгач, Макиавелли замонасидагина илмда қўллана бошлаган.

Қадимги юнонистонликлар «сиёсат» деганда давлатчиликнинг фақат фуқаролари озод бўлган эллиларга хос ва анча ривожланган алоҳида шаклини тушунишган.

Янги даврда ва ундан кейинги босқичларда «сиёсат» ва «давлат» тушунчалари ўртасидаги фарқ анча ойдинлаштирилган. Бунда «сиёсат» атамаси Қадимги Юнон мутафаккирларидан фарқли ўларок, «давлат» тушунчасидан кўра кенгроқ маънода талкин қилинган.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг ҳуқуқшунослик ва бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ҳуқуқшунослик фани ҳисобланади. Лекин бу фан ривожланишига ҳуқуқшунослардан ташқари файласуфлар ҳам катта ҳисса қўшишган. Пифагор, Гераклит, Демокрит, Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур, Конфуций, Августин, Гоббс, Кант сингари бир қатор файласуф ва мутафаккирлар қарашлари айни чоғда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихида ҳам муҳим ўрин тутди.

Маълумки, сиёсат, давлат, ҳуқуқ, қонунчилик соҳалари юрис-пруденсия, фалсафа, социология, сиёсатшунослик, этика сингари турли гуманитар фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Айни чоғда бошқа фанлар билан ўзаро алоқада бўлган ҳар бир фан ўзининг ўрганиш предмети ва усулларида келиб чиққан ҳолда бу умумий соҳаларга нисбатан ўзига хос илмий ёндашувга, алоҳида предмети ва мавзуга эга бўлади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани ҳуқуқшунослик фанлари тизимида бир вақгининг ўзида ҳам тарихий, ҳам назарий йўналишдаги мустақил илмий-ўқув фани ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқий фан доирасида давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва қонунчиликнинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиши тарихи сиёсий ва ҳуқуқий назарияларнинг тарихий шаклланиши жараёнлари билан боғлиқликда тадқиқ этилади.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тизими назарий расмийлашган фан мажмуи сифатида, илмий бишиш даражаси ва хусусиятига кўра сиёсий ва ҳуқуқий воқеликнинг тасаввур, туйғу, ишонч, кайфият, фикр сингари бошқа шаклларида фарқланади. Назария даражасига кўтарилмаган кундалик онгининг бундай шакллари, гарчи сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи предмети доирасида бўлмаса-да, ҳам тегишли назарияларнинг шаклланиши билан боғлиқ маълум бир вазиятни тушуниш ва идрок этишда муҳим ҳисобланади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ягона ҳуқуқшунослик фани доирасида бирлаштирилганига сабаб сиёсий ва ҳуқуқий кўри-нишларнинг ва тегишли тушунчаларнинг ўзаро яқин алоқдорлигида. Бу нарса айниқса, давлатшунослик ва ҳуқуқшуносликнинг яхлит ўқув мажмуидан иборат бўлган ҳуқуқшунослик фанининг ўзига хос улубий ёндашувида яққол кўринади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихига ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан ёндашув сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети, яъни ўрганадиган масалалар доирасини англашга ёрдам беради. Масалан, сиёсатшунослик фанида ўтмиш сиёсий таълимотлари бизнинг фанимиздан кўра бошқача ёндашувда, яъни сиёсатшунослик фанининг предметидан, мақсад ва вазифа-ларида келиб чиқиб ўрганилади. Бу ҳолда сиёсий воқелик билан узвий алқадор бўлган ҳуқуқий таълимотлар фақат қисмангина кўриб чиқилиши мумкин. Чунки ҳуқуқий таълимотларни чуқур таҳлил қилиш бу фанининг мақсад ва вазифаларига кирмайди. ҳуқуқшунослик ва сиёсатшунослик сиёсий кўринишларнинг турли соҳаларини ва

хилма-хил жиҳатларини ўрганади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, ҳуқуқшунослик фани сиёсий кўринишларни ҳуқуқий кўринишлар билан ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганади ва сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг ҳуқуқ шаклида ифодаланишини тадқиқ қилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани давлат ҳақидаги таълимотларнинг тор мутахассислик масалаларини ёки ўтмишдаги сиёсий таълимотларни давлатшунослик тарихи сифатида ўрганмайди. Шунинг учун ҳам сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг асосий вазифаси давлатчилик назарияси муаммолари турли илмий оқимлар ва йўналишлар вакиллари томонидан қай тарзда ва қай даражада ўрганилганини кўриб чиқишдан иборат бўлади. Демак, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанида ҳуқуқ ва қонунчилик борасидаги назарий қарашларнинг шаклланиши тарихи ўрганилади.

Давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганувчи ҳуқуқшунослик фанларидан фарқли ўлароқ, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани пайдо бўлаётган ва шаклланаётган сиёсий-ҳуқуқий муассасаларни эмас, балки уларни назарий билишнинг тегишли шакллариини ўрганади.

Шу билан бирга, бир томондан, сиёсий-ҳуқуқий ғоялар тарихи ва иккинчи томондан давлат ва ҳуқуқ шакллари, муассасалари тарихи бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Зотан, давлат ва ҳуқуқ тарихини билмай туриб, тегишли сиёсий-ҳуқуқий назариялар мазмун-моҳиятини англаш қийин кечади. Ўз навбатида, давлат ва ҳуқуқ борасидаги у ёки бу назарий қарашларни яхши билмай туриб, сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг тарихий шаклланиш жараёнини илмий тушуниш мумкин эмас.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани ҳуқуқшуносликнинг бошқа умумназарий фанларига нисбатан тарихий фан сифатида намоён бўлади. Унинг предмети ва вазифалари сиёсий-ҳуқуқий назарияларнинг юзага келиши ва ривожланиши тарихини, давлат, ҳуқуқ ва сиёсат ҳақидаги назарий билимларнинг тарихий шаклланишидаги қонуниятларни ўрганишдан иборатдир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг бошқа ҳуқуқий ва фалсафий фанлардан фарқи шундаки, ўтмишдаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўзи эмас, балки уларнинг тарихи биз кўриб чиқадиغان фаннинг предмети ҳисобланади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети ва ўрганиш усуллари.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани таркибан назарий ва тарихий йўналишдаги тадқиқотлардан иборат бўлгани учун ушбу фанда таълимотларни ёритиш хронологик ҳамда муаммони усул ва воситалар орқали олиб борилади.

Бундай хронологик ёндашув Ақлотун, Арасту, Фома Аквинский, Кант сингари давлат ва ҳуқуқ борасидаги янги концепсияларни асослаган мумтоз мутафаккирларнинг гояларини, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлардаги аҳамиятли бўлган илмий оқимлар ва қарашларни ёритишга, уларнинг пайдо бўлиши ва тадрижий ривожланишини англашга ёрдам беради. Бу ҳол у ёки бу назарий қарашларнинг, таълимотларнинг ўзига хос шаклланиш ва алмашиши жараянларини тарихий жиҳатдан аниқ, тўлиқ ва изчил ўрганиш имконини беради.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўзлаштиришда, материални шундай изчил хронологик тарзда ўрганиш билан бирга, тарихий-қиёсий тадқиқот усулларини ҳам қўлланиш катта аҳамият касб этади. Чунки турлича назария ва гояларни ўзаро таққослаб кўриш бу гояларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари борасидаги билимларимизни янада чуқурлаштиришда, айни чоғда уларни ўзаро фарқловчи аниқроқ мезонларни очиб беради.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи мустақил юридик фан бўлиб, у бопқа юридик фанлар каби гуманитар фанлар сирасига киради. Унда ҳам бопқа замонавий гуманитар фанлардаги сингари фаннинг, олдига қўйилган мақсад ва вазифаларнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда фалсафий ва махсус-илмий усулларнинг бой воситаларидан фойдаланилади. Бу боралда, энг аввало, расмий-мангикий, диалектик, тизимли, қиёсий-тарихий тадқиқот усуллари муҳим ўрин тутади.

У ёки бу усул (бинобарин, фойдаланилаётган усуллар мажмуи) бу, шубҳасиз, бирдан-бир мақсад, изланган ҳақиқат эмас, балки билиш йўли ва тадқиқот воситаси, холос. Қўлланивчи усулнинг илмий аҳамияти ва ўрганиш борасидаги қиммати пировардида бу усулнинг фани ўрганилаётган объект ҳақидаги янги билимлар билан бойитишга, тадқиқ қилинаётган муаммолардаги янги ҳолатларни кашф этишга, уларни янада мазмунлироқ ва тезроқ тушуштиришга қанчалик қодирлиги билан белгиланади.

Билиш усулларининг ривожланиши билан ички боғлиқликда бўлган илмий таълимотлар тараққиёти ўз моҳиятига кўра тарихий жараёндир. Сиёсий-ҳуқуқий тафаккур соҳасидаги назарий билимлар ва билиш усуллари тараққиёти сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанида тушунтириб берилган. Шу билан бирга айни биз ўрганаётган фан (яъни сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи) назариялар тарихи сифатида сиёсий-ҳуқуқий билиш усулларининг ҳам ўзига хос тарихи ҳисобланади. Айни чоғда бу тарих умум-инсоний, умумбашарий аҳамиятга моликдир. Шунинг учун ҳам у бизга таълим тизимимизни жаҳон сивилизасиясининг илғор ютуқларидан баҳраманд қилиш имконини беради. Бундай баҳрамандлик, ўз навбатида, ҳар қандай зуғумлардан холи, озод ва эркин шахсни тарбиялашга, истиқлолча янги онг, янги тафаккур, янги дунёқарашни шакллантиришга, энг муҳими – янги инсонни камол топтиришга муайян даражада хизмат қилиши шубҳасиз.

Эътибор беринг:

Ушбу фан бўйича маърузада қуйидаги асосий жиҳатлар:

Мазкур мавзунинг ўрганишни сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг мустақил юридик фан эканлиги, уни ҳуқуқшунослик ва барча ижтимоий фанлар тизимидаги тугган ўрнини аниқлашдан бошлаш зарур.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихини давлат ва ҳуқуқ тарихи, давлат ва ҳуқуқ назарияси, сиёсатшунослик фанлари билан чамбарчас боғлиқлигини, уларнинг мавзуларини ўхшаш ва фарқли жиҳатларини тўла тасаввур қилишга эътиборини қаратиш лозим. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи фанининг мавзуси ва уни ўрганишнинг усулларини алоҳида эътибор билан ўрганиш талаб қилинади.

Конституциявий ҳуқуқ, жиноий, фуқаролик, оила ва никоҳ, хўжалик ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ, молия ҳуқуқи каби алоҳида ҳуқуқ тармоқларини ривожлантиришда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг салмоқли ўрни борлигини алоҳида кайд этиш керак.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганишда қуйидаги қондаларига риоя қилишни унутмаслик даркор:

Биринчидан: у ёки таълимотни, назарияни, концепцияни ёки бирор-бир мутафаккирнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, фикрлари, тасаввурларини ўрганиш учун ўша давр шарт-шароитлари талабларидан келиб чиққан ҳолда ўрганмок зарур. Акс ҳолда жуда кўп гоё ва фикрлар бугунги кунда унчалик аҳамиятсиз кўриниши мумкин. Шу боисдан давлат, ҳуқуқ ҳақидаги қарашларни қандай

шарт-шароитларда шаклланиб, ривожланганлигини аниқлаш жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиши керак.

Иккинчидан: мутафаккирнинг умумий фалсафий қарашларини ўрганиш зарур. Унинг сиёсий-ҳуқуқий гоялари, фикрлари қандай фалсафий йўналишлар ва қарашлар билан уйғунлигини билиш ҳам талаб этилади.

Учунчидан: юристлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган давлат, ҳуқуқ, қонунийлик тўғрисидаги назарий билимларини келиб чиқиши, тўғрисида алоҳида мутафаккир ёки назарийчиларнинг аниқ фикрлари гояларни билиш ҳам муҳимдир.

Тўртинчидан: муайян назарийчи, мутафаккирнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари давлат сиёсати, мафкурада қандай ўрин тутгани, кимларнинг манфаатини химоя қилишга қаратишганини аниқлаш илтибордан четда қолмаслиги зарур.

Бешинчидан: сиёсий-ҳуқуқий мафкура тарихида мутафаккирнинг, назарийчи, давлат арбоби, сиёсий арбобнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари улардан аввалгисига нисбатан қандай янгиликлар билан фарқланишини аниқ тасаввур этиш шарт. Уларни жамият таракқиёти учун қандай аҳамиятга эга бўлишганини ўрганиш ҳам муҳимдир.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Давлат, жамият, одил ҳукмдор, сиёсатшунослик, қонунийлик, мутафаккир, гоя, қараш, назария, таълимотлар.

ҚАДИМГИ ДУНЁ ДАВЛАТЛАРИДАГИ СИЁСИЙ- ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

ҚАДИМГИ ШАРҚ ДАВЛАТЛАРИДАГИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

Қадимги Шарқ давлатларида диний-афсонавий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши

«...Мана, Конфуций ва Махатма Гандини, Форобий ва Баҳоуддин Нақшбандни олайлик. Бу зотлар умумбашарий тараққиёт миқёсида танилган, теран инсоний ғоялар, маънавий бойликларнинг қадр-қимматини чуқур англайдиган донишманд одамлар бўлган»¹.

Маълумки, инсоният маданий тараққиёти сарчашмалари дастлаб қадимги Шарқ мамлакатлари – Миср, Хитой, Ҳиндистон ва бошқаларда кейинчалик Қадимги Юнонистонда пайдо бўлган. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тушунчаси ўзининг бугунги кундаги маъносига турли хил жамиятлар ва давлатчилик шакллариининг узоқ муддатли ривожланиши мобайнида эга бўлган. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг назарий билим сифатида вужудга келиши илк афсонавий тасавурларнинг босқичма-босқич рационаллашуви мобайнида кечган. Бу жараёнларни билишда, айниқса Қадимги Ҳиндистонда яратилган «Веда» ва «Упанишад»лар, Марказий Осиё халқларининг қадимий маънавий-тарихий мероси бўлмиш “Авесто” асарларида сақланиб қолган маълумотлар ғоят қимматлидир.

Сиёсий-ҳуқуқий тафаккурнинг пайдо бўлиши барча қадимги халқларда дастлабки диний афсоналарга бориб тақалади ҳамда инсоннинг дунёдаги ўрни ҳақидаги афсонавий тасавурларга суянади. Фақат шартли равишда сиёсий-ҳуқуқий деб аташ мумкин бўлган ушбу қарашлар ўз тараққиётининг илк босқичида бир бутун диний-афсонавий дунёқарашнинг таркибий қисми ҳисобланиб, халқ инсон тафаккурининг алоҳида шакли ва илмининг алоҳида соҳасига айланмаган эди.

Фазо, ибтидоий бетартибликлардан фарқли ўлароқ, маълум бир тартибга солинган бўлади, афсоналарга кўра, бу тартиб худолар

¹ Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T.: «O'zbekiston» 2000. B.21.

томонидан ўрнатилади. Ердаги тартиблар (шу жумладан инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тартиби ҳам) бутун олам, яъни фазо тартибининг ҳосиласи ва ажралмас қисмидир. Одатда, бу диний афсоналарда худолар иштирокида содир бўлган воқеалар, худоларнинг оламшумул ишлари ҳақидаги маълумотлар кишилар томонидан албатта ҳисобга олиниши керак бўлган меъёрлар тарзида ҳикоя қилинади.

Ердаги тартиблар, диний афсоналарга кўра, худолар томонидан ўрнатилган илоҳий умумфазо тартибларининг бир қисмидир. Одамлар ҳаёти, ердаги жамият ва давлат қурилиши, кишиларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда худолар билан муносабатлари, одамларга нимага руҳсат этилганию нимага таъқиқлангани сингари деярли барча ҳуқуқ ва бурчлар айнан шу тасаввур орқали тушунтирилган.

Мавжуд ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий тартибларнинг илк манбаи бўлмиш илоҳийлик қадимги афсоналарнинг асосий ғояси ва мавзусидир. Қадимги халқларнинг афсоналарида бу илоҳийликнинг хусусиятлари, унинг ердаги тартиб ва муносабатлар билан қандай алоқадорлиги турлича ифодаланади. Бундай ҳар хиллик турли халқларнинг афсоналари пайдо бўлган заминдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тартибларнинг ўзига хослиги билан изоҳланади. Чунки афсоналар мавжуд тузумни, ўрнатилган тартиб-қоидаларни қўллаб-қувватловчи, уларни оқловчи нуқтаи назар ва таълимот сифатида намоён бўлади. Маълум бир афсонавий қараш мавжуд бўлган тегишли тартибни энг олий, энг нуфузли қоида сифатида кўрсатади, айни пайтда бу тартиб қонунийлиги (легитимлиги)нинг дахлсиз амал қилишининг таъминланишига, тамойил ва меъёрларининг сақланишига хизмат қилади.

Ердаги ҳокимият ва тартибнинг илоҳий илдизга эгаллиги ҳақидаги у ёки бу афсонавий қараш тегишли давлат тузилишини барча учун мажбурий қилиш сифатида намоён этади. Айни дамда у бошқача тасаввурлар, қарашлар ва нуқтаи назарлар шаклида бирон-бир мухолифати бўлмаган ҳукмрон мафкура родини ҳам ўйнайди.

Турли афсонавий қарашлар, энг аввало тегишли ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ҳамда турлича бошқариш усулларини аниқлаш ва тушунишининг афсонавий шакли сифатида қизиқиш уйғотади.

Бир қанча халқларнинг афсоналарида дастлаб ердаги тартиблар худолар томонидан ўрнатилгани ва бошқарилгани ҳақида сўз боради. Уларда айтилишича, худолар кейинчалик одамларга бошқариш

санъатини ўргатишади ва ҳокимиятни ердаги ҳукмдорларга топширишади. Геродотнинг «Тарих» асарида маълумот берилишича, Мисрнинг биринчи подшоҳи давридан то Геродот Мисрга ташириф буюрган давр (эрамиздан аввалги V аср)гача бўлган 11340 йил мобайнида юқори мартабали коҳинлар ва подшоҳларнинг 341 авлоди ўтган ва бу вақт ичида Мисрни одамлар бошқарган. Бу давргача, коҳинларнинг айтишича «Мисрда худолар ҳукмдорлик қилишга, улар одамлар орасида яшашган, худоларнинг бири уларнинг энг қудратлиси ҳисобланган». Худоларни дастлабки ҳукмдорлар ва қонун ўрнатувчилар сифатида тасаввур қилиш Қадимги Юнон афсоналарига ҳам хос бўлган. Кронос, Зевс, Афина сингари худолар ҳукмдорлиги ҳақидаги афсоналар бунга мисол бўла олади.

Қадимги Бобил ва Қадимги ҳинд диний афсоналарига кўра, худолар ҳукмдорлар ҳокимиятининг манбаи бўлиш билан бирга ердаги ишлар ва кишилар тақдирини ҳал қилишда давом этганлар.

Қадимги яҳудийларнинг диний-афсонавий қарашлари ҳам ўзига хос бўлган. Уларнинг қилишларича, ҳақиқий худо бутун яҳудий халқи билан алоҳида бир шартномавий муносабатда бўлиб, у яҳудий халқининг подшоҳи (олий қонун чиқарувчи ҳукмдори ва суд ҳаками) ҳисобланади. Яҳудийларнинг илоҳий қарашларига кўра, яҳудий халқининг қонунлари Мусога (Моисейга) бевосита худо томонидан берилган. Бу ерда таъкидлаб ўтилган ҳокимиятнинг шартномавий хусусияти ҳақидаги тасаввурлар айниқса эътиборлидир.

Қадимги Хитой афсонасида ҳам ердаги ҳокимиятнинг келиб чиқиши илоҳийлиги илоҳий хусусиятларга эга эканлиги тўғрисида гап боради. Унда айтилишича, Осмоноти олий ҳукмдорининг (яъни Хитой императорининг) шахси, шахсий салоҳияти ва ички қуввати кўкдаги олий кучлар билан алоқанинг ягона воситасидир. Қолган барча мансабдорлар ва давлат маъмурияти бор-йўғи императорнинг шахсий ҳокимияти кўмакчилари деб ҳисобланган.

Умуман олганда, ердаги тартибларининг илоҳийлик хусусияти ҳақидаги бундай қарашлар ҳокимият, бошқарув, ҳуқуқ, судлов борасидаги кейинги бирмунча аниқроқ дунёқарашларга асос бўлиб хизмат қилганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Қадимги Мисрда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

Қадимги Мисрдаги кишиларнинг жамият ва давлат хусусидаги қарашлари, уларнинг умумий дунёқарашлари каби, диний-афсонавий

кўринишида бўлган. Плутархнинг таъкидлашича, мисрликлар Ра (қуёш худоси)ни дунёнинг яратувчиси деб ҳисоблашган. Ра кейинчалик Осирис, Исиди, Сет ва бошқа худоларни ҳамда одамларни яратган.

Қадимги Миср диний-афсонавий қарашларига мувофиқ, **Маат (Ма-ат)** худоси ҳақиқат, адолат ва одил судлов тимсоли сифатида намойиш бўлади. Судьялар бу худо тасвирини тақиб юришган ва ўзларини Маат худоси фидоийлари деб ҳисоблашган. Фиръавн, қоҳинлар ва зодагонлар ҳокимиятининг, шунингдек, расман қўллаб-қувватланган урф-одағлар, қонунлар, суд қарорлари сингари ўша даврнинг асосий ҳуқуқ манбаларининг илоҳийлиги – уларнинг барчаси Маат тартибларига, яъни табиий-илоҳий адолат қоидаларига мувофиқ эканлигидан далолат берган. Зеро, “ма-ат” тушунчаси илоҳий «адолат-ҳақиқат» маъноларини ўзидаифода этган.

Илоҳий адолатни ердаги ижтимоий-сиёсий тартиблар, қонунлар ва инсонлараро муносабатлар қоидаларининг асоси сифатида улуғлаш бир қатор Қадимги Миср манбаларида учрайди. Эраמידан аввалги XXVIII асрга мансуб «Итахотеп ўғитлари»да барча озоқ кишиларнинг табиатан тенглиги ҳақида тасаввурлар мавжуд. Унда инсон ҳуқ-атворининг ка тамойилига, яъни фозил ва адолатли ҳуқ-атворининг ўзига хос мезонига мувофиқ бўлиши зарурлиги асосланади.

Қадимги Мисрда қоҳинлар охират - париги дунё ҳақидаги барча нарсалардан хабардор кишилар сифатида катта обрў-эътибор қозонишган. Шунинг учун ҳам улар эраמידан аввалги XXV-XXIV асрларда битилган «Мурдапар китоби»да охиратда бўладиган саргузаштлар ва охират суди тўғрисидаги зарур билимларнинг соҳиблари сифатида улуғланганлар. Шунингдек, асарда қоҳинлар фиръавиларнинг илоҳийлиги тўғрисида таълимотлар яратганлари, аҳолини Қуёш худоси – Ра фарзандлари саналмиш фиръавиларга қатъий итоат этишига чорлаганлари апрофлича ёритилади.

«Гераклеопол шоҳи ўғитлари» (эраמידан аввалги XXII аср охири)да худолар ва фиръавининг илоҳий ҳокимияти шайнига ҳамду сано ўқиш ва улуғлаш билан бир қаторда, одамларни ҳеч қандай адолатсизликка ва қонунсизликка йўл қўймасликка ундовчи даъватлар ҳам ўрин олган. Фақат шундагина париги дунёда охиратда худолар марҳаматига ноия бўлиш мумкинлиги айғилади унда. Ҳукмдор «ҳақиқатни яратувчи» ва адолатга интилувчи инсон сифатида тасвирланади. «Ўғитлар» муаллифи бўлмиш шоҳ Ахтой ўз вори си бўлган ўглига мурожаат қилар экан: «Аъёнларингни ўстир

(мансабда), шунда улар сенинг қонунларингни охиригача бажарадилар», – деб маслаҳат беради.

Юқорида баён этилган адолат ва қонунлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалар Қадимги Миср жамиятидаги ҳукмрон синфларнинг кўп ҳолларда идеаллашган қарашларини акс эттирарди. Уларда ҳукмдорларнинг мавжуд тартиблар илоҳий ва адолатли эканлиги, бу тартибларнинг мангу собит ва ўзгармас эканлигини уқтиришга бўлган интилишлари яққол сезилиб туради. Аслида эса воқеълик бундай идеаллашган тасаввурлардан анча йироқ эди. Жамиятдаги қуйи табақаларнинг аслзодаларга қарши чиқишлари ҳам шундан гувоҳлик беради. Масалан, «Инусернинг мулоҳазалари»да эрамиздан аввалги 1750 йилларда рўй берган мана шундай курашлардан бири ҳақида ҳикоя қилинади. Сарой аъёнларидан бўлган Инусер бу воқеани «қонунсизлар» томонидан уюштирилган «даҳшатли ўзгариш» деб атайди. У суд палаталари вайрон қилингани, уларда сақланаётган қонунлар тўплами кўчаларга улоқтирилгани ва оёқ-ости қилингани ҳақида афсусланиб ёзади.

Қисқача айтганда, гарчи Қадимги Мисрда давлат ва жамият ҳақидаги фикрлар, сиёсий-ҳуқуқий қарашлар шаклланган таълимот даражасига кўтарила олмаган бўлса-да, балки кишиларнинг ижтимоий руҳиятида ишонч, урф-одат, қарашлар сифатида амал қилган.

Қадимги Бобил (Вавилон)да сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.

Ҳаммурапи қонунларидаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар

Бобил тарихи Миср тарихига нисбатан жангу жадалларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ерда дастлаб келиб чиқиши номаълум бўлган шумерлар ҳукмронлик қилишган. Бу ҳудудларда турли хил мустақил шаҳар-давлатлар жойлашган ва улар кўп замонлар ўзаро курашиб келган. Бобил империяси пайдо бўлгач, Бобил худоси Мардук бошқа шаҳар худолари орасида худди Юнон худолари орасида Зевс эга бўлгандек юксак мавқега эришган¹.

Эрамиздан аввалги II асрга келиб Бобилда ҳам қабул қилинган Қадимги Шумер афсонасида Шамаш худоси адолат раҳномаси ва ожизлар ҳимоячиси сифатида тасвирланади. Шамаш худоси ёвузлик ва ёмонликни, ёлғон ва адолатсизликни қаттиқ қоралайди ва жазолайди. Кимки «Шамаш стези» – адолат, ҳақиқат ва ҳуқуқ йўлига

¹ Russell B. Istoriya zapadnoy filozofii. M. «Akademicheskiy proekt», 2000. Str. 20

гов бўлса, ўша даврдаги ҳуқуқий тасаввурларга биноан, муқаррар оғир жазога йўлиқеди. “Шамаш стези”ни бузиш жиноят содир этишга тенг ҳисобланиб, ҳуқуқбузарликни бицидирган.

Шумер ва Бобил ҳукмдорлари ҳамда қонун чиқарувчилари ўз ҳокимиятларининг илоҳийлигини, улар худоларнинг ўзгармас илоҳий кўрсатмаларига ва адолатга мувофиқ эканлигини таъкидлаган.

Бу қарашлар эраимиздан аввалги XVIII асрдаги машҳур Қадимги Бобил сиёсий-ҳуқуқий ёдгорлиги **Ҳаммурапи Қонушларида** ўзининг батафсил ифодасини тошган. Маълумки, эраимиздан аввалги 1792-1750 йилларда ҳукмронлик қилган Бобил подшоҳи Ҳаммурапи Месопотамия жанубини тўла эгаллаб, Ассирияни ҳам ўзига бўйсиндиради. Кучли подшоҳлик ҳокимиятига эга бу қудратли давлатнинг янги тузилган қонушари Ҳаммурапи Қонушлари деган ном олган. Марбуқ худоси ибодатхонасидаги тош деворларга ўйиб ёзилган бу қонунлар асосида “қонга қон, жонга жон” тамойилидаги семитик ҳуқуқий меъёрлар ётган¹. Ҳаммурапи Қонушлари 280 параграфдан иборат бўлиб, аҳолининг баъзи озод табақалари аҳолини яхшилашга интилишлар сезилиб туради. Масалан, қонунга кўра, ўчалардан қарздор бўлиб қолган озод кишиларни аввалги пайтдагидек қулга айлангириш мумкин эмас эди.

Ҳаммурапи Қонушларида шарҳланган адолат одамларнинг озод кишилар ва қулларга бўлинишини, шунингдек, озод кишилар ҳам ўзаро тенг бўлмаган турли табақаларга бўлинишини назарда тутди. Бобил жамиятининг ижтимоий таркиби қуйидагича кўрсатилган: тенг ҳуқуқли эркин фуқаролар -- жамият аъзолари; ҳуқуқий эркин (яъни қул бўлмаган), лекин жамият аъзоси ҳисобланмайдиган, подшоҳлик хўжалигида хизматдаги тенг ҳуқуқсиз одамлар; қуллар. Чунончи, қуллар ҳам подшо қуллари, ибодатхоналар қуллари, хусусий эгаликдаги қуллар каби тоифаларга бўлинганлар. Қуллар, гарчи ижтимоий қатламнинг энг қуйи табақасини ташкил этсалар-да, Ҳаммурапи Қонушларида қулдорларнинг хусусий мулки сифатида қаттиқ ҳимоя қилинганлар.

Ҳаммурапи Қонушларида ҳарбий жангчиларнинг алоҳида мавқеи расмийлангирили иб қўйилган. Улар подшоҳ талаби билан жангovar юришларга жўнашга мажбур бўлишган. Жангчилар хизмат назига давлатдан янلودан авلودа мерос бўлиб ўтувчи ер олишган. Жангчи қарздор бўлиб қолган ҳолда ҳам бу ерларни ундан тортиб олиш мумкин бўлмаган. Айни чоғда Ҳаммурапи ҳарбийларнинг

¹ Vsesennaya istoriya Uchebnik dlya Vnoov. Pod red. akademik G.B. Polyaka. - M. «Yunitiv» 2000. Str.30

жанговар қобилиятларини мустақкамлаш мақсадида қаттиқ интизомий чораларни ҳам белгилаган. Айтайлик, агар жангчи юришларда қатнашишдан бош тортса, ўлим жазосига маҳкум этилган, унга берилган барча мол-мулклар тартиб олинган ёки агар жангчи ўз ўрнига жанговар юришларга ўринбосарини жўнатса, бу ҳолда ҳам унга ўлим жазоси тайинланган ва бор мол-мулки унинг ўрнига жангга борган ўринбосари тасарруфига ўтказилган ва ҳоказо.

Умуман олганда, Ҳаммурапи Қонунилари ҳуқуқнинг муайян соҳаларига тегишли суд жараёнларини, мулк ҳуқуқи, мулкнинг турли кўринишлари, ерга эгалик, никоҳ-оила, мерос ҳуқуқи каби қатор масалаларни ўз ичига олган.

Ўз қонуларининг яратилишини худолар амрининг ижро этилиши билан изоҳлаган Ҳаммурапи шундай дейди: «Ёр ва кўкнинг буюк ҳақами Шамаш амрига биноан мамлакатда менинг адолатим тантана қилувчидир, менинг паноҳим Мардук айтганидек, ушбу битикларимни ўзгартирувчи ва бекор қилувчи топилмагайдир».

**Қадим Ҳиндистондаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.
Брахманизм сиёсий-ҳуқуқий ғоялари.
Будда динининг сиёсий ғоялари.
Ману қонунаридаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар**

Қадим Ҳиндистоннинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари ҳам Қадимги ҳинд фалсафасининг таркибий қисми сифатида диний-афсонавий тасаввурлар таъсирида шакллани борган. Шу сабабли ҳам Қадим-ги ҳинд жамияти ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида кўп асрлар мобайнида руҳоний брахманилар катта нуфузга эга бўлишган.

Брахманизм мафқураси илдизлари эрамитдан аввалги II аср ёдгорликлари бўлган Ведалардан бошлаб учрайди. Эрамитдан аввалги XV асрда Ўрта Осиё, Волгабўйи ва Эрондан Ҳиндистонга келган орийлар томонидан яратилган диний-фалсафий рисоалар Веда (санскритча "веда" сўзи «билим», «таълимот» маъносида беради) деб аталган. Аълонага кўра барча Веда адабиётлари тўрт гуруҳга, Самхитлар, Брахманилар, Араняклар ва Упанишадларга бўлинган. Тор маънода уларнинг энг қадимийси бўлган Самхитлар, кенг маънода эса бу тўрт гуруҳга мансуб адабиётларнинг барчаси Ведалар деб юритилган. Кейинги уч гуруҳга мансуб асарлар Самхитларга шарҳлар ва тўлдиришлардан иборат бўлган¹.

Ведаларда Қадимги ҳинд жамияти брахманилар, кшатрийлар, вайшийлар ва шудралар деб аталувчи тўрт варнага (тоифага) бўлиниши кўрсатиб ўтилган. Варналар - кишиларнинг бошқа тоифалар учун бир қадар ёпиқ бўлган гуруҳи ҳисобланиб, жамиятда ўзининг қатъий белгиланган ўрнига, жумладан, ҳуқуқий мақомига, аъзоларининг маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлган.

Никоҳ фақат варна аъзолари ўртасида тузилган, варнага мансублик туғилишга қараб белгиланган ва авлоддан-авлодга ўтган. Илк ҳинд варналари аъзолари озод бўлишган, чунки қушлар ҳар тўрт варнадан ташқари ҳисобланган. Лекин бу варналарнинг иккитаси қолган иккисига нисбатан устувор мақолада бўлган. Ақлий меҳнат юқори табақа варналарга, яъни руҳоний брахманиларга тегишли бўлган. Ҳарбий соҳада кшатрийлар, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдода вайшийлар банд бўлган. Энг оғир ва қора меҳнат шудраларнинг зиммасида бўлган².

¹ История философии. Ростов-на-Дону «Феникс» 2000. Стр 13

² Чаншев А. Философия древнего мира - М. «Высшая школа». 2001. Стр 34

Брахманизм кейинчалик эраимздан аввалги IX-VI асрларда пайдо бўлган бошқа бир Қадимги ҳинд ёдгорлиги – Упанишадларда янада ривожлантирилган ва аниқлаштирилган. Турли брахманлик мактаблари томонидан яратилган дхармасугру ва дхармашастро деб аталувчи кўп сонли ҳуқуқий тўпламлар брахманизмнинг мафкураси билан сугорилган эди.

Қадимги ҳинд таълимотига кўра, одамзод худо томонидан яратилган ва Ману инсон зотининг дастлабки аждоди ҳисобланган. «Ману қонунлари» деб номланган машҳур сиёсий-ҳуқуқий ёдгорлик тахминан эраимздан аввалги II асрларга мансубдир. Унда Веда ва Упанишадларнинг жамиятнинг варналарга бўлиниши, уларнинг нотенглиги сингари тегишли қондалари ўз ифодасини топган. Дастлаб қонунлар ва одил суд худоси дхарма дейилган бўлса, кейинчалик қонуннинг ўзи дхарма деб юритила бошлаган. ҳар бир варнанинг ўз дхармаси (яъни урф-одати, турмуш тарзи қонунлари) бўлган. «Ману қонунлари»да брахманларнинг мавқеи, уларнинг дхарма ўрнатишга, қонунларни шарҳлашга бўлган мутлақ ҳуқуқларини асослашга кенг ўрин берилган.

«Ману қонунлари»га кўра, подшоҳ ҳам ўзининг юксак ва илоҳий мақомига қарамай, брахманларни ҳурмат қилиши, уларнинг маслаҳатига юриши, улардан Веда таълимоти ва бошқарув санъатини ўрга-ниши шарт бўлган.

«Ману қонунлари»да жазолаш борасида ҳам бир қанча фикр-мулоҳазалар ўртага ташланган. Унда келиб чиқиши илоҳий ҳисобланган жазо барча жонзотлар, одамлар ва худоларнинг ҳимоячиси сифатида тасвирланади. “Жазо – подшоҳ, у доҳий ва жазоловчидир. Бутун олам жазо воситасида бошқарилади. Жазо бўлмаса, барча варналар бузиларди, барча чегаралар вайрон бўларди, халқ ғазабга тўларди. Қардаки жиноятчиларни йўқ маҳв этишга қаратилган жазо амал қилса, подшоҳ буни яхши кузагиб турса, халқ дарғазаб бўлмайди», – дейилади бу қонунларда. Турли варналар аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тенгсизлиги уларнинг жиноят ва жазо масалаларида ҳам тенгсизликларини келтириб чиқарган.

Будда дини (Буддизм) эраимздан аввалги VI асрда Ҳиндистонда пайдо бўлган диний-фалсафий таълимотдир. Бу таълимотнинг асосчиси кейинчалик Будда (санскритча: “буддха” – “нурланган”, яъни «уйғоқ», «тафаккури ёрқин») деб ном олган Сиддхартдха Гаутама бўлган¹.

¹ Filosoliya – Moskva, izd «Prior», 2001 Str.25.

Будда Веда, Упанишадлар ва умуман Брахманлар мафкурасининг асосий қоидаларини танқид қилиб чиқди. У худди дунёнинг ҳукмдори ва олий зоти, қонунилар ижодкори сифатида тасвирловчи фикрларни инкор қилган. Будданинг таълимотига кўра, кишиларнинг тақдирини уларнинг ўз савъ-ҳаракатларига боғлиқдир. Барча одамларнинг ахлоқий-маънавий тенглигини эътироф этган Будда ва унинг издошлари Варна тизимини ҳам, унинг тенгсизлик тамойилларини ҳам танқид қилганлар.

Буддачилар назарида имтиёзли варнага мансуб шахс эмас, балки ўзининг шахсий ҳаракатлари билан комилликка эришган ҳар бир киши, қайси варнага мансублигида қатъи назар, брахман бўлиши мумкин. Масалан, милоддан аввалги IV-III асрларга мансуб Будда қонунилари тўғрисида «Дхаммапада»да: «Мен кишини фақат туғилишига (варнасига) ёки онасига қараб брахман деб атамайман», -- дейилади.

Ўша даврдаги сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг ва мафкуранинг асосий тушунчаси бўлган дхарманинг брахманлар томонидан анъанавий диний-илоҳий шарҳланишига Будда таълимоти ўзининг кўп жиҳатдан рационал ёндашувини қарама-қарши қўйган. Буддачилар таълимотида дхарма дунёни бошқарувчи табиий қонуният ва табиий ҳуқуқ сифатида намоён бўлади. Унга кўра, оғли инсон бу қонуни билмоғи ва унга амал қилмоғи керак. Ушбу таълимотга инсонпарварлик, бошқаларга яхши муносабатда бўлиш, ёмонликка ёмонлик билан жавоб қилмаслик гоялари сингдирилган: «Ҳеч қачон дунёда нафрат нафрат билан йўқотилмайди, нафрат бўлмагандагина нафрат йўқолади. Мана шу мангу дхаммадир».

«Дхаммапада»да брахманизмга зид ва буддизмга хос бўлган жаҳо кўламини камайтиришга интилиш яққол намоён бўлади. Шунинг учун ҳам унда айбсизлик ҳолатларида жаҳо қўллаш мумкин эмаслиги алоҳида таъкидланади. Будда таълимотида дхаммапи улуғланш қонуни ва ҳаётдаги қонуний йўлни улуғлаш билан баробардир.

Будда динидаги комилликка ва нирвана(илоҳий руҳ)нинг олий даражада шодланишига эришишнинг алоҳида йўли ҳақидаги таълимот бу диннинг реал сиёсий-ҳуқуқий масалаларга эътибор қаратмаслигидан гувоҳлик беради. Лекин буддизм пайдо бўлган дастлабки даврдашқ мазкур диннинг қўллаб қўлланган гоялари ўз моҳиятига кўра долзарб ижтимоий-сиёсий аҳамият касб этиб келган. Бу гоялар буддизм тарафдорлари кўпайиб, уларнинг маъқеи мустаҳкамланган сари кучайиб борди. Аста-секин будда гоялари, шу жумладан дхамма ҳақидаги

қарашлар давлат сиёсатиға ва қонунчиликка кучли таъсир кўрсата бошлади. Ҳиндистонни бирлаштирган ҳукмдор Ашоки бошқаруви даврида (эрамиздан аввалги 268–232 йиллар) буддизм Ҳиндистоннинг давлат дини мақомини олган. Вақт ўтиши билан унинг таъсири Жанубий-Шарқий Осиёдаги бир қанча мамлакатларга кенг ёйилди, эрамизнинг III асрига келиб эса Хитойда ҳам тарқалди.

**Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.
Конфуцийнинг давлат, ҳуқуқ ва сиёсат тўғрисидаги тоълири.
Легизм таълимоти**

Хитой бой маънавий-фалсафий меросга эга қадимги цивилизация бешикларидан биридир. Қадимги Хитой сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи эрамиздан аввалги I минг йилликка бориб тақалади. Умуман, Хитойда ижтимоий-фалсафий тасаввурларнинг шаклланиши мураккаб ижтимоий шароитларда кечган, десак янглишмаган бўламыз. Мураккаб иқтисодий, ижтимоий-сиёсий жараёнлар устидан давлат назоратининг кучайиши Хитой давлатчилигининг ўзига хос томони ҳисобланади. Қулдорлик тузуми ва феодал муносабатлар уруғ-аймоқчилик, аждодларга эҳтиром анъаналари билан биргаликда ривожланиб борди. Бу эса давлатга худди қатга оилага қарагандек муносабатда бўлишининг вужудга келишига сабаб бўлди. Шаклланиб келаётган илмий-назарий тасаввурлар асосан афсонавий тушунчалар негизда шакллана борган. Бу ерда ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши Қадимги Юнонистон ёки Ҳиндистондагидек ҳукмрон синфлар орасида фаолият доирасининг аниқ бўлишига олиб келмади. Чунки Хитойда мутафаккирлар ва турли таълимот асосчиларининг кўпчилиги ҳокимият вакиллари эди. Бу ҳол назарий қарашларни бевосита сиёсий амалиётга бўйсиндириш имкониини берди. Мамлакатни бошқариш, турли табақалар ўртасидаги муносабатлар, этика масалалари Хитой фалсафасининг асосий йўналишига айланиб, жамият ҳаётига амалий ёндашувга асос солди. Шунинг учун Хитой мутафаккирлари турли ижтимоий утопияларни яратдилар, энг қадимги даврларни иделлаштирувчи жамият лойиҳаларини ишлаб чиқиш билан шуғулландилар¹.

Конфуций таълимоти Хитой сиёсий-ҳуқуқий ва фалсафий таълимотларининг пойдевори ҳисобланади. Бу таълимотнинг асосчиси эрамиздан аввалги 551-479 йилларда яшаган асли исми Кун-цзи бўлиб, Хитой ташқарисида Конфуций номи билан машҳур бўлган. Конфуций- буюк устоз деган маънони ашлатган. Лу подшоҳлигида туғилган бўлиб, у аслзода, лекин камбағал уруғ вакили эди. Конфуций фақат 15 ёшидан ўқишни бошлаган ва 50 ёшида ўзининг мактабинини ташкил этган. Унинг кўшлаб ўқувчилари устознинг, шунингдек, ўзларининг мулоҳазаларини батафсил ёзиб боришган. Конфуцийликнинг яхлит тизимга солинмаган ва қарама-

¹ Istoriya filosofii uchbelnık olva VII/2. -Rostov-na Donu, izd. "Fenks", 2000. Str 24

қаршиликларга бой бўлган асосий китоби “Лун юй” “Сухбат ва мулоҳазалар” шу тарзда яратилган¹.

Кўп асрлар давомида бу китоб хитойликлар дунёқарашига ва турмуш тарзига улкан таъсир кўрсатиб келган. Мазкур китобнинг болалар ёддан билишган, катталар оилавий ва сиёсий ишларни ҳал қилишда ҳаминша унга мурожаат қилишган.

Анъанавий дунёқарашга суянган Конфуций давлатчиликнинг патриархал-патерналистик гоёсини илгари сурган. Конфуцийнинг «Олижаноб эрлар» тўғрисидаги қараш ижтимоий-сиёсий қурилишининг асосидир². Давлат унинг талқинида катта бир оиладан ташкил топган. Конфуций жамиятдаги муносабатлар худди яхши оиладагидек катталарга ҳурмат, императорга тавозе руҳида қурилмоғи керак деб ҳисоблаган. Қадимги Хитой афсоналарида «осмон фарзанди» саналувчи Императорнинг ҳокимияти отага, бошқарувчи ва бошқарилувчилар муносабатлари эса оилавий муносабатларга тенглаштирилган. Конфуций тас-вирлаган ижтимоий-сиёсий табақалар одамларнинг тенгсизлигига асосланган. «Оддий», «паст», «кичик» одамлар «олижаноб эрлар»га, «яхши» ва «юксак» кишиларга бўйсинишлари лозим.

Конфуцийнинг уқтиришича, ҳамма нарса мутассил ўзгара боради, лекин жамиятдаги табақаланиш тартибини сақлаб қолиш жуда муҳимдир. Жамиятни бошқаришни эса фақат кўпроқ маърифатли ва қобилиятли кишиларга ишонмоқ мумкин³. Кўришиб турганидек, Конфуций бошқарувнинг аристократик шакли тарафдори, чунки, унинг гоёсига кўра, оддий халқ давлат бошқарувида қатнашишдан четлаштирилган.

Шу билан бир қаторда, давлат бошқарувида фазилат тамойилларига амал қилиш борасидаги Конфуцийликнинг талаблари Қадимги Хитой сиёсатидаги истибод тузум бошқаруви амалиётидан ва бундай амалиётни ҳаспўшловчи назарий қарашларидан тубдан фарқ қилади. Зулм-зўравонликсиз бошқарув тарфдори бўлган Конфуций ҳукмдорлар, амалдорлар ва оддий халқни ўзаро муносабатларни эзгулик асосида қуришга чақиради.

¹ Chanishiev A.N. *Filosofiya drevnego mira*. Moskva, izd.: "Vishaya shkola", 2001. Str.110.

² *Istoriya filosofii //uchebnik dlya VUZ//* -Rostov-na Donu, izd.: «Feniks», 2000. Str.29.

³ Gorbachev V.G. *Istoriya filosofii* - Lzd. «Kursiv», 2000. Str.14.

Конфуцийнинг сиёсий этикаси жамиятнинг юқори ва қуйи табақалари ўртасида тотувликка эришишга ҳамда бошқарувни барқарорлаштиришга қаратилгандир.

Конфуций: «Бошқарувчи раҳбар қандай бўлиши керак?», – деган масалага ҳам катта эътибор қаратади¹. Унинг таълимотига кўра, раҳбар одам императорга бўйсунмоғи, Конфуцийлик таълимотига амал қилиши керак. У етарли билимга эга бўлмоғи, давлат ва халққа фақат яхшилик йўлида хизмат қилмоғи шарт. Юксак ватанпарварлик аҳоли ва мамлакат фаровонлигини ўйлайдиган бошлиқнинг асосий фазила-ти бўлмоғи лозим.

Конфуций таълимотида аҳолининг ўта даражада бой ва қапшоқларга табақаланишига йўл қўймаслик зарурлиги таъкидланади: «Бойлик тенг тақсимланганда қапшоқлик бўлмайди. Мамлакатда мувофиқлик, уйғунлик ҳукмрон бўлса, халқ камайиб кетмайди. Тинчлик барқарор бўлса (юқори ва қуйи табақалар ўртасида), ҳукмдорни ағдариб хавфи юзага келмайди».

Конфуций ҳокимиятни қўлга киритиш йўлидаги қуролли кўзгонларга, ташқи урушларга, Хитой подшоҳлиқларининг босқинчилик юришларига ҳар доим қарши турган.

Конфуций таълимоти сиёсий муносабатларни эзгулик воситасида тартибга солишни қонун асосида бошқаришга кескин қарши қўяди. Конфуцийнинг фикрича, агар раҳбар халқни қонун воситасида бошқариб, жазо ёрдамида мамлакатда тартиб сақласа, халқ жазодан қочиб ҳаракат қилмас ва бундан уялмайди. Борди-ю раҳбар халқни эзгулик воситасида бошқарса ва тартибни сақласа, у ҳолда халқ уялади ва ўз камчилигини тузатади.

Конфуций позитив, яъни инсонлар томонидан яратилган қонунларга салбий муносабатда бўлган. Бунинг сабаби, позитив қонунлар одатда жазоловчи хусусиятга эга бўлиб, улар амалиётда ва назарий қарашларда оғир жазолар бериш билан боғлиқ эди. Гарчи Конфуций қонунга эзгуликнинг шунчаки кўмакчисидек қараса-да, қонуннинг аҳамиятини бутунлай инкор қилмайди.

Ҳеч қанча ўтмай Конфуцийлик Хитойдаги таъсирчан сиёсий, фалсафий ва этик таълимот оқимига айланди. Эрамиздан аввалги II асрга келиб Конфуцийлик Хитойнинг расмий мафкураси сифатида тан олинди ва у давлат дини вазифасини бажара бошлади.

Дао таълимоти Қадимги Хитойдаги йирик фалсафий ва ижтимоий-сиёсий оқимларидан бири бўлиб, у Конфуцийлик билан

¹ Filosofova. //Konspekt lektsiy// Moskva, izd. «Prora», 2001 Str.21.

десяряли бир пайтда пайдо бўлган. Унинг асосчиси эса эраимздан аввалги VI асрда яшаган Лао-сзи (маъноси «кекса донишманд») ҳисобланади. Унинг қарашлари «Дао дэ сзин» («Дао ва дэ ҳақида китоб») асарида ифодаланган.

Дао (маъноси «йўл») – Дао таълимоти ва умуман Хитой фалсафасидаги марказий категорияларидан бири. Конфуций уни осмоннинг олий қонунлари тимсоли деб билган ва уни инсонларварлик, фарзандларча эҳтиром сингари тушунчалардан ташкил топишини кўрсатиб ўтган. Дао таълимотида эса дао – табиатнинг умумий қонунидир¹.

Даони «осмоннинг иродаси» сифатида тасвирловчи анъанавий-диний қарашлардан фарқли ўлароқ, Лао-сзи таълимотида дао осмон ҳукмдорига боғлиқ бўлмаган табиий қонуният деб кўрсатилади. Дао осмон, табиат ва жамият қонунларини белгилайди. У – юксак эзгулик ва табиий адолат тимсоли. Унинг учун ҳамма тенг, баробардир.

Ўша давр маданий ҳаётидаги камчиликлар, кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий тенгсизлик, халқнинг ночор аҳволини Лао-сзи асл даодан чекиниш туфайли келиб чиққан деб ҳисоблайди. У мавжуд аҳволдан норозилигини ифодаларкан, адолатни тиклаш қудратига эга деб саналган даога умид боғлайди: «Осмон даоси бойлардан ортиқчасини тортиб олади ва муҳтожларга беради. Одам даоси эса, аксинча, камбағаллардан тортиб олади ва бойларга беради». Бундай талқинда дао бевосита амал қилувчи табиий ҳуқуқ сифатида намоён бўлади.

Табиий бўлмаган барча нарса-ҳодиса (маданият, бошқарув, қонунчилик соҳасидаги инсон ўрнатган тартиб-қоидалар), Дао таълимотига кўра, даодан чекиниш ва хаго йўл деб қаралади.

Дао таълимотида фаолиятсизлик ва фаол ҳаракатдан воз кечиш тамойилларига кенг ўрин берилган. Ушбу таълимотда фаолиятсизлик, аввало, ҳукмдорлар ва бойларнинг халққа қарши фаолиятини танқид қилиш, халқни сиқувга олишдан воз кечишга даъват сифатида янграйди.

Даога амал қилган донишманд ҳукмдор давлатни одамлар яратган, яъни позитив қонунар, урф-одатлар билан бошқармаслиги лозим, аксинча, у табиийликка суянмоғи керак.

Дао таълимоти тарғиб қилган бундай фаолиятсизлик ижтимоий пассивликни келтириб чиқарарди. Шунга кўра маданият ва тараққиёт ютуқларини танқид қилган Лао-сзи ўтмишдаги тарқоқ қишлоқ ва

¹ Istoriya filosofii. Uchebnik dlya VUZ// -Rostov-na Donu, izd. "Feniks", 2000. Str. 32.

шаҳарлардаги патриархал тузумга қайтишга, меҳнат воситалари, ёзув ва барча янгиликлардан воз кечишга чакиради.

Мао-цзи сиёсий-ҳуқуқий ғоялари. Маоцизм асосчиси Мао-цзи (эрамиздан аввалги 479–400 йиллар) барча одамларнинг табиий тенглиги ғояси билан чиққан. Бу таълимот давлат келиб чиқишининг шартномавий-қелишув хусусиятига эгалитини ва бунда олий ҳокимият халқга тегишли эканини асослаб берган. “Адолатнинг яхлит намунаси”ни излаган Мао-цининг ғоясига кўра, қадимда бошқарув ва жазолаш бўлмаган. Адолатни ҳар ким ўзича тушунган, одамлар ўртасида душманлик авж олган. Тартибсизлик ва қулфатлар сабаби ҳисобланган бошқарув ва бошчиликнинг йўқлигини анилаган одамлар энг фозил ва донишманд одами «осмон фарзанди» этиб сайлашган. Шундан сўнг “осмон ости”да тартиб ўрнатилган.

Барча учун бир хил бўлган ягона адолат ва ягона қонуночилик ҳокимияти ҳақидаги бу ғоя қаттиқ жазо чораларига ва зулм-зўравонликка суянган ҳолда ўз тартибларини ўрнатувчи ҳукмдорлар, бойлар ва амалдорларга қарши қаратилган. Бу ўзбошимча тартиблар, Мао-сзи таълимотига кўра, олий ҳокимият тўғрисидаги қелишувга ва ҳамма учун умуммажбурий бўлган ягона адолатга зиддир.

Мао-сзи таълимотида давлат бошқарувида оддий одамлар манфаатларини ҳисобга олиш ҳақидаги талаблар ҳам муҳим ўрин тутати. У барча билдирилган мулоҳазалар мамлакатни бошқаришда татбиқ этилиши керак, бунда “осмон ости”даги оддий одамлар манфаатларидан келиб чиқиш керак деб ҳисоблаган. Шу мезондан келиб чиққан Мао-сзи ўз қаратларида Конфуцийчиларни танқид қилган. Унинг таъкидлашича, Конфуцийчиларнинг багафсил таълимоти дунё қондаси бўлолмайди, чунки улар кўп мулоҳаза юритишади, аммо оддий халққа бирон-бир амалий ёрдам беришаолмайди.

Мао-сзи қатъий равишда жамиятнинг куйи табақаларини зулмдан, очлик ва азобдан қутқариш тарафдори бўлиб майдонга чиқади. Умуман, у сиёсий-ҳуқуқий ноқеликка «камбағаллик – бошқарувдаги барча тартибсизликларнинг илдизи» деган фикр асосида ёндашган.

Қадимги Хитойдаги муҳим ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотлардан яна бири Легизм (қонунийлик мактаби) бўлган. Унинг асосчилари Шан Ян (эрамиздан аввалги 390–338 йиллар) ва Хан Фэй (эрамиздан аввалги 288–233 йиллар) бўлишган.

Легизмнинг асосий ғоялари Шан Яннинг «Шан сзюнь шу» («Шан вилояти ҳукмдори китоби») асарида ифодаланган.

Легизм таълимоти диққат марказида ҳам асосий мавзу худди Конфуцийлик таълимотидаги сингари жамиятни қандай бошқариш масаласи турган. Легизм тарафдорлари жамиятни қонунга суянувчи кучли давлат ҳокимияти воситасида қаттиққўллик билан бошқариш тарафдори бўлишган. Легизмнинг биз ўрганаётган фанга алоқадор бўлган қуйидаги жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

– алоҳида индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар манфаатлари одатда бир-бирига қарама-қарши бўлади;

– ўзаро душманлик ва зулим-зўравонликка йўл қўймаслик учун ижтимоий муносабатларга давлат аралашуви лозим;

– давлат (армия ва мансабдорлар тимсолида) қонунга амал қилувчи фуқароларни рағбатлантириши ва айбдорларни қаттиқ жазолаши керак;

– нима тўғри, нима нотўғрилигини кўрсатувчи ва жазо қўллашнинг мезони қонун бўлиши даркор;

– қонун ҳамма учун, оддий халққа ҳам, катта мансабдорга ҳам бирдай тенг бўлиши керак;

– давлат ҳокимияти авлоддан-авлодга ўтмай, балки тегишли билим, ижобий фанилатга эга кишилар бошқарувни эгаллашлари лозим;

– давлат жамиятни тартибга солувчи асосий механизм, шу билан ҳам у ижтимоий муносабатларга, иқтисодиёт масалаларига, фуқароларнинг шахсий ҳаётларига аралашинишга ҳақлидир¹.

Легизмнинг йирик назарийчиси ҳисобланган Хан Фей ўзининг «Хан Фэй-си» асарида даочилар ва Конфуцийчилар қарашларига муножаат этар экан, уларнинг баъзи гояларини Легизм таълимоти тасаввурлари билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилган.

Хан Фейнинг нуқтан назарича, эски қонунлар давр талабларидан келиб чиқиб ўзгартирилиши лозим.

«Ўтган ҳукмдорларнинг ҳар қандай қонуни, – дея таъкидлайди Хан Фей, – ўз даври учун муҳим бўлган. Вақт ва қонун бирдай кечмайди ва ривожланмайди. Эски қонушлар бизгача етиб келган бўлса-да, улардан нусха кўчириш мумкин эмас. Ўтган ҳукмдорларнинг қонушларидан лозим топилганларинигина намуна учун олиш керак».

Қонушларга бундай тарихий ёндашув Легизм таълимотининг ўзгариб борган сиёсий амалиёт ва қонунчилик жараёнига мослашу-

¹ Istonya filosofin. /uchebnik dlya VUZ// -Rostov-na Donu, izd.: "Feniks", 2000. Str. 32.

нига кўмаклашган, шу билан бирга Дао ва Конфуций таълимотларининг бошқарув учун таъсирчан қатор ғояларини марказлашган ҳокимият манфаатига мувофиқ тарзда талқин қилишга ёрдам берган.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Маат, Ра, Фиравн, Птаҳатеп ўғитлари, мангу адолат, илоҳий куч-қудрат, Ҳамураппи қонунлари, Ману қонунлари, брахманизм, буддизм, Конфуций, даоцизм, мiaoцизм, легизм, қонунийлик, дхармашастра, дхармасутра, артхашастра.

Қадим Туронда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар. «Авесто» – сиёсий-ҳуқуқий манба

Яшаш, озодлик ва мустақиллик учун кураш ҳуқуқи – инсоннинг, кишилар жамоаси турли шакллари – уруғ, қабила, халқ, миллатнинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқдан жаҳон халқлари фойдаланган ва ҳозир ҳам фойдаланмоқда. Ҳозирги кунда жаҳон сиёсий харитасида янги мустақил давлатлар қарор топди. Ўзбекистон Республикаси – улардан биридир. Бу Ўзбекистон халқлари тарихида тасодифий ҳодиса эмас, балки неча йиллар мобайнида бобокалонларимиз, оталаримиз олиб борган курашнинг қонуний натижасидир.

Озодлик ва мустақиллик қадим-қадимдан аجدодларимиз олий мақсади бўлиб келган. Бу кураш қадим ўтмишда бошланган бўлиб, мамлакатимиз халқларининг бутун тарихи мобайнида давом этган.

Тарих манбалари далолат беришича, эрамингача бўлган дастлабки минг йиллик бошларида Марказий Осиё ҳудудида 20 га яқин қабилалар яшаган бўлиб, улар бир неча қабилалар уюшмаларига бириктишган. Буларнинг орасида сак қабилаларини бирлаштирган массагетлар уюшмаси алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳар бир қабила бир неча уруғлардан таркиб тошган.

Бу қабилалар турмуш тарзи тўғрисидаги маълумотлар бизга қадимий муаллифлар асарлари туфайли етиб келган. Масалан, Страбон ўзининг “География” асарида бундай ёзади: “Бу ер (Тавр)дан чапда, қаримизда бутун шимолий ҳудудни эгаллаган скиф қабилалари ва кўчманчилар яшайди. Скифларнинг Каспий денгизигача бўлган ҳудудда яшовчи қисми дайлар деб юритилади, яшовчи массагетлар ва сақлар деб аталадилар, қолганлари, агарда барча кўчманчилар демасак, скифлар деган умумий ном билан аталадилар. Худди шундай массагетлар сақлар таркибига атасиялар ва хоразмийлар ҳам киради деб, хабар беради.

Марказий Осиёда яшаган қабилалар орасида массагетлар алоҳида ўринни эгаллайди. Бўлар тўғрисида Страбон қуйидагиларни маълум қилади. Массагетларнинг айримлари тоғларда, айримлари текисликларда, учинчилари, дарёлар ҳосил қилган ботқоқликлардаги ороларда яшашади.

Айгишларича, Аракс (Амударё) мамлакатда бошқа дарёларга нисбатан кўпроқ тошар экан. Ороларда яшовчи массагетлар илдишлар ва ёввойи меваларни еб кун кечиршган, чунки улар деҳқончиликдан хабардор бўлишмаган. Юқорида баён этилганлардан,

массагетлар ва сақлар Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон халқларининг аجدодлари бўлишган деган хулоса келиб чиқади.

Бизгача етиб келган манбалар таҳлили бу қабилалардаги бошқариш, урф-одат ва анъаналар шакллари асосан ўхшаш бўлганлигидан dalolat беради. Ҳар бир қабила бир неча уругдан таркиб топиб, уларнинг аъзолари биргаликда меҳнат қилишган ва уруғ мулкидан биргаликда фойдаланишган. Эркаклар ва аёлларнинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари тенг бўлиб, ҳарбий ҳаракатларда аёллар бошчилик қилишган. Масалан, ўтмиш муаллифи Диодорнинг ёзишича, сақларда Зарина исмли ўта жангвор аёл шоҳлик қилган. Умуман олганда, бу қабила аёллари жуда мардона бўлиб, урушда эркакларга ҳамроз бўлишган.

Энг муҳим ва умумий масалалар уруғ ҳамда қабила аъзоларининг умумий йигинида муҳокама қилинган. Ижтимоий муносабатлар одат ва анъаналар воситасида тартибга солинган. Ҳар қандай ҳукм ва қарорлар уруғ ва қабила йигинида қабул қилинган. Умуман, бу қабилалар ўзини ўзи бошқарадиган, эркин ва мустақил бўлишган.

Эрамизгача бўлган VI асрнинг иккинчи ярмида Аҳмонийлар давлатининг шоҳлари Ўрта Осиёга юриш бошлашган. Уларнинг юришларига массагетлар кучли қаршилик кўрсатишган. Улар ўз ерларнинг ҳар бир қаричи учун ўз эркинликлари ва мустақилликларини сақлаб қолиш учун мардонавор куралишган. Тўмарис исмли аёл ҳокимлик қилганлиги тарихдан маълум. Тўмарис тарихий шахс бўлиб, у Ўрта осийда яшаган сак-массагет қабилаларининг ҳукмдорларидан бири бўлган. Тўмарис аёл киши бўлишига қарамай, бир сўзли, мард ва ниҳоятда шиддаткор саркарда бўлган. У ўзининг шахсий бахтидан кўра ўз қабиласининг, халқининг бахт-саодатини, тинчлик ва осойишталигини афзал кўрган. Шунинг учун ҳам у ватаннинг даҳсизлигини, қабилаларининг эрки ва мустақиллигини таъминлаш учун қудратли Эрон аҳмонийлар сулоласининг шоҳи Кирни енгизди.

Эрамиздан олдинги 522 йилда Эронда ҳокимият Доро I (эрамиздан олдинги 486 йилгача ҳукмронлик қилган) қўлига ўтган. У подшолик қилган даврда Ўрта Осиёда эронликлар ҳукмронлиги ўрнатилган.

Ўлканинг эркесвар қабилалари ва халқлари чет эллик ҳукмдорларга қарши тўхтовсиз курашганлар. Ўз фаолиятини абадийлаштириш мақсадида Доро I томонидан ўйдириб ёздирилган

машхур Бехустун ёзувида Парфийлар, Маргиёналиклар, саклар мамлакати эронийлар ҳукмдорлигига қарши бош кўтарганлиги кўрсатилган. Ёзудан кўйидагиларни ўқиймиз: «Подшо Доро гапиряпти: «Парфия ва Гиркания мендан ажралиб чиқдилар ва Фарвартишга қўшилдилар. Менинг отам Виштаси Парфияда бўлди. Халқ ундан ажралган ва кўзғолон кўтарган. Шунда Виштаси ўзига содиқ қолган кўшин билан юриш бошлади. Ахурамазда хоҳиш-истаги билан Виштаси кўзғолончи кўшинни қириб ташлади. Сўнгра мен Виштасига Рага деган жойдан эроний кўшинларни юбордим. Кўшин Виштасига етиб келганда, Виштаси кўшини ўз кўмондонлигига қабул қилди ва Парфиядаги Патиграбон шаҳри томон юрди, кўзғолончилар билан жанг қилди. Ахурамазда менга ёрдам берди. Ахурамазда хоҳиш-иродаси билан Виштаси кўзғолончилар кўшинини яқсон қилди.

Маргиёна деб аталадиган мамлакат мендан ажралиб чиқди. Фрада исмли бир кишини маргиёналиклар ўзларига ҳукмдор этиб кўтарганлар. Шунда мен ўзимча қарам бўлган Бактриядаги ҳоким Додаршишга одам юбориб унга шундай дедим: «Бор ва мени тан олмаган кўшинни яқсон қил». Додаршиш кўшини билан юриш қилди ва маргиёналиклар билан жанг қилди. Ахурамазда менга кўмак берди. Ахурамазда хоҳиш-иродаси билан менинг кўшиним кўзғолон кўтарган кўшинни буткул енгди.

Шундан сўнг мен кўшин билан Саклар мамлакатига, ўтқир учли бош кийим кийовчи сакларга қарши юриш қилдим. Шундан сўнг дарё бўйига (Амударё ёки Сирдарё назарда тутиляпти) келиб, уни солларда кечиб ўтдим. Шундан сўнг сакларни бутунлай енгдим. Уларнинг Скунху исмли бошлиқларини ушлаб олдимга олиб келдилар. Шунда мен ўз истагимча бошқа одамни уларга бошчи этиб тайинладим. Шундан сўнг мамлакат меники бўлиб қолди»¹. Бехустун ёзувида бобиликлар, эламитлар, мидианликлар, эронлар ва бошқа бўйсундирилган халқлар эронликлар ҳукмдорлигига қарши бош кўтарганликлари тўғрисида малумотлар бор. Бу халқлар кўзғолонлари оғир ўлпонлар, мушкул мажбуриятлар, қундан кўзғолонлари Аҳмонийлар давлатининг мустаҳкам эмаслигини кўрсатди. Аҳмонийлар давлати ҳарбий-ўлпон тўлайдиган маъмурий округлар ҳокимларга бўйсунди. Ҳокимликка ҳокимлар – подшо ноиблари бошчилик қилишган. Улар эронликлардан тайинланган. Маъмурий ислохотлар ўтказгунга қадар ҳокимликлар ҳарбий бўлмаган ноиблардан тайинланарди. Ижро этиш бошқарув ва суд

ҳокимияти уларга бўйсундирилганди. Улар ҳокимликдаги хўжалик ҳаётини, ўлпонлар йиғилишини кузатиб боришарди, ўзларига бўйсунувчи ҳудуддан ўтувчи йўллардаги хавфсизликни таъминлашарди, мансабдор шахслар фаолиятини назорат қилишарди. Уларга кўплаб мансабдор шахслар ва мирзолар, солиқ тўловчилар ва жарчилар, суд терговчилари, ҳисобчилар бўйсунарди. Ҳокимлар кумуш танга зарб қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Қўшнинг бевосита подшога бўйсунувчи лашкарбошилар бошчилик қиларди¹. Ҳокимлар ва лашкарбошилар марказий бошқарув билан узвий алоқада бўлганлар, подшо ва унинг амалдорлари уларни доимо назоратлари остида ушлаганлар. Марказ ва музофотдаги барча воқеа ва ҳодисалар устидан доимий кузатувни ҳокимлар ва бошқа маҳаллий ҳокимиятдан мустақил бўлган, бевосита подшога бўйсунадиган ва унга ҳар қандай гап ва ишлар тўғрисида ахборот бериб турадиган «подшо кулоқлари», «кўзлари» амалга оширишган.

Босиб олинган ерларда бутун бошли ҳарбий гарнизонлар сақланган. Лашкар босиб олинган халқлар қаршилигини бостириб турувчи асоси куч бўлган. Эрамиздан олдинги V асрда Миср, Бобил, Мидия, Кичик Осиё халқларининг эронликларга қарши ғалаёнларининг янги босқичи бошланди. Босиб олинган мамлакатлар халқларининг ғалаёнлари эрамиздан олдинги V аср охирида ҳам VI аср бошларида ҳам давом этди. Бу борада Ўрта Осиё халқлари алоҳида ажралиб турадилар. Улар хорижий зулмга қарши доимий кураш олиб борганлар, каҳрамонлик ва жасорат, Ватанга, ота-боболари ерига садоқатни намоён қилганлар, ўз мамлакатларини ўзгалар ҳукмронлигидан озод қилишнинг мумкин бўлган барча чораларини қуришган. Бундай тўхтовсиз курашлар натижасида эрамиздан олдинги – IV аср иккинчи ярмида Хоразм мустақил давлатга айланди. Худди шу даврда Суғдиёна ва сак қабилалари ҳам мустақилликни қўлга киритдилар.

Мана шу даврда сиёсий уфқда Аҳмонийларнинг хавfli душмани Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) пайдо бўлди. Эрамиздан олдинги 334 йил баҳорида унинг лашкарлари Аҳмонийларга қарши йўлга чиқди. Биринчи тўқнашув Геллеспонт кучоғида бўлди. Искандар қўшинларининг қўли баланд келди. Эрамиздан олдинги 333-330 йилларда македонияликлар эронликлар давлати таркибида бўлган Киликия, Сурия, Миср, Бобил, Персеполь, Пасаргад ва бошқа мамлакат ҳамда шаҳарларни бирин-кетин қўлга киритдилар. Напўжада Эроннинг ўзи ҳам енгилди ва Искандар

империясининг қисмига айланди. Худди шу даврда Бактрия ҳокими Бесс ўзини "Осиё подшоси деб эълон қилди. У Бактрия, Марғиёна, Сугдиёна ва Парфияни бирлаштирган ягона давлатни таъкил этишга урунди. Аммо унинг бу йўналишдаги уруниши ижобий натижа бермади. Манбалар далолат беришича, Ўрта Осиё халқлари Искандар қўшинига кучли қаршилик кўрсатишган. Ҳар бир шаҳар, қалъа учун босқинчилар ва ҳимоячилар ўртасида шиддатли жанглар бўлган. Бу курашда сўғдиёналиклар алоҳида ўрнатилган кўрсатган. Улар грек македонияликларга қарши бир тан, бир жон бўлиб курашганлар. Гап она заминларнинг озодлиги ва мустақиллиги ҳақида борганда, улар ўз ерларини ўта мардлик кўрсатиб босқинчилардан ҳимоя қилганлар. Бу кураш Ўрта Осиё халқлари қадимий тарихининг ёрқин саҳифаси бўлган.

Искандарга қарши курашга маҳаллий лашкарбоши Спитамен бошчилик қилган. Ўзигача ҳеч ким эриша олмаган нарсага эришишга муваффақ бўлди: у жангда македонияликлар қўшинининг бир қисмини қириб ташлади". Аммо Ўрта Осиё халқларининг босқинчиларга қарши курашлари бу билан тўхтаб қолмади. Халқ қўзғолонлари гоҳ у, гоҳ бу шаҳарда кўтарилиб турди.

Чет эллик элитларнинг босқинчилик юришларига қарши курашга ундовчи асосий куч мустақилликни сақлаб қолиш масаласи бўлган. Айнан мана шу гоҳ барча уруғ ва қабилаларни бирлаштирувчи асос бўлган.

Халқларнинг эронликлар ва юнонларлар ҳукмронлигига қарши кўп сонли курашлари ҳаддан зиёд солиқлар ва мажбуриятларни бекор қилиш, ўрнатилган тартиб ва ҳокимият вакилларига бўйсунмаслик, чет эллик элитлар ҳокимиятини ағдариш, улар қабул қилган қонунларни тутатиш, мамлакатдан ҳарбий ва маъмурий мансабдорларни қувиб чиқариш ишлари остида ўтган.

Бу қўзғолонлар қатнашчиларининг асосий мақсади озодлик ва мустақиллик бўлган. Курашлар жараёнида мустақил давлатлар сиёсий-ҳуқуқий тузилиши тўғрисидаги гоҳлар шаклланган ва ривожланган. Ўз қонунларини яратиш, иқтисодиёт, маданиятни ривожлантириш, маросим, одат ва анъаналарга риоя қилиш хусусида маҳаллий аҳоли манфаатларига жавоб берган уруғ ва қабила органларини тиклаш тўғрисидаги фикрлар илгари сурилган.

Айтиш мумкинки, хорижий зулмга қарши кураш жараёнида илгари сурилган гоҳлар мустақил давлатлар органларини ва уларнинг ҳуқуқий муассасаларини таъкил этишда ўз аксини топди. Ўрта Осиё

халқлари манфаатларига жавоб бермайдиган, уларнинг турмуш тарзи ва анъаналарига мувофиқ келмайдиган сиёсий-ҳукукий тарғиботлар эса тугатилган. Эрамиздан олдинги II асрга келиб Ўрта Осиё халқлари тарихида сиёсий беқарорлик даври бошланади. Бу даврга келиб Бактриядан Суғдиёна ажралиб чиқади. Бактриянинг қисми Марғиёнаги парфияликлар босиб олади. Бактрияга шимолдан кўчманчи массагетлар қабилалари ҳужум қилади. Натижада Бактрия ҳудудида ўтrockлашган шаҳарлар Хоразм билан чегарадош бўлган Тоҳаристон давлатини ташкил қиладилар. Ҳа вақтларда Хоразм давлати таркибига Хоразм, Суғдиёна ва Чоч (Тошкент) киради. Эрамиздан олдинги I асрда собиқ Юнон бактрия подшолиги ҳудудида бир нечта давлат уюшмалари ҳукм сурган.

Буни эсда тутинг: Уруғ, қабила, илк давлат бирлашмалар.

Тўмарис, Широқ, Спитгамен ҳақидаги сиёсий қарашлар, ҳамда уларда илғари сурилган ғоялар.

«Авесто»даги сиёсий-ҳуқуқий ғоялар

Ўзбекистоннинг милoddан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмига оид тарихи илк ёзма манба «Авесто»да берилган. Авестода биринчи бўлиб, ушбу заминда яшаган элатлар, халқлар, афсонавий қаҳрамонлар, подшолар, ҳамда давлатлар, давлатларнинг бошқарув тизими, халқларнинг машғулооти батафсил баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов «Авесто» хусусида «Учинчи минг йиллик ибтидосиди биз ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қадимий сивилизасиянинг, давлатчилик ва зардушгийлий даври динининг пайдо бўлиши ва ривожланиши нуқтаи назаридан бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган, умумий инсоният тараққиётида ёрқин из қолдирган икки шонли сананинг гувоҳи бўламиз», - деган ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг якунловчи 155-сессиясида сўзлаган нутқида.

«Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз «Авесто»нинг яратилганига 3000 йил бўлапти. Бу нодир китоб бундан III аср муқаддам икки дарё оралиғида, маъна шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меросидир. Авесто айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди», - деб юртбошимиз тарихчи олимлар билан суҳбатда таъкидлаган эдилар.

Ҳақиқатан ҳам уч минг йиллик тарихимиз ҳақидаги, давлат пайдо бўлиши ва унинг бошқарилиши, одамлар ўртасидаги муносабатлар, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ғоялари билан суғорилган буюк тарихий-сиёсий-ҳуқуқий манбадир.

«Авесто»да дунёнинг яратилиши, инсоннинг камол топиши, эзгулик учун ёвуз кучлар билан кураши, эркинлик ижодкорлик ва бунёдкорлик йўлидаги орзулари ўз ифодасини топган.

«Авесто» китоби милoddан олдинги VI асрда юзага келган.

Берунийнинг хабар беришича, «Авесто»нинг қўлёзмаси ўн икки минг молнинг терисига олтин ҳарфлар билан ёзилган экан. Искандар «Авесто»ни куйдириб ташлашдан олдин унинг тиб, астрономияга оид қисмларини юнон тилига таржима қилдирган. «Авесто»нинг уч қўлёзма нушаси бўлган. Унинг бир нушасини Искандар йўқ қилиб ташлаган. Бир нушаси Юнонистонга жўнатишган. Бир нушасини эса зороастризм эътиқодига содиқ кишилар сақлаб қолганлар. Таъкиб ва

қувғин шароитида уни сақлаб қолиш осон бўлмаган. Кейинчалик сосонийлар ҳукмронлиги даврида (милоднинг III-VII асрлари) зороастризм расмий эътиқод сифатида танилган. Сосонийлар «Авесто»ни тиклаш учун унинг мазмунини ўрганиш, ҳамда уни паҳлавий тилда ёзиб чиқишган.

1755–1761 йилларда француз олими Анкетил Дюперрон Ҳиндистоннинг Гужарат вилоятида эрон зардуштийларининг авлодлари – парсларнинг урф-одатлари ва диний маросимлари билан танишиб чиққан. Ҳамда энг асосийси, француз олими парсларнинг диний ёзувларини ўқишга муяссар бўлган.

Шундан «Авесто»нинг ҳозирги таҳлил учун асос нуқраси бунёд этилган.

Авесто – буюк ҳуқуқий манба

Марказий Осиё халқларининг тарихини Турон замин ҳудудида шаклландирган энг қадим даври ўрганишда асосий тарихий-ҳуқуқий манба – «Авесто», яъни зардуштийликнинг муқаддас китобидир.

«Авесто»да зардуштийлик динининг қонун-қоидалари, фарз ва суғнашлар, Яздони покнинг яратувчилик қудрати таърифи-ю, мадҳи билан бирга ижтимоий ҳаёт, турли ижтимоий табақалар, мавжуд тузум тартиб-низомлари, хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқини эъозлаш, оила дахлсизлиги ва мустақамлигига эришиш, ота-онанинг фарзанд олдидаги, фарзандларнинг ота-она олдидаги бурчи ҳақида ёзилган.

«Авесто»да қадимда Сирдарё ва Амударё бўйидаги халқлар тарихидан ҳикоя қилади. Унда инсон ҳаёти, турмуш билан боғлиқ жуда кўп муаммоларга тўхталган. «Авесто»да жазо бериш – диний-этник қоидаларга бўйсундириш вақтидаги ҳаракат маъносида қўлланилиб, ҳатти-ҳаракат учун тўловни аниқлаётган.

Мамлакатимиз тарихига онд энг қадимги ёзма гувоҳликларни ўзида мужассамлаштирган «Авесто»да минтақанинг Хоразм (Жаирзем, айранжём-вэжо), Суғдиёна (суғдлар макони Гава), Марв (Моуру, Нисо), Бактрия (Бахди) каби бир қанча тарихий вилоятлар номи келтирилган. Буца воқеалар баёни Ахурумазда номидан бериб борилади: «Мен Ахурумазда энг аввал макон ва мамлакатлар сирасидан Айранам-вэжони... сўнгра суғдлар яшовчи Гавани, кейин эса Моурини ва тўртинчи бўлиб Бахдини, бешинчи бўлиб эса Моуру ва Бахди орасидаги Нисайини... яратдим».

«Авесто»да келтирилган бу маконлар қатта бир вилоят сифатида шаклланиб, ўзининг жуғрофий ҳудудига эга бўлганлигига шубҳа йўқ.

Мазкур жараён минтақадаги Амударё, Зарафшон, Муғроб, Тажан, Кундуз каби дарёлар атрофида кечган. Шунга кўра Хоразм, Бактрия, Ария (Ариана), Парфия, Гиркания, Маргиёна ҳамда Фарғона каби бир қанча вилайтлар бўлиб, уларни бирлатириб турувчи асосий марказ Хоразм ҳисобланган. Хоразмнинг энг қадимги сиёси сулолалари сиёвшлар деган ривоятлар мавжуд. Дастлабки «Авесто» 21 тарихи китобдан иборат бўлган. Айрим қисмлари сақланиб қолган: Ясна – «қурбонлик келтириш», Виспарт – «ҳамма ҳукмронлар», Яшт – «қадрлаш», «улуғлаш», Видевдат – «девларга қарши қонун» бўлиб, сосонийлар даврида таҳлил қилинган.

Ясна китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17 таси «Готалар», пайгамбар Заратуштранинг «муқаддас кўшиқлари», унинг диний насихатларидан иборат.

Виспарт 24 бобдан иборат бўлиб, зардуштийларнинг айрим худоларига бағишланган мадҳиялардир. Улар байрам ва диний маросимларда ижро этилган.

Яштнинг 21 бобида ёзувсиз замонларга оид эроний қабилаларнинг тасаввурлари сақланган. Бу китобида афсонавий қахрамонларга ва улуғ худоларга бағишланган мадҳиялар тўпланган. Қадимги қабилалар оғзаки ижоди асосида Яшт боблари пайдо бўлган Видевдат тўлиқ сақланган китобдир, унинг тарихий санаси Ясна ёки Яшт қисмларига нисбатан нисбатан ёш ҳисобланади. Видевдат 22 та бобдан иборат. «Авесто»ни ўрганишда пайгамбар Заратуштра фаолияти ва зардуштийлик динининг вужудга келиши муаммосига эътибор берилади.

Заратуштра (юнонча – Зороастр, ўрта форс тилида – Зардушт)нинг номи қадимги Эрон Зрауштра сўзидан келиб чиққан. «Зар» – бу олтин, «уштра» туя ёки уч хил маънода – «Олтингуяли», «Олтин туя эгаси», «Туялар этаклаган одам» деб таржима қилинади. Гап шундаки, "Авесто"нинг яратилиши давлат арбоби ва қонуншунос, дин илоҳиётчиси сифатида Заотар ва Отарбон унвонлари соҳиби, ўз давида «пайгамбар» (эзгулик ҳақида хабар берувчи) сифатида шуҳрат қозонган Спитамон номи билан боғлиқ бўлиб, Спитамон Зардушт таҳминан м.авв. 630-553 ёки 618-341 йилларда яшаган даврда Марказий Осиёда кўчманчилик инқирозга учраб, Турону Эронда эл бўлиб, ўтроқ яшай бошлаган: туркийлар, форсийлар, дербиклар, бактрияликлар ўтроқ ҳаётга мослашиб, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчиликка ўта бошлаганлар ва қадимги шаҳар вилоятларига асос бўлишган эди. Патриархал уруғ

жамоаси муносабатлари ўрнини марказлашган давлат тизими эгаллаши билан характерланади.

«Авесто»да инсон ижтимоий меҳнати туфайли барча ёмонликдан, ёвузликдан қутулиши мумкинлиги ғояси ётади. Деҳқончиликдаги меҳнат яхшиликнинг юзага чиқишида ва инсонни қайта тарбиялашда асосий омил Ахурамазда қонунга бўйсунуш ҳисобланади. Ким ғалла экса олий жанобдир. Ғалла эккан киши эзгулик уругини сочади. Демак, меҳнат ва табиий эҳтиёж туфайли инсонлар бирга яшашини илгари сўради.

"Авесто"да эркин, мўътабар одам «адама» деб жамоа уруғлари, Эркин жамоа аъзоси «асна» маъносида қўлланилган. Бойлик «гайта» деб, у мол билан ўлчанган. Ижтимоий таркиби «нмана» – оила бирлиги бўлиб, уй, хонадон маъносида бўлган. Оила бошлиғи – Нманапати, Видевдат китобида қул «вайса», яъни уруғ қули деб тилга олинган.

«Вира» нмана – катта оила хизматкори дейилган. "Авесто"да эркин жамоа аъзоларидан камбағаллашгани «парнайтар» чўпон атамаси билан юритилиб, унинг кимгадир қарам, тобелигини билдиради. «Вира, вайса, парнайтар» – бошқа эркин аъзоларга нисбатан ҳақ-ҳуқуқлари чекланган. "Авесто"да жамият тўртта асосий қисимга бўлинади. Уй, оила жамоаси – «нмана», «дмана», уруғ жамоаси – «вис», «қабилла», «занту», қабилалар иттифоқи – «дахю» деб аталган. Вис 15 тарихий қариндош нманадан ташкил топган. Висга қизнинг фарзандлари кирмаган. Чунки вис муғлақо патриархал оила бўлган. Жамият иқтисодий асосини уруғжамоаси ташкил этиб, ижтимоий-ҳуқуқий вазифани бажарган. Мамлакатни идора қилган шахс «кави» ёки «састар» деб юритилган. «Састар» сўзи орқали қабилаларнинг ҳарбий йўлбошчиси тушунилган.

Оқсоқоллар кенгаши – «варзанопати», «ханжамана»,

Халқ йиғини мажлиси – «въяха» деб юритилган.

Яшнинг учинчи бобида бундай хабар қилинади: «Худо Миграни биз улуглайсиз. Унга ҳеч ким ёлгон гапира олмайди: уйда – оила бошлиғи, уруғ оқсоқоли, қабилла йўлбошчиси ва мамлакат сардори. Агар уй эгас, уруғ оқсоқоли ёлгончи бўлса, газабланган Мигра бутунлай оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошлиқларини тамоман йўқ қилади. Оила, уруғ, қабилла бошлиқлари «пати» сўзи қўшиб нманапати, виспати, дахюпати деб ишлатилган. Шу билан бирга мамлакатни идора қилган шахс «кави» ёки «састар» ҳам деб аталган. "Авесто"да ўч оилла, гаровга туриш қондалари

бўлиб, у Виспати – уругбошлиги, судъя, диний устоз томонидан тартибга солинган.

Барча пати бошликлари сайлаб кўйилган. Дахию устидан – дахъя састар турган. "Авесто"да қадимги жамиятнинг тўрт тоифасини ажратиб берилган: кохинлар, жангчи аскарлар, чорвадорлар ва хунаремандлар (Ясна, 19 боб) "Авесто"нинг энг қадимги қабилалари чорвачилик билан ҳаёт кечиришгани ҳақида ҳам сўз юритилади.

Манбада келтирилган маълумотлар Марказий Осиёда қабилаларнинг сиёсий бирлашмаси танкил топган даврларга (мил.авв. IX-VIIIасрлар) мансуб – Арёнам Вайжо, жуда катта ҳарбий аҳамиятга эга деб кўрсатилади.

"Авесто"га кўра Шарқий Эрон подшоларининг рўйхати қуйидагича: «Хаошгёнх эронийларининг биринчи афсонавий подшоси (Шоҳномада-Хушанг), кейин Йима (Жамшид) – подшо-подач, Съеваршон (Сиёвус), Кави Хаосров (қай-Ҳисров), Кави Виштасп.

Кавилар – подшолар сулоласидир.

Зардуштийлик динида имон уч таянчга асосланади: 1) фикрлар софлиги; 2) сўзнинг собитлиги; 3) амалларнинг инсонийлиги. "Авесто"да «Берган сўзнинг уддасидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотик ва шартномаларга қатъий амал қилиш, қарзни ўз вақтида тўлаш, алдамчилик ва ҳиёнатдан ҳоли бўлиш имонлилик аломатидир» – дейилган. Ҳаётига, соғлиғига ва шахсига қарши қаратилган хатти-ҳаракатлар энг огир жиноятлар ҳисобланиб, бундай жиноятлар подшоҳ томонидан кўрилиб, ҳукм чиқарилган. Мазкур жиноятлар учун ўлим жазоси қўлланилган. Айрим ҳолларда жиноят содир этган кишининг оила аъзолари ҳам ўлимга ҳукм этилган.

"Авесто" қонунлари ижтимоий ва иқтисодий ҳаётдан, аўлоқ ва диндан келиб чиққан қарашлар, жамиятдаги инсонларнинг ўзаро алоқалари тажрибасига асосланган бўлиб, инсон ва жамоанинг ҳар кунги ҳаётини, ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий назорат қилишига қаратилган. Бундай ёндошув даставвал ноҳақлик ва жиноятга тўсиқ қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсади билан узвий боғланган.

Зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да одамларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун-қоидаларга асосланганлиги ҳақида маълумот бор.

Агар кишилар Ахура-Мазда яратган қонуларга қатъий амал қилсалар, ҳақиқат (адолат) ва эзгулик ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади, дейилади.

«Авесто»да таъкидлаганидек, Сийнйтмон Зардушт бутун ҳаёти давомида Эзгу фикр, Эзгу калом, Эзгу амал каби ахлоқий-ҳуқуқий ғояларга риоя қилади. Улимдан сўнг мархум устида ўтказиладиган ҳисоб-китобда Ҳақиқат тангриси (Илоҳи) Рошну эзгулик ва ёвузлик ишларини адолат тарозида салмоқланиб кўради.

«Авесто»да жамиятнинг барча аъзолари ким бўлишидан қатъи назар, эзгуликка иштилоши лозимлиги таъкидланади.

Қадим Турондаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг кейинги даврларда ривожланишига туртки бўлган омиллардан бири Моний ва Маздак ғоялари ҳисобланади.

Зеро, сиёсий таълимотларнинг хилма-хиллиги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи ривожига маълум даражада таъсир этишини инкор этиб бўлмайди. Барча сиёсий таълимотларни бир тизимга солмоқчи бўлсак, барча даврларга хос бўлган ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларга нисбатан билдирилган илғор сиёсий фикрларга дуч келинади. Ана шундай ўз даври учун илғор сиёсий-ҳуқуқий қарашларга қуйидаги таълимотлар мисол бўла олади:

III асрда республикаимиз ҳудудида кенг тарқалган монийчиликнинг сиёсий-ҳуқуқий мафқурасининг айрим парчалари бизгача етиб келган. Монийчилик Шарқда илгари тарқалган динлар буддизм, оташпарастлик ва христианликка қарши мухолиф диний оқим сифатида шаклланган. Монийчилик асосчиси Моний бундай ёзади: «Олдинги динлар фақат битта мамлакатда ва битта тилда мавжуд бўлган. Фақат менинг диним шундай хусусиятга эгаки, унга исталган мамлакатда, исталган тилда эътиқод қилишлари мумкин». Уни энг чекка мамлакатларда ҳам тарғиб қиладилар. Монийчиликнинг марказий ғояси икки асос. Зиё (яхшилик) ва Зулмат (ёмонлик) ўртасидаги кураш бўлган. Бу табиат учун ҳам, жамият учун ҳам ўс нарсалардир. Зиё (яхшилик) сиёсий ва ҳуқуқ тилига таржима қилинганда ҳукмронликнинг яхши, саховатли шаклини, адолатлилик, қонунийлик, тинчлик, осойишталик, халқ ҳақида ғамхўрлик ва шу қабиларни аниқлатади. Зулмат (ёмонлик) эса -- ўзбошимчилик, зўравонлик, истибод, қонунсизлик, ноҳақлик, уруш, жиноят, тартибсизлик ва шу қабилардир.

Монийчилик сиёсий-ҳуқуқий соҳадаги бутпарастлик, зулм, қонунсизлик, эзиш, жиноятчилик, ҳаракатсизлик ва тенгсизликни

қоралаш билан тўйинган. Моний ва унинг издошларининг фикрича бу сиёсий-ҳуқуқий ишлатлар абадий эмас. Улар устидан идеал сиёсий-ҳуқуқий тузумнинг асосий принциплари бўлиб қолиши лозим бўлган одамлар ўртасидаги адолатсизлик, қонунийлик, инсонийлик, тенглик, тинчлик ва дўстлик муқаррар ғолиб келади.

Моний таълимотида талапчан ва таҳқирланган деҳқонлар оммасининг талаб ва идеаллари ўз аксини топган. Умуман у деҳқон демократик тусда бўлган. "Аmmo монийлик ҳар қандай фаол ҳаракатни рад этган ва курашнинг маҳсулсиз пассив усулларини тарғиб қилган, натижада у кейинчалик тушқунлик, тасаввуб ва ҳаётдан кечишни тарғиб қилувчи турли майда секторларга бўлиниб кетган.

V аср охири -- VI аср бошларида сиёсий-ҳуқуқий тафаккуридаги энг кучли оқим маздакийлик бўлиб, у Эрон, Озарбайжон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалганди. Маздак таълимотида жамият меҳнаткаш табақаларининг сиёсий-ҳуқуқий талаблари акс этган. Маздак ва унинг издошлари хусусий мулк, бойлик ва зеб-зийнатни кескин қоралайдилар. Уларнинг фикрича ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий ҳаётдаги барча нуқсонларнинг асосий манбаи озчилик қўлида тўғилган хусусий мулк ҳисобланади. Барча нуқсонларга барҳам бериш учун хусусий мулкни сиёсий ҳокимиятга эга бўлган бойлар қулидан зўрлик билан тортиб олиш лозим. Мулк жамиятнинг барча аъзолари ўртасида тенг тақсимланиши лозим, зеро, Худо уни бирга тенг эгаллик қилиши учун яратган.

Маздак ва унинг издошлари жамиятда мулккий тенгликни қарор топтириш тарафдорлари бўлиб чиққанлар. Маздак ҳақидаги қиссани Фирдавсий «Шохнома» достонида шундай байтлар билан бошлайди:

Дунёда яшарди Маздак номли зот,

Нотиқу билимдон, тадбирли устод.

Улуғ асздода, доншиманд киши,

Кубодга маслаҳат ҳунари, иши...

Фирдавсийнинг ёзишича, оч кишилар Маздак ёнига келиб, уларни ўз ҳимоясига олишни илтимос қилишди. Маздак уларга ваъда бериб, шоҳ ёнига йўл олади. Маздак подшога шундай савол беради:

Илон чаққан кишидан тарекни аяб бермаган кимсанинг мукофоти не бўлур?

Бундай золимнинг жазоси – ўлим! – дейди шоҳ Кубод. Бундай жавоб олган Маздак халқни тинчлантиради. Эртаси кун у яна шоҳга

савол беради: -- Улуғ шоҳ, кўл-оёғи боғлиқ бермай, унинг очдан ўлишига сабаб бўлган кишининг мукофоти не бўлур?

-Ундайнинг жазоси -- ўлим! -- дейди шоҳ. Шоҳдан бу сўзни эшитган Маздак саройдан чиқиб, очларга мурожаат этади ва бадавлат кишилар, шу жумладан шоҳлик оморларидаги донни талаб олавериш кераклигини уқтиради.

Шоҳга хабар этади, -- Маздакни чақириб уни жавобгарликка тортади.

Маздак шоҳга ўз савол-жавобини эслатади: Маздак жавоб берди:

*«Саодатли шоҳ, Ҳар сўзинг беқийс ақдан гувоҳ.
Сенинг сўзларингни айтдим улусга,
Неки деган бўлсанг ҳар бир хусусда.
Дединги, бировни чақсаю илон,
Биров тарекини гар тутса пинҳон,
Баробардир, дединг, қотиллик билан,
Шундай ҳукм этдинг одиллик билан.
Оч қолган кишининг нондир тариғи,
Буни ҳис этгайми тўқнинг идроки.»*

Маздак ва унинг издошлари бўлган кишилар ўртасида мулкий тенглик, давлат ва қонун олдида тенглик қарор топадиган жамиятни орзу қилишган. Тенглик гоёси катта муваффақиятга эга бўлган ва кенг халқ оммасини жалб қилган, у жамият меҳнаткаш оммаси қатламларининг ижтимоий зулм, ҳуқуқсизлик, деспотизмга қарши, курашида асосий талабга айланган. Табарийнинг сўзларига кўра, «оддий халқ бу қулай фурсатдан фойдаланиб, Маздак ва унинг издошлари сафига кўшилган ҳамда унинг теварагида жинслашганлар». Бегуний хабар беришича, «сон-саноксиз кишилар унга эргашганлар». Маздакийлик тарафдорлари тенглик гоёсини илгари суришнинг ўзи билан чекланиб қолмаган. Улар буни амалда рўёбга чиқаришга уриниб кўришган: бойлар мулкни тортиб олиб, уларни камбағаллар ўртасида тақсимлашган.

«Шоҳнома»да ёзилишича, Маздак барча жамият аъзоларининг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий тенглигини ҳимоя қилган.

*Маздак оддий халққа фикр этиб изқор,
Дерди "Бою гадо -- баробар зинҳор.
Кам ортиқ бўлмасин ҳеч кимнинг моли,
Бир бўлсин ўриш ва арқоқ мисоло,
Бойлик, бечоралик бўлмасин, токим*

*Тенглик бўлсин жаҳон мулкида ҳоким
Бир хилоа янасин қашшоқ билан бой
Қашшоқда ҳам бўлсин оила, уй-жой
Ушбу эътиқодим менинг динимдир...*

Маздак ва унинг издошлари томонидан кенг кўламда кўтарилган халқ қўзғолонининг мақсади ҳам ғояси ҳам тенглик ўрнатиш эди . Тенглик учун кураш ғояси халқ оммасини зулм, истибдодга қарши курашга кўтарган.

Бизгача бир неча ушлаб ёзувлар (кабр тошлари ва бошқалар) етиб келган бўлиб, улар араблар ҳукмронлиги ўрнатилишидан олдин Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий тафаккурини умумий таърифлаш имконини беради. Ёзувларда давлат ҳокимиятнинг мустақиллиги, унинг қудрати, тинчлик ва осойишталикнинг ўрнатилиши халқнинг иқтисодий фаровонлиги билан узвий боғлиқлиги тўғрисидаги ғоялар берилган. Халқ ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳукмдорнинг бош бурчидир. Халқ эса ўз ҳукмдорига ишониши, уни қуллаб-қувватлаши керак. Ҳукмдор фармонлари фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади. Ҳукмдор ва халқнинг ўзаро келишуви – давлат мустаҳкамлигининг энг муҳим принциpidир. Одамлар ва уларнинг ҳукмдорлари, уруғлар, қабилалар ўртасида адолатлилик, ўзаро келишув ва ҳурматнинг йўқлиги, турли гуруҳлар, шахслар ўртасида адолатлилик, ўзаро келишув ва ҳурматнинг йўқлиги, турли гуруҳлар, шахслар ўртасида ҳокимият учун кураш, душманларга ортқича ишониш давлатчилик заминлари заифлашувининг сабаблари ҳисобланади. Бунинг натижасида мамлакатни чет эл босқинчилари томонидан босиб олинishi учун қулай шароитлар яратилади.

Бу ёзувлар замида мамлакатнинг парчаланишига, айирмачилар, ички ва ташқи душманлар, бойлик, мансаб, имтиёзлар деб разилликлардан қайтмайдиган ўз халқи, мамлакати манфаатларига ҳиёнат қилувчиларга қарши муросасиз кураш ғояси ётади. Уларда шунингдек, барча турк қабилаларини ягона давлатга бириктириш, кучли ҳокимиятни сайланадиган ҳукмдор кўлида қарор топтириш, давлат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш ғоялари ҳам баён этилади. Ватанни ҳимоя қилиш ҳар бир кишининг муқаддас бурчи сифатида эълон қилинади. Бу ёзувлар ватанпарварлик, ўз Ватани ва халқига муҳаббат, аждодларининг анъана ва одатларини ҳурмат қилиш, мамлакатда тинчлик ва осойишталикни қарор топтириш ғояси, руҳи билан суғорилган.

1932 йилда Муғ тоғидаги қасрда ва қадимий Панжакентда VII-VIII асрларгача даҳлдор 80дан ортиқ ҳужжатлар топилган. Улар орасида юридик ҳужжатлар ҳам бор. Бу ҳужжатлар даражаси анчагина юқори бўлганлигидан далолат беради. Шартнома шартларининг бажарилишини таъминлаш, ҳуқуқий муносабатлар субъектлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқ белгилаш, кейингиларнинг амалга оширилишини кафолатлаш механизми алоҳида қизиқиш уйғотади. Бу ҳужжатлар заминида шартномалар тузишда қонун талабларига сўзсиз риоя қилиш; ижтимоий келиб чиқишдан қатъи назар субъектлар ҳуқуқий муносабатларининг тенглиги; шартнома шартларини бажаришнинг ижтимоий, иқтисодий ва юридик кафолатлари тўғрисида; битим шартларини бузганлик учун жазонинг муқаррарлиги тўғрисидаги ғоялар етади.

Умуман кўриб чиқилган давр сиёсий-ҳуқуқий тизими ва тафаккури Ўзбекистон халқлари тарихида маълум илгари ташланган қадам эди. Бу даврда Ўрта Осиё элатлари ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қирғизлар ва бошқаларнинг зарур сиёсий ва маданий заминларини яратишда олга қадам ташланганди. Ўлка сиёсий-ҳуқуқий ҳаётининг ўзига хос хусусияти авлодларимизнинг мустақилликка ва бир-бирига яқин қабилаларни ягона давлатга бирлаштириш, тинчлик ва тенгликка интилишлари бўлган.

VI асрдан бошлаб Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий тарихидаги янги давр бошланди. Бу Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлигининг қарор топишига боғлиқ.

ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОН (ГРЕЦИЯ) СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Қадимги Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг асосий йўналишлари ва ривожланиши

«Сократ ва Платон, Ницше ва Фрейд каби олимларнинг, ҳозирги замон чет эл файласуфларининг китобларини ҳам тушунарли қилиб, изоҳ ва шарҳлар билан ўзбек тилида чоп этиш наҳотки мумкин бўлмаса?»¹...

Қадимги Юнонистон фалсафаси, жумладан, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари деганда қадимги даврда ҳозирги Греция, шунингдек, Кичик Осиё, Ўрта ер денгизи ва Қора денгиз бўйларидаги қадимги Юнон шаҳар-давлатлари, Осиё, Африка ва Рим империясидаги эллин давлатлари ҳудудида яшаган юнон мутафаккирлари томонидан яратилган илмий-назарий қарашлар тушунилади².

Қадимги Юнонистонда давлатчилик эраמידан аввалги I минг йиллик бошларида савдо-ҳунармандчилик билан шугулланувчи мустақил шаҳар-давлатлар сифатида пайдо бўлган. Бу шаҳар-давлатлар мустақил полислар деб юригилиб, бу полислар шаҳар ҳудуди билан бир қаторда чор-атрофдаги қишлоқларни ҳам ўз таркибига олган.

Ибтидоий жамоа тузумидан дастлабки синфий жамият ва ижтимоий тузумнинг сиёсий шаклларига ўтилиши аҳолининг ижтимоий табақаланиши кучайиб борган шароитда кечган. Бу даврда жамиятнинг турли табақалари — ҳукмдорлар уруғи ва камбағаллашган мулкдорлар, бойлар ва камбағаллар, эркин хизматкорлар ва қуллар ўртасидаги қурашлар ниҳоятда кескинлашган эди.

Бу шароитда барча Қадимги Юнонистон полисларида аристократия (эски ёки янги киборлар, имтиёзга эга шахслар ҳокимияти), олигархия (бойлар ва мулк эгалари ҳокимияти), ёки демократия (халқ ҳокимияти, яъни полислнинг вояга етган барча эркин аҳолиси ҳокимияти), тирания (зулмкор ҳокимияти) сингари бошқарув усулларида бирини ўрнатишга қаратилган ҳокимият учун қурашлар авж олади.

¹ Karimov I. Milliy istiqbol mafkurasi- xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. -T.: O'zbekiston. 2000. B.27.

² Filosofiya -M.: Izd. «Prior». 2001. Str.26

Бу курашлар оқибатида эрамыздан аввалги VI-V асрга келиб турли полисларда маълум бир бошқарув усули ўрнатилди. Жумладан, Афина ва Абдерда демократия, Фива ва Мегарада олигархия, Спартада аристократияга яқин турувчи давлатчилик қарор топади. У ёки бу полисларда (масалан, Сиракузда) вақти-вақти билан тирания ўрнатилди.

Бу жараёнлар эса, табиийки, Қадимги Юнонистон сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларида, назарий қарашларида ўзининг ўчмас изини қолдиради. Қадимги Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимоти пайдо бўлиши ва ривожланишида уч давр алоҳида ажралиб туради. Илк давр (эрамызгача бўлган IX-VI асрлар) Қадимги Юнонистон давлатчилигининг барпо бўлиши билан боғлиқ. Бу даврда сиёсий-ҳуқуқий тасаввурларнинг сезиларли рационаллашуви кузатилади. Бу жараён Гомер, Гесиод ва айниқса машҳур «етти донишманд» ижодида ўз ифодасини топади. Пифагор ва унинг издошлари, Гераклит ижодида давлат ва ҳуқуқ муаммоларига фалсафий ёндашув шаклланади.

Иккинчи давр (эрамыздан аввалги V-IV асрлар) – Демокрит, софистлар, Сукрот, Афлотун ва Арастулар назарияларида ўз ифодасини топган Қадимги Юнонистон фалсафаси ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг гуллаб-яшнаш даври бўлди.

Учинчи давр – (эрамыздан аввалги IV-II асрлар) Қадимги Юнонистон давлатчилигининг инқирозини бошлаб берган эллинизм давридир. Юнонистон полислари дастлаб Македония, кейинроқ эса Рим ҳукмронлиги остида қолган ушбу даврнинг қарашлари Эпикур, стоиклар ва Полибий таълимотларида намоён бўлди.

Одамлар озод кишилар ва қулларга бўлинган шароитларда пайдо бўлган антик сиёсий-ҳуқуқий қарашлар озод кишиларнинг мафкураси сифатида ривожланди. Эркинлик Қадимги Юнонистон сиёсий назарияси ва амалиётининг асосий ғояси бўлган.

Сиёсат ва унга боғлиқ бўлган амалий маънавий машғулот эркинлик ва озод кишилар иши сифатида, меҳнат эса (энг аввало, жисмоний меҳнат) қулларнинг вазифаси сифатида эътироф этилади.

Қадимги Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари ривожланиши жараёнида дастлабки афсонавий қарашилар ўрнини Пифагор, Гераклит, Демокритларнинг шаклланиб келаётган фалсафий ёндашувлари, софистларнинг рационал талқинлари, Сукрот, Афлотунларнинг мангикий таҳлиллари, Полибийнинг давлат ва ҳуқуқ борасидаги тарихий-сиёсий тадқиқотлари эгаллади.

Юнонистон полислари ўз мустақиллигини бой берган эллинизм даврида аввалги қадриятларни қайта кўриб чиқиш бошланди. Ахлоқий бир бутунлик, полис ва жамоавий полис ҳаётининг устиворлиги ғоялари алоҳида кишининг маънавий эркинлиги, ахлоқий автономлиги (эпикуризм, стоицизм) нуқтан назаридан шубҳага олинди. Шу сабабли одамларни озод ва қулларга ажратиш танқид қилинади.

Қадимги афсоналар қисман орфик шеърятда, кейинроқ Гомер ва Гесиод дostonларида этик ва сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан талқин қилина бошлайди.

Гомернинг эраиздан аввалги XIII аср воқеалари ҳақидаги «Илиада», «Одиссея» дostonларида Зевс худоси умумий адолатнинг химоячиси, зўравонлик ва адолатсизликка йўл қўйганларни шафқатсиз жазоловчи сифатида намоён бўлади. Гомер тилга олган адолат (“диқе”), одат, одатий ҳуқуқ («гемиқ») тушунчалари ўша давр ҳуқуқий таълимотларини англашда муҳим аҳамият касб этади. Гомер фикрига кўра, одатий ҳуқуқ мангу адолатнинг аниқлаштирилган шакли, унинг мавжудлиги, инсоний ва илоҳийларнинг муносабатларда амал қилишидир.

Ҳуқуқ ва адолатли ижтимоий тузум ғоялари Гесиоднинг (эраиздан аввалги VII асрлар) «Теогония» ва «Меҳнатлар ва кунлар» дostonларида янада кўпроқ ўрин тутати. «Теогония»да ҳикоя қилинишича, Зевс (муқаммаллик тимсоли) ва Фемида (мангу табиий тартиб тимсоли) никоҳидан икки маъбуда қиз: Диқе (адолат) ва Эвномия (қонунийлик) туғилган. Диқе табиий-илоҳий адолатни химоя қилади ва ёлғонни жазолайди. Эвномия ижтимоий тузумдаги қонун ибтидосининг илоҳийлигини, қонунчилик ва полис тузумининг ички боғлиқлигини билдиради.

Гомер ва Гесиод дostonларига хос бўлган, инсоний муносабатлардаги ахлоқий-ҳуқуқий тартиблар борасидаги тасавурларни рационаллаштириш Қадимги Юнонистон «етти донишманд»и ижодида янада ривож топди. (эраиздан аввалги VII–VI асрларда яшаган Фалес, Пигтак, Периандр, Биант, Солон, Клеобул ва Хиллонларни «етти донишманд» деб аташ одат бўлган).

Донишмандлар адолатли қонунлар устуворлиги полис ҳаётида ғоят муҳим аҳамиятга эгаллигини алоҳида таъкидлашган. Уларнинг фикрига кўра, қонунларга амал қилиш фаровон полисни бошқалардан ажратиб туради.

«Қонуларга бўйсин», – деган чахирик Дельфадаги Апполон ибодатхонасига ўйиб ёзилган «Ўз ўзингизни англа» деган машҳур ҳикматли сўз муаллифи бўлмиш спартанлик Хилоннинг шиори эди. У Қадимги Юнонистон тафаккури тарихида ўчмас из қолдирган. Хилон фуқаролари нотиклардан кўра кўпроқ қонуларга ишонган (бўйсинган) жойни энг яхши полис деб ҳисоблаган.

Эрамиздан аввалги 638–559 йиллар атрофида яшаган афиналик таниқли ислоҳотчи, давлат арбоби Солон ҳам “етти донишманд”лар сирасига кирарди. Афина демоси ва киборлар, бойлар ва камбағаллар ўртасидаги кескин кураш шароитида у ҳар икки томоннинг ишончини қозонган. Уларни муросага келтирувчи шахс сифатида танилган. Солон полис тартибини сақлаш ва қонун чиқариш бўйича кенг нақолатларни ўз қўлига олгач, эрамиздан аввалги 594 йилда янги қонулар («Солон Қонулари»)ни чиқарган ва Афина полиси ижтимоий-сиёсий тузумини сезиларли ислоҳ қилган.

Мулкий (ижтимоий) аҳолини ҳисобга олиб, Солон Афина халқини тўрт синфга: пентакосиомедимлар, суворийлар, зевгитлар ва фетларга бўлган. Солон Қонуларига кўра, дастлабки уч тоифа учун барча давлат мансабларига йўл очик, фетлар эса фақат халқ йиғинлари ва судларда илтирок этиши мумкин бўлган. Янги ташкил этилган тўртлар Кенгаши (ҳар тоифадан юз кишидан иборат) аристократлар мавқеини анча пасайтирган. Шу туфайли ҳам кейинроқ Арасту: «Афинада демократия айнан Солондан бошланган», – деб таъкидлаган эди.

Эрамиздан аввалги VI-V асрларда Пифагор ва унинг Архит, Лизис, Филолай синғари издошлари, шунингдек, Гераклит ҳам ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий тартибларни фалсафий асосларда янгилаш гояси билан чиқишган.

Пифагор (эрамиздан аввалги 571–497 йиллар) сиёсатда аристократик дунёқарашли эди. У ахлоқли, ақл-заковатли, эзгу ниятли одамлар бошқаруви тарафдори бўлган. Пифагор тартиб ва қонунчилиқни улуғлаган, тартибсизликни танқид қилган. Пифагорчилар (Архит, Лизис, Филолей ва бошқалар)нинг бир қадар мистик дунёқарашида уларнинг рақамлар ҳақидаги таълимоти катта ўрин тугган. Уларнинг назарида, рақам дунёнинг ибтидоси ва моҳиятидир.

Пифагорчилар адолатли қонулар ҳукмронлик қилган полисни идеал полис деб билишган, қонунга бўйсинишни фазилат ҳисоблашган. Қонунчиликка янгиликлар киритишга янгилишни

танқид қилар экан, «гарчи номукаммал бўлса-да, оталар одати ва қонунда» яшашни «эзгу иш» деб санашган.

Пифагорнинг фикрича, Тангридан кейин, ота-онани ва қонуларни ҳурмат қилиш керак, уларга ички ишонч билан бўйсунуш керак. Қонунга итоаткорлик энг яхши фазилат, қонунларнинг ўзи эса – катта бойликдир.

Полис ҳаёти учун энг ёмони – бу ҳоқимиятнинг йўқлиги, парокандалиқдир, чунки инсон ўз табиатига кўра, бир етакчига, раҳбарга, тарбиячига муҳтождир.

Шунинг учун инсонлар таълим-тарбияга, билим олишга интилишади.

Фалей Халкедонский барча ички тартибсизликлар мулкка тегишли масалалардан келиб чиқипини таъкидлаган. Шу боисдан ҳам полис ҳаёти мукаммал бўлиши учун барча фуқароларнинг ер мулкани тенглаштириш, мавжуд тафовутларни бартараф этиш керак деб ҳисоблаган.

Гераклит (эрамиздан аввалги 544-483 йиллар) ҳам аристократияга хос қарашларни ривожлантирган. У «оломон бошқарадиган ва сафида яхшиларга ўрин бўлмаган» демократияни танқид қилар экан, ҳоқимиятни ақлий ва ахлоқий жиҳатдан «яхшилар» (аслзодалар) бошқариши кераклигини таъкидлаган. Унинг фикрича, яратилган қонунни халқ йиғини қўллаб-қувватлаши шарт эмас, муҳими – қонун умумий мангикқа мос бўлса бас.

Пифагор ва Гераклит учун умумий бўлган ва кейинги мутафаккирларга катта таъсир кўрсатган ёндашув шундан иборат эдики, улар аслзодалик келиб чиқишга эмас, одамнинг шахсий хусусиятларига боғлиқ деган тушунчани илгари суришган.

Гераклитнинг фикрича, полисдаги ҳаёт умумий «логос»га, яъни ҳаммаши бошқарадиган тафаксурга бўйсунуши керак, чунки «барча инсоний қонунлар ягона илоҳий қонундан озикланади ва бу илоҳий қонун исталган жойда ўз таъсирини ўтказди, полис ҳаётида барчадан ва ҳар қандай нарсалардан устун туради». Гераклит позитив қонунларнинг оқилона табиатини назарда тутган ҳолда, «халқ қонун учун, унинг барчага бирдек амал қилиши учун қураллиши лозим» деб таъкидлайди.

Шоир Феогнид Мегарский (эрамиздан аввалги VI аср охири – V аср боши) эса, аксинча, аслзодалик айнан келиб чиқиши билан белгиланади, деб ишонган. Аристократлар бошқарувдан четлатилган

ва демос ҳукмронлиги ўрнатилган давлатни Феогнид бошқариб бўлмайдиган кемага ўхшатган.

Эрампдан аввалги V асрда давлат ва жамият, сиёсат ва ҳуқуқ муаммоларини фалсафий-ижтимоий жиҳатдан таҳлил қилиш кучайгани сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг ривожланишига кўмаклашди.

Демокрит (эрампдан аввалги 460–370 йиллар) биринчилар қаторида одамнинг пайдо бўлиши ва жамият шаклланишини дунё тараққиётининг табиий бир қисми сифатида кўриб чиққан. Унинг фикрига кўра, одамзод узоқ давом этган эволюсия жараёнининг ҳосиласидир, жамият, полис, қонунлар сунъий яратилган бўлиб, табиат (худо) томонидан берилмаган.

Демокритнинг фикрича давлатда умумий манфаат ва адолат ўз ифодасини топади. Давлат манфаатлари ҳамма нарсадан устун туради, шунинг учун ҳам фуқаролар фаолияти давлат тузумини ва бошқарувни яхшилашга қаратилмоғи лозим. «Яхшилар», донишманднинг назариясига кўра, ўғмишдаги аслзодалар ва бойлар эмас, балки юксак ақлий ва ахлоқий фазилат соҳибларидирлар. Давлатни айнан шундай кишилар бошқаришлари керак. Қонунлар полисдаги кишилар ҳаётининг фаровонлигига хизмат қилмоғи лозим. Бироқ бундай натижага эришмоқ учун одамлар ҳам ҳаракат қилишлари керак, қонунга бўйсинишлари, итоат этишлари даркор.

Сиёсий-ҳуқуқий мавзуларнинг келг муҳокама доирасига чиқиши V асрдаги антик демократиянинг гуллаб-яшнаган даврида майдонга келган софистлар («софос» – «донишманд») сўзидан келиб чиққан) фаолиятлари билан боғлиқдир. Улар маълум ҳақ эвазига кишиларни турли соҳаларда, жумладан, давлат ва ҳуқуқ масалаларида донишмандликка ўргатишган. Улар қандайдир ягона мактабни ташкил этганимаган, балки турлича фалсафий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларни ривожлантиришган. Воқеликка танқидий назар билан қарап, илмий исботланмаган эски анъана ва ақидаларни ишкор қилиш, давлат ва ҳуқуқнинг шартлилиги номукамаллигини исботлашга уриниш софистларга хос бўлган¹.

Қадимги замонлардаёқ уларни икки авлодга – катта софистлар (Протагор, Горгий, Продик, Гипсий, Алгифонт ва бошқалар) ва кичик софистлар (Фрасимах, Калпикл, Ликофрон ва бошқалар)га ажратиш талқин қилиш таомилга кирган.

¹ *Filosofiya Moskva, Izd. «Prion», 2001. Str. 32.*

Катта софистларнинг аксарияти демократик дунёқараш тарафдорлари бўлишган. Кичик софистлар орасида эса демократик қарашлар тарафдорлари билан бирга, аристократик, тираник бошқарув тарафдорлари ҳам бўлган.

Демократик қондиларни ривожлантирган **Протагор** (эрамиздан аввалги 481–411 йиллар) жуда билимдон софист, буюк баҳсчи ва мохир нотик сифатида шухрат қозонган. У барча кишиларнинг тенглигини тан олган. Протагорнинг демократик ғоясига кўра давлатнинг мавжудлиги унинг барча аъзолари фуқаролик фазилатига эришган бўлишини назарда тутди. Афлотуннинг айтишича, Протагор, фазилат бор жойда жоҳилиликка ўрин йўқ, акс ҳолда давлат бўлмайди, деб ҳисоблаган¹.

Машҳур софистлардан бири бўлган **Горгий** (эрамиздан аввалги 483–375 йиллар) инсоният маданиятига юксак баҳо берар экан, одамлар томонидан яратилган қонунларни ҳам шу маданиятнинг ютуғи деб ҳисоблайди.

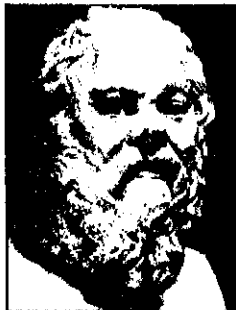
Гипсий (эрамиздан аввалги 460–400 йиллар) ва **Антифонт** (эрамиздан аввалги 400 йиллар атрофи) табиий ва полис қонунларини кескин қарама-қарши қўйишган. Уларнинг фикрига кўра, одамларнинг тенгсизлиги табиатдан эмас, балки инсоний қонунлардан келиб чиқади. Антифонт табиий қонунларни инсоний қонунлардан устун деб билади, унинг таъкидлашича, «адолатли ҳисобланган кўплаб инсоний қонунлар инсон табиатига дупмандир».

Халкедонлик **Фрасимах** кичик софистларнинг энг ёрқин вакили эди. Унинг таълимотига мувофиқ, сиёсат худолар фаолияти доирасида эмас, балки инсонлар қудрати ва манфаатларига тегишли соҳадир. ҳар бир давлатда ҳокимият тепасида бўлганлар қудратлидир, улар ўз фойдасига хизмат қилувчи қонунларни ўрнатади. Унинг таъкидлашича, «кучиларга фойда келтирадиган нарса адолатдир». Шу тарзда Фрасимах давлат фаолиятида зўравонликнинг, сиёсат ва қонуннинг авторитар хусусияти аҳамиятини кўрсатган. Унинг фикрича, маънавий-ахлоқий соҳада ҳокимиятни эгаллаб турганларнинг қарашлари ҳукмронлик қилади.

Софист **Ликофрон** давлатни одамларнинг ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги келишуви натижаси сифатида таърифлаган. Унинг талқинига кўра, қонун ҳам шунчаки келишув-шартнома бўлиб, у «шахсий ҳуқуқларнинг оддий қафолатидир».

¹ Бу ҳақда қarang. Nersisyan V.S. - Sokrat - Moskva, «Nauka», 1977. Str 44

Кичик софистларга мансуб Алкидам Элейский (эрамиздан аввалги IV асрнинг I ярми) барча одамларнинг, шу жумладан кулларнинг ҳам тенглиги ҳақидаги ғояни илгари сурган. Қуйидаги эътиборга молик сўзлар ҳам унга тегишли: «Худо барчани озод қилиб яратган, табиат эса ҳеч кимга кулликни раво кўрган эмас».

Инсоният маънавий ҳаётидаги энг машҳур ва ибратли зотлардан бири бўлган Сукрот (эрамиздан аввалги 469–399 йиллар) софистларнинг ашаддий танқидчиси эди. Шунга қарамай, у софистларнинг қатор ғояларини қабул қилган ва уларнинг маърифатпарварлик ишларини давом эттирган.

Сукрот қонун устуворлиги тарафдори бўлган. Яхши қонунлар билан бошқариладиган фаровон давлат сифатида аристократик Спарта ва Критни, маълум даражадаги олигархик Фива ва Мегарани кўрсатган. У ўз полисидаги «ашаддий» демократияга салбий муносабатда бўлган.

Сукротнинг фикрига кўра, давлатни билимдонлар бошқариши керак. Унинг бошқарув борасидаги сиёсий идеаллари на демократия, на туғма аристократия, на олигархия ва на тирания бошқаруви тамойилларига мос келмасди. У айниқса тиранияни қаттиқ танқид қилган.

Сукрот амалий сиёсат соҳасида давлатни биладиган, яъни бошқариш ишига қобилиятли бўлган, бошқариш илмини эгаллаган одамлар амалга ошириши керак деган фикрни илгари сурган.

Адолат, қонунчилик ва бошқарув борасидаги ўз сиёсий тасаввурларидан чекинмаган Сукрот демократияда ҳам, ўттиз тиран ҳукмронлиги даврида ҳам ҳокимият вакилларининг кўп қаршилигига учраган. Эрамиздан аввалги 399 йилда ҳокимиятга қайтган демократиянинг танқидчи вакиллари Сукротни даҳрийликда, қонунларни ва ёшлар тарбиясини бузишда айблаб чиқипди. Ўлимга ҳукм қилинган Сукрот қонунларни бузмаслик, адолатсизликка адолатсизлик билан жавоб қайтармаслик тўғрисидаги ўз тамойилларига содиқ қолди. У дўстларининг қамоқдан қочиб тўғрисидаги тақдирларини рад этди.

Сукрот таълимоти ва унинг ҳаёти нафақат унинг замондошлари ва шогирдларида чуқур таассурот қолдирган, балки фалсафий,

сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг кейинги тараққиётига ҳам улкан таъсир кўрсатган.

Афлотуннинг давлат, қонунчилик ва сиёсат ҳақидаги таълимоти. Унинг «Давлат» ва «Қонулар» асарларидаги давлат лойиҳалари тўғрисида

Сукротнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари айниқса Афлотунга улкан таъсир кўрсатган. Идеалистик фалсафа йўналишининг асосчиси бўлган Афлотун (эрамиздан аввалги 427–347 йиллар) бутун инсоният тарихидаги буюк мутафаккирлардан бири ҳисобланади. Унинг антик давр фалсафаси, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларига қўшган ҳиссаси буқиёсдир. Афлотуннинг бой илмий-назарий мероси кейинчалик фақат Ғарбдагина ўрганилмай, балки Шарқ мутафаккирларида ҳам катта қизиқиш уйғотган. Масалан, унинг давлат ва жамият ҳақидаги қарашлари Шарқда «Иккинчи муаллим» деб ном олган Ўрта аср мутафаккири Форобийнинг “Афлотун қонуларининг моҳияти” рисоласида кенг таҳлилдан ўтказилганини кўришимиз мумкин¹.

Афлотун ёшлигида Сукротнинг шогирди бўлган. Сукрот ўзининг ушбу шогирдига Платон яъни Афлотун- кенг елкапи, кенг дунёқарашли деган лақабни берган. Аслида унинг исми Аристокл бўлган.

Сукрот қатл этилгач, олимнинг бошқа шогирдлари билан Афинани тарк этган. У эрамиздан аввалги 387 йилда Афинага қайтгач, шаҳар атрофидаги қахрамон Академ номи билан аталувчи жойда машҳур Академияни ташкил этди.

Умрининг охиригача шу Академияга раҳбарлик қилган Афлотун дастлаб Сукротнинг қарашлари таъсири остида бўлган. Унинг «Сукрот апологияси», «Протагор» сингари асарларида муаммоларга сукротча ёндашув яққол намоён бўлади. Асли афлотунча назарий қарашлар мутафаккирнинг кейинроқ ёзилган «Давлат», «Сиёсатчи» ва «Қонулар» сингари асарларида кўзга ташланади.

Афлотун ўз таълимотида давлат ва ҳуқуқ муаммоларига алоҳида ўрин бердики, бу жиҳати билан у ўздан олдин ўтган мутафаккирлардан ажралиб туради. Афлотуннинг фикрича, одамларнинг озиқ-овқат, турар-жой, кийим-бош сингари кундалик

¹ Bu haqida ma'lumot uchun qarang: Muxiddinova F. Forobiyning huquqiy qarashlari - Toshkent - "Adolat", 2000. 54 b.

эхтиёжлари, ташқи душманлардан ҳимояланиш зарурияти туфайли бирга яшашлари давлатнинг келиб чиқишига асосий сабабдир.

Афлотун ўзининг «Давлат» асарида жамиятдаги ижтимоий тенгсизликларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлашга ҳаракат қилади ва адолатли идеал давлат қуриш ҳақида мулоҳаза юритади. Асар давлатнинг муҳим аҳамиятини ёритиш билан бошланади. У юксак даражадаги ҳамжамият бўлиб, унинг вазифаси буюк фаровонликка эришишдир. Аввало асосан икки хил: эркак ва аёл, хўжайин ва қул муносабатларига қурилган оила пайдо бўлган. Бу ҳар икки муносабат ҳам табиийдир. Бир неча оилалар бирлашувидан аҳоли яшаш жойлари (қишлоқ ва шаҳарлар) ҳосил бўлган. Бу турар-жойлар бирилангудан эса давлат келиб чиққан. Фақат давлатнинг юзага келиши учун зарур бўлган битта шарт бор, яъни давлатга бирлашган бу турар-жойлар (қишлоқ ва шаҳарлар) ўзини ўзи таъминлаш учун етарли даражада кўп бўлиши лозим¹.

Афлотун жамиятни уч табақлага: давлатни бошқарувчи файласуфлар, давлатни муҳофаза қилувчи соқчилар (ҳарбийлар), вазифаси жамият учун зарур маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан иборат бўлган деҳқонлар ва хунармандларга бўлади. Унинг фикрига кўра, давлатни донишманд файласуфлар бошқарадилар, илмий назариялар ишлаб чиқадилар, дунёни англайдилар ва бошқаларга ўргатадилар. ҳарбийлар жисмоний машқ билан шугулланадилар, давлатда тартибни сақлайдилар, зарур бўлганда урушда иштирок этадилар. Деҳқонлар ва хунармандлар эса оғир жисмоний меҳнат билан банд бўладилар, моддий неъматларни яратадилар, зарур ҳоллардагина чекланган миқдордаги хусусий мулкка эга бўладилар. Бошқарувчи донишмандлар ва ҳарбийлар хусусий мулкка эга бўлмайдилар.

Идеал давлатда ҳар бир тоифа ўз вазифасини адо этиши ва бошқалар ишига аралашмаслиги адолат белгиси ҳисобланади.

Афлотуннинг ривоят қилишича, худо бошқарувчиларнинг зуваласига олтин, уларнинг кўмакчиларига қумуш, деҳқон ва хунармандларга эса темир ва мис кўшиб яратган. Афлотун афсонасига кўра, яратилганда мис ва темир кўшилган ҳукмдор бошқарган давлат ҳалокатга учрайди.

Юқори табақалар ўз вазифаларини юксак даражада юритишлари учун уларнинг ҳаёти бирдамлик, тенглик, уюшқоқлик ва жамоа

¹ Russel B. Istoriya zapadnoy filosofii. - Moskva, izd.: "Akademicheskii proekt", 2000. Str. 184.

асосида таъкил этилиши керак. Улар худди жанговар юришлардагидек бирга яшашлари ва овқатланишлари лозим.

Афлотуннинг нуқтаи назарича, бошқарувчиларнинг хотин ва болалари умумий экани идеал давлат учун ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Идеал давлатда аёллар ҳуқуқ ва имкониятларига кўра эркаклар билан тенг ҳисобланадилар. Дастлабки икки табақа учун одатдагидек оила бўлмайди. Болаларни давлат тарбия қилади.

Учинчи табақа кишилари ҳаётининг никоҳ, мулкчилик, меҳнат масалаларини Афлотун идеал давлат ҳукмдорлари ихтиёрига қолдиради. Чунки бу табақалар давлатни бошқаришдан четлаштирилган бўлсалар-да, улар қуллар эмаслар, озод кишилардир.

Афлотун аҳолининг ижтимоий жиҳатдан ўта табақаланишига, йирик бойлар ва камбағаллар орасидаги фарқ кучайишига қарши турган. У ўртаҳоллик тарафдори бўлган ва жамият мулкий табақаланишининг сиёсий аҳамиятини яхши тушунаган. Афлотун ўзи лойиҳалаштирган идеал давлатнинг бошқа давлатлардан ижтимоий-иқтисодий соҳадаги фарқини камбағал ва бойларга ажраш барҳам топганида деб билади.

Афлотуннинг идеал давлати – яхшиларнинг адолатли бошқарувидир. Шунга кўра у Сукротуннинг “қонуний” ва “адолатли” деган тушунчалар айнан бир нарса деган ғоясига қўпилади. Унинг таъкидлашига кўра, яхшилар бошқарувидаги аристократик давлат тузуми идеал давлатдир.

Афлотун ўз лойиҳаси ғоят мураккаб бўлганига қарамай, уни амалга ошириш мумкинлигига ишонади. У агар идеал давлат қурилган тақдирда ҳам бундай давлат мангу турмаслиги мумкинлигини айтади. Чунки инсон табиатининг муқаррар бузилиши оқибатида бошқарув шакллари алмашиб туради.

Масалан, Афлотун идеал деб билган аристократик давлат тузумининг ҳалокати ер ва турар-жойларнинг хусусий мулкка айланишига, одамларни озод ва қулларга ажратишга олиб келади, натижада тимократик давлат ўрнатилади. Бундай давлат мутассил урушларга гирифтор бўлади. Урушлар ва тимократик давлатдаги қарама-қаршиликлар хусусий шахслар қўлида катта миждордаги бойлик тўпланишига олиб келади. Оқибатда давлат ҳокимиятини олигархия эгаллайди, камбағаллар бошқарувда иштирок этолмай қоладилар.

Олигархик давлатда мулксиз аҳолининг бойларга қарши нафрати кучайиб боради, бу эса давлат тўнтаришига олиб келади ва алал-оқибат демократия ўрнатилади.

Тираниyani давлат тузилишининг энг ёмон кўриниши деб таъкидлайди, чунки унда қонунсизлик, ўзбошимчалик ва зўравонлик ҳукм суради. Афлотуннинг фикрича, демократияда эркинлик сунистьемол қилинади ва ундан демократиянинг акси бўлган тирания ўсиб чиқади. Афлотуннинг демократия ҳақидаги фикрларига унинг Афина демократияси билан бўлган тўқнашуви таъсир этган, албатта.

Умуман, демократияни Афлотун ёқимли ва ранг-баранг, лекин етарли даражада бошқариб бўлмайдиган тузум сифатида баҳолаганди.

Бундай давлатларнинг ҳар қайсисида нимаки эзгу иш деб ҳисобланган бўлса (тимократияда – ҳарбий зафарлар, олигархияда – бойликлар, демократияда – эрк), айнан шу нарса давлатнинг ҳалокатига сабаби бўлади.

Афлотун «Қонушлар» асарида «ўз кадр-қимматига кўра иккинчи ўринда турувчи» давлат тузумини тасвирлайди. Унга кўра, иккинчи давлатнинг 5040 фуқароси чек тортиш йўли билан ер участкаси ва уй олади, улардан хусусий мулк сифатида эмас, балки фақат эгаллик ҳуқуқи билан фойдаланадилар. Ушбу ер майдонлари давлатнинг умумий мулки ҳисобланади ва мерос сифатида оиладаги болалардан фақат биттасига ўтиши мумкин.

Мулки оз-кўлишига қараб фуқаролар тўрт синфга бўлинадилар. Камбағаллик ва бойлик чегараси тўғрисида қонун мавжуд бўлади. Алоҳида шахсларнинг олтин ёки қумушга эгаллик қилиш учун ҳуқуқи бўлмайди. Судхўрлик таъқиқланади. ҳар қандай ҳашаматга йўл қўйилмайди. Дехқончилик, ҳунармандлик ва савдо билан шуғулланувчи куллар ва чет элликлар 5040 фуқаро қаторига кирмайди. Бу фуқаролар етарли миқдорда кул билан таъминланадилар.

Афлотун фуқаролар ва хўжайинлар истъемол қилишига мўлжалланган қисм куллар ва чет элликлар истъемол қилиши учун ажратилган икки қисмдан ҳеч қандай фарқланмаслиги кераклигини уқтириб: «Шундай бўлиш керакки, ҳар уч қисмнинг миқдори ўзаро тенг, сифати бирдай бўлиши зарур», – дея таъкидлайди.

Иккинчи давлатнинг маиший ҳаётига ҳам худди биринчи давлатдагидек, бирдамлик ва жамоа руҳи сингдирилган. Алоҳида оила тан олинса-да, тарбия иши қонунлар билан тартибга солинган ва

кўп сонли мансабдорларга юклатилган. Аёллар юқори бошқарувчилар каторига кирмасалар-да эркаклар билан тенг ҳуқуқли ҳисобланганлар.

Афлотун давлати тепасида кўп босқичли сайловлар воситасида сайланувчи 50 ва 70 ёш оралиғидаги 37 бошқарувчи туради. Уларнинг ҳокимиятда туриш муддати 20 йилдан ошмаслиги керак. ҳар бир синфдан 90 кишидан, жами 360 кишидан иборат сайланувчи Кенгаш салмоқли ҳокимиятга эга бўлади. Кўплаб фуқаро амалдорлар ва ҳарбий мансабдорларнинг сайланиши ҳам назарда тутилади.

Афлотуннинг «Сиёсат» асари ҳам ўзида қатор сиёсий-ҳуқуқий муаммоларни ифодалаган. Сиёсат бу подшолар санъати бўлиб, у одамларни бошқаришни билишни ва уддалашни тақозо этади. Агар ҳукмдор одамларни бошқариш санъатини яхши эгаллаган бўлса, у қонунга асосан ёки қонунга асосланмай давлатни бошқарадими, бунинг унчалик аҳамияти йўқ. Бошқа давлатларда эса агар ҳукмдорлар одамларни бошқариш санъатини тўла эгалламаган, тегишли билим олмаган бўлса, албатта қонунларга асосланиши керак.

Афлотун қонун чиқарувчига мўътадиликка рияз этишни тавсия этиб, бир томондан, ҳукмдорлар ҳокимиятини, иккинчи томондан эса, бошқарув остидагиларнинг эркинлигини маълум даражада чеклашни тавсия этади.

Афлотун қонунлар назариясига ҳам анча ҳисса қўшгани ҳолда, барча илмлар ичида энг инсонни олийжаноб қиладиган илм бу – қонунлар ҳақидаги фандир, дейди. Қонунлар муҳофазаси билан эса, давлатда олий судлов шугулланади.

Унинг фикрича, судлари юқори даражада бўлмаган давлатни адолатли давлат-полис деб бўлмайди. Ҳар бир ҳукмдор ҳам судья сифатида майдонга чиқиши мумкин. Афлотуннинг фикрича, олий судловни амалга оширишга барча фуқаролар дахлдор.

Афлотун қонун чиқарувчига, бир томондан, бошқарувчилар ҳокимиятини, иккинчи томондан, бошқарилувчилар эркини чеклаш учун муайян ўрталикда туришини тавсия қилади.

Афлотуннинг уқтиришича, қонун чиқарувчи, биринчидан, ўз қонунларини татбиқ қилишни, иккинчидан, буйруқ беришни уддалаши керак. Агар у яратган қонунини татбиқ қилолмаса ёки унга ўзи амал қилмаса, бу ҳолда унинг кўрсатмалари қонуний кучга эга бўлмайди ҳамда унинг сўзлари қўл остидагилар томонидан қабул қилинмайди¹.

¹ Al-Farabi. Istoriko-filosofskie traktati. Alma-Ata: Nauka, 1975 -146-bet.

Қонун яратишда давлатнинг жойлашган ўрни, иқлими ва бошқа хусусиятлар ҳам ҳисобга олинishi даркор. Шундан келиб чиқиб: «Маҳаллий шароитларга зид қонун яратиш мумкин эмас», – дейди у. Афлотун қонун назариясини ишлаб чиқишга ҳам катта эътибор беради. Унинг фикрича, «қонун ҳақидаги фан инсонни бошқа фанлардан кўра кўпроқ камолотга эриштиради».

Қисқаси идеал давлатда судлов қонунни ҳимоя қилади. Шунга кўра, Афлотуннинг таъкидлашича, судлар етарли даражада тузилмаган ҳар қандай давлат ўзининг давлатлигини йўқотади, дейди Афлотун. Суд давлатчилик вазифаларидан холи алоҳида ҳокимият эмас. Шу билан бирга суд ишларида ҳимоячилар бўлиши ҳам назарда тутилади.

АРАСТУНИНГ ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТИ

Антик сиёсий-ҳуқуқий тафаккурнинг янада ривожланиши Афлотуннинг шоғирдларидан бири Арастунинг (эрамиздан аввалги 384–322 йиллар) номи билан боғлиқ. «Афлотун менинг дўстим, лекин ҳақиқат ундан улуғроқ», – деган ҳикматли ибора Арасту қаламига мансубдир. У инсоният тарихидаги кўп қиррали мутафаккирлардан бири саналади.

Арасту ёшлигида Афлотун академиясида ўқиган ва кейинчалик дарс ҳам берган. Арасту томонидан эрамиздан аввалги 342–340 йилларда, Македония шоҳи Филипп II тақлифига кўра, унинг ўғли, бўлажак саркарда Александр Македонский тарбияланган. Шундан кейин у Афинага қайтиб, ўзининг фалсафа мактаби – Ликей (лисей)ни очган ва қарийиб умрининг охиригача унга раҳбарлик қилган.

Сиёсий-ҳуқуқий мавзулар Арастунинг «Сиёсат», «Афина политияси» ва «Этика» сингари асарларида батафсил ёритилган.

Арасту сиёсат ҳақидаги фанни ҳар томонлама таҳлил қилишга уринган. У сиёсатни этика билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўриб чиққан.

Арастунинг қарашларида ҳуқуқ, қонун ва ҳуқуқий давлатчиликнинг заминий ғоялари ўзининг ифодасини топган. Унинг фикрича, ҳар қандай ҳуқуқ бу сиёсий ҳуқуқ бўлиб, у табиий ҳуқуқга ва позитив ҳуқуқга ажралади. Ҳар қандай қонунни сиёсий характерли дейиш учун мезон бўлиб, унинг сиёсий адолатга ва ҳуқуқга мувофиқ келиши ҳисобланади. «Сиёсат» асарида у қонуннинг вазифаси ҳуқуққа мос ҳаракат қилиш кераклигини уқтириб, мажбурий бўйсундиришга интилиш, албатта ҳуқуқ ғоясига зиддир дейди.

Арастунинг талқинича, сиёсий давлат тузилишининг турли хиллари, айнан ўзининг сиёсий характерга эгаллиги боис ҳам, адолат ва ҳуқуқ ғоясига мос келади яъни, бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий характерга эга. Шунга асосланиб Арасту умумий, яъни барчанинг фойдасини ўйлайдиган давлат тузилиши шаклигина мутлоқ адолат тамойили асосида тўғри давлатлар ҳисобланади; бироқ, худди шу шаклдаги давлатларда ҳукмдорларнинг шахсий фаровонлигига назарда тутилса, бундай давлатлар нотўғри давлатлардир, улар деспотик тартибларга асослангандир, давлат эса эркин инсонларнинг ўзаро бирлигидир, деб таъкидлайди.¹

¹ U bizda «Iskandar Zulqarnayn» nomi bilan mashhur - muallif izohi.

Арасту адолатнинг икки хил, яъни тенглаштирувчи ва тақсимловчи кўринишини фарқлайди. Тенглаштирувчи адолат мезони «арифметик тенглик» бўлиб, бу тамойил фуқаровий-ҳуқуқий келишувлар, олди-сотдилар, зарарни қоплаш, жазолаш сингари соҳаларда қўлланади. Тақсимловчи адолат мезони эса «геометрик тенглик»дан келиб чиқиб, етиштирилган неъматларни ҳар кимнинг қўшган ҳиссасига қараб тақсимлашни билдирган. Бу ҳолда тегишли нарсаларга (ҳокимиятга, ҳурматга, моддий бойликка) бошқалар билан тенг ёки тенг бўлмаган миқдорда эгалик қилиш мумкин.

Арастунинг нуқтани назарича, давлат табиий тараққиётнинг натижасидир. Бу маънода у оила, жамоа сингари дастлабки тузилмаларга ўхшайди. Лекин давлат барча тузилмаларни ўз ичига олувчи олий шаклдаги тузилмадир. Арасту хусусий мулк, оила ва индивидуал ҳуқуқ манфаатларидан келиб чиқиб, Афлотуннинг идеал давлат тўғрисидаги ҳар икки лойиҳасини ҳам танқид қилади. Унинг таъкидлашича, мулк, хотинлар ва болаларнинг Афлотун таклиф этгандек умумийлиги давлатнинг барҳам топишига олиб келади.

Арастунинг гоёсига кўра, давлат мураккаб тушунча бўлиб, унинг қандай шаклдалигини аниқлашда кимлар унинг фуқаролари ҳисобланиши муҳим аҳамиятга эга. Ушбу давлатнинг қонун чиқариш ва суд ҳокимиятида қатнашиш имкониятига эга бўлганларгина фуқаро ҳисобланадилар.

Давлатчилик шакли, шунингдек, ҳукмдорлар сони (якка ҳокимлик, озчилик, кўпчилик) билан ҳам белгиланади. Бундан ташқари, Арасту давлатни тўғри ва нотўғри шаклларда бўлишини ҳам кўрсатади. Тўғри шаклларда бошқарувчилар умумий фойда йўлида ҳаракат қилинади, нотўғри шаклларда эса фақат ўзларининг шахсий манфаатларидан келиб чиқишади.

Давлатнинг тўғри шакли сифатида Арасту монархия бошқарувини (подпоҳликни), аристократия ва полицияни кўрсатади. Шунга мувофиқ равишда тирания, олигархия ва демократияни у нотўғри ва хато бошқарув шакллари деб ҳисоблайди.

Арасту энг яхши ва идеал давлат шакли деб полицияни кўрсатади. Полицияда давлатни умумий манфаат йўлида кўпчилик бошқаради. Бу бошқарув олигархия ва демократиянинг уйғунлашган шаклига ўхшаш бўлади. Арасту Полиция хос бўлган мулкдорлар ва мулкдорларнинг, бойлик ва эркинлик каби манфаатларнинг бундай бирлашуви жуда кўплаб давлатларга хослигини таъкидлайди.

Арасту юқори ҳокимият қонунга эмас, халқга боғлиқ бўлган ўта демократияни танқид қилар экан, бойлар ва камбағаллар мурасасига, қонун устиворлигига асосланган мўътадил демократияни қўллаб-қувватлайди. Шунинг учун ҳам у Солон ислохотларига юксак баҳо беради.

Арастунинг политикаси олигархия ва демократиянинг энг яхши жиҳатларини ўзида ифода этади. Айни чоғда бу политика уларнинг камчиликларидан ҳам холидир. Политика – давлатчиликнинг «ўрта» шакли ва унда «ўртачалик» ҳамма нарсада кўринади: ахлоқда – мўтадиллик, мулкда – ўртача фаровонлик, ҳукмдорликда – ўрта табақа ва ҳоказо. Арасту «ўртача» кишилардан иборат бўлган давлат энг яхши давлат тузумига эга бўлишини алоҳида таъкидлайди. Арастунинг ўрта бўғинга суянган жамият афзалликлари ҳақидаги бундай қарашлари Ўзбекистонда ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш учун ҳаракат бораётган ҳозирги пайтда айниқса аҳамиятлидир. Мамлакатимизда кечаётган ушбу жараёни Президентимиз И.А.Каримов қуйидагича аниқ ифодалаб берганди: «Айни ўрта мулкдорлар синфи шакллантириляётган фуқаролик жамиятининг тамғчидир.

Бу ўринда гап, агар мулк шакллари хилма-хиллиги ва биринчи навбатда хусусий мулк ҳар қандай давлатнинг демократик негизлари барқарорлигининг иқтисодий асоси ҳисобланса, реал ишлаб чиқариш воситаларининг ўрта мулкдорларидан иборат кучли қатламнинг мавжуд бўлиши унинг сиёсий асоси эканлиги ҳақида бормоқда. Аҳоли орасида ҳақиқий мулкдорлар ўрта қатламининг кўпчиликини тапқил этиши мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни орқага қайтариш имкониятларини бартараф этишнинг кафолати ҳисобланади.

Шу сабабли биз иқтисодий ўзгаришлар жараёнини республикада ўрта мулкдорларнинг чинакам синфини шакллантиришдек долзарб вазифани ҳал қилиш билан боғламоқдамиз. Одам ўзини чинакамига мулкдор деб ҳис этмас экан, ўз ҳуқуқлари учун, пировард натижалар ва ишлаб чиқариш самарадорлиги учун мулкдор сифатида курашмайди. Жамиятда барқарорликни сақлаб қолиш ва ҳимоя қилишга интилмайдил»¹.

Зотан, Арасту фикрига кўра, лозим даражадаги тенгликнинг йўқлиги давлатни парокандалик сари етаклайди. Бундай ҳол одатда нисбий тенгликнинг ҳамда сиёсий адолат принципининг бузилиши

¹ Каримов И.А. Хависизлик ва барқарор taraqqiyot yo'lida 6-том 1, «O'zbekiston», 1998, 167-168-betlar

оқибатида келиб чиқади (тенглик биринчи ҳолатда миқдор билан ўлчанса, иккинчисида – қадр-қиммат билан ўлчанади).

Арастунинг энг яхши давлат тузиш лойиҳасига кўра, идеал давлатнинг аҳолиси етарли миқдорда бўлмоғи керак. Яхши давлатнинг ҳудуди денгиз ва материкда қулай жойлашган бўлиши шарт. Бундай давлатда ҳунармандлар, денгизчилар ва савдогарлар фуқаролик ҳуқуқига эга бўлмайдилар. Ер икки қисмга бўлинган: бир қисм ер давлатнинг умумий тасарруфида бўлади, иккинчи қисм ер фуқароларнинг хусусий мулки ҳисобланади.

Арасту ўзининг ҳуқуқий қарашларида Сукрот ва Афлотунларнинг адолат ва қонун айнан бир деган ғоясига қўшилади. ҳуқуқ ўзида адолатни акс эттиради ва кишилар ўртасидаги сиёсий муносабатлар меъёри бўлиб хизмат қилади. Умуман, сиёсий маънодаги ҳуқуқни Арасту “сиёсий ҳуқуқ” деб атайти. Бу эса сиёсий бўлмаган ҳуқуқ йўқлигини, сиёсий бўлмаган, яъни зулмга, истибодга асосланган бошқарув шаклиларида ҳуқуқ бўлмаслигини англатади.

Сиёсий бошқарув, Арасту нуқтаи назарига кўра, одамлар томонидан эмас, балки қонун томонидан бошқарувдир. Чунки одамлар, ҳатто энг яхшилари ҳам, туйғу ва эҳтиросга мойилдирлар, қонун эса бирдай ўзгармасдир.

Эллинизм даври (эрамитдан аввалги IV асрдан II асргача) сиёсий-ҳуқуқий таълимоти

Қадимги Юнонистон давлатининг инқирози эллинизм даври давлат ва ҳуқуқ таълимотида яққол намоён бўлди. IV асрнинг сўнгги чорагига келиб Юнонистон полислари дастлаб Македония, кейинчалик Рим ҳукмронлиги остида қолди. Александр Македонскийнинг эрамитдан аввалги 336–323 йиллардаги юришлари эллинизм даврини, яъни эллинча монархлар даври ва эллинишувни бошлаб берди. Маълумки, эллинизм қадимги дунё тарихида энг мураккаб ва қарама-қаршилиқларга тўлиб тошган давр ҳисобланади. «Эллинизм конкрет тарихий ҳодиса, – деб ёзади профессор Ф.Сулаймонова ўзининг «Шарқ ва Ғарб» китобида, – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий ва маданий ҳаётда грек ва ерли хусусиятларни ўзида мужассамлантирган тарихий воқеъликдир...

...Эллинистик даврда фақат грек адабиётининггина эмас, санъат, мафкура соҳаси – фалсафа ва динда ҳам кескин ўзгаришлар рўй

беради. ҳар бир озод (яъни кул бўлмаган) инсон аввалги сиёсий эркинлигидан махрум бўлади, унинг ҳаёти, бахт-саодати зolim хоким, сиёсат, иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқ, лекин бу ташки кучларнинг биронтасини ўзгартиришга шахснинг қурби етмайди. Натижада шахс ўз қобилига ўралиб қолади. Ана шундай шароитда фалсафа даставвал шахс масаласи, ахлоқ, одоб, мавжуд жамият тузумида қандай йўл билан инсон умидсизликка тушмай, ўз мавқеини йўқотмай, ҳаёт йўлини босиб ўтиши мумкинлиги масалаларини ишлайди. Бу даврда табиат фанлари фалсафасидан ажралиб, мустақил ривож этади, тадқиқотлардан назарий хулосалар чиқармайди. Эллинистик давр файласуфлари, айниқса, буюк салафлар асарларини изохлаш, талқин этиш кўп шугулланадилар»¹.

Биробар, бу даврда шаклланган фалсафий таълимотлар, бу даврнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари Эпикур, стоиклар ва Полибийнинг қарашларида ўз ифодасини топди.

Эпикур (эраמידан аввалги 341–270 йиллар) ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари билан Демокрит таълимотининг давомчиси бўлиб қолди. Эпикурнинг фикрига кўра, табиат, худоларнинг инон-ихтиёрларисиз, ўз қонуниятлари бўйича мустақил ривожланиб боради.

Инсон эрки, Эпикур нуқтаи назарича унинг ўз турмуш тарзини онгли танлаб олиш маъсулиятидир. Узлатга чеклиниш, фаол ижтимоий-сиёсий ҳаётда қатнашмасликни тарғиб қилиш Эпикур таълимотига хос хусусиятидир. Унинг назарида, давлат ҳокимияти ва сиёсий мулоқотнинг асосий мақсади – кишиларнинг ўзаро хавфсизлигини таъминлашдан, бир-бирларидан хавфсирашдан халос этишдан иборатдир.

Эпикур таълимотига кўра, қонунлар бошқарувчи “донишманд”ларни (яъни комил инсонларни) «оломон»дан ажратиш ва муҳофаза қилишнинг, алоҳида шахс эркинлиг оммавий кафолатидир. «Қонунлар, – деб ёзади Эпикур, – донишмандлар ёмонлик қилмаслиги учун эмас, балки уларга бошқалар ёмонлик қилмаслиги учун яратилгандир».

Ҳақиқий индивидуалист бўлган Эпикур ўта демократияга қарши бўлган. Шунинг учун ҳам у «донишманд» кишини «оломон»га кескин қарши қўяди. У ҳеч қачон оломонга ёқишга интилмайди, аксинча, улар сезгиларидан йироқда бўлишга ҳаракат қилади.

¹ Sulaymonova F. Sharq va G'arb. T. «O'zbekiston», 1997, 161, 165-betlar

Эллинизм даври сиёсий-ҳуқуқий таълимотидаги яна бир оқим стоицизм бўлиб, **Зенон** (эраимиздан аввалги 336–264 йиллар) унинг асосчиси ҳисобланади. Стоицизмнинг ўзи ҳам уч даврга бўлинади. Стоицизм таълимотига кўра, дунёни тақдир бошқаради. Тақдир илоҳий хусусият касб этувчи “табiiй қонун” сифатида намоён бўлади.

Табиий қонунларнинг универсал хусусиятига суянган Зенон ва Хрисипп, кейинчалик уларнинг юнонистонлик ва римлик издошлари давлат ҳақидаги асарларида космополитик қарашларига биноан барча одамлар ўз табиатлари ва умуман олам қонунларига кўра яхлит бир дунё давлати – космополис фуқаролари деган ғояни кўтариб чиқишди. Ушбу ғояга кўра, одамлар алоҳида давлатлар фуқаролари бўлмай, бутун олам фуқароларидирлар.

Табиий қонунларнинг универсаллиги ва қудратига ортиқча урғу берган стоиклар давлатчиликнинг алоҳида полис шакллари, полис қонунлари родини инкор қилишди. Индивидуал оила қуриш, суд, ибодатхоналар, мактаб, савдо, пул сингари ижтимоий ҳаёт ва сиёсий маданият институтлари ҳам стоиклар томонидан танқид қилишган.

Маълумотларга кўра, Зенон аралаш бошқарув шакли тарафдори бўлган. Шу сабабли ҳам у: «Энг яхши давлат тузуми – демократия, подшоҳлик ва аристократия уйғун бўлган тузумдир», – дея таърифлаган.

Стоиклар таълимоти таниқли юнон тарихчиси ва жамоат арбоби **Полибий** (эраимиздан аввалги 210–123 йиллар) дунёқарашига ҳам катта таъсир кўрсатган. Полибийга таълимотига кўра, ҳаммаси бўлиб давлатчиликнинг олти шакли мавжуд. Бу давлатчилик шакллари ибтидоиси ва интиҳоси тартибига кўра қуйидагича мутассил алманиб туради: подшоҳлик – тирания – аристократия – олигархия – демократия – охлоқратия.

Полибийнинг назариясига мувофиқ, «санаб ўтилган барча бошқарув шаклларида ўз ичига олган бошқарув энг мукамалдир». Полибийнинг Арасту таъсири сезилиб турган бу қарашларидан кейинчалик бошқа олимлар идеал давлат “лойиҳа”ларини ишлаб чиқишда кенг фойдаландилар. Бундан ташқари, шу ўринда ҳокимият тармоқлари бўлиниши ҳақидаги замонавий назариянинг яратилишида ҳам бу ғоянинг таъсири ниҳоятда катта бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Қадимги юнонистонлик мутафаккирлар сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг ривожланишига, давлат ва ҳуқуқ муаммоларининг

назарий таҳлил қилинишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида тенгсиз ўрин тутишларининг сабаби ҳам ана шунда.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Полис, аристократия, олигархия, демократия, тэрапия, Пифагор, Гэракли, Дэмөкрит, Сукрот, Афлотун, Арасту, Гомэр, Гэсиёд, Фалэс, Питтак, Пэриандр, Биант, Солон, Клэобул, Хилон, Фалэй, Фэогнит Магарский, софистлар, эллинизм, Эпикур, стоиклар, Зэнон, Полибий.

ҚАДИМ РИМДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

Қадим Римдаги асосий сиёсий-ҳуқуқий оқимлар. Цицероннинг давлат, қонулар ва сиёсат тўғрисидаги ғоялари

Қадимги Рим сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихи минг йилликлар билан ўлчанадиган даврни қамраб олади ҳамда ўзининг ривожланиш босқичида Қадимги Рим ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ҳаётидаги муҳим ўзгаришларни ақс эттиради. Қадимги Рим тарихини уч даврга бўлиб кўриб чиқиш таомилга айланган: подшоҳлик даври (эрамиздан аввалги 754–510 йиллар), республика даври (эрамиздан аввалги 509–28 йиллар), императорлик даври (эрамиздан аввалги 27 йилдан эрамизнинг 476 йилигача). Эрамизнинг 395 йилига келиб ягона Рим империяси иккига бўлинди: яъни пойтахти Рим бўлган Ғарбий ва пойтахти Константинопол бўлган Шарқий Рим империяларига ажралиб кетди. Шарқий Рим империяси то 1453 йилгача сақланиб қолди.

Қадимги Римдаги сиёсий-ҳуқуқий институтлар ва ғоялар аҳолининг турли табақалари – патрицийлар ва плейбейлар, нобилитетлар (патрицейлар ва бой плейбейлар) ва камбағаллар, оптиматлар (юқори табақа тарафдорлари) ва популярлар (хўйи табақалар эркинлиги тарафдорлари), озод кичилар ва қулар ўртасидаги узоқ давом этган курашлар давомида шаклланиб, ривожланиб борди.

Қадимги Рим тарихида плебейларнинг асл «Рим халқи» деб ҳисобланувчи, барча сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқларини ўз қўлига олган патрицейлар билан тенг мавқега эришиш учун олиб борган кураши муҳим из қолдирди. Бу кураш Римнинг олтинчи подшоҳи Сервий Туллий ислоҳотлари бошланишига олиб келди. Ушбу ислоҳотлар натижасида плебейлар мулкий (ижтимоий) аҳолига қараб беш тоифага бўлинувчи “Рим халқи” таркибига киритилди. Ислоҳотлар давлат бошқарувида бойлар устулигини таъминлади. Плебейлар халқ йиғинида қатнашиш, жамоат мулки ва ердан ўз улушига эга бўлиш ҳуқуқини олдилар. Лекин плебейлар патрицейлар билан тенг ҳуқуққа эга бўла олмадилар, натижада улар патрицейларнинг имтиёзларига қарши яна кўп вақт курашишларига тўғри келди.

Эрамиздан аввалги 494 йилда ўз мавқеларидан норози бўлган плебейларнинг Римни тарк этишлари натижасида ҳукмрон доиралар

ён беришга мажбур бўлди. Уларни бу қарордан қайтариш мақсадида плебей (халқ) трибуни лавозими таъсис этилди. Трибун плебейлар манфаатини ҳимоя қилиш учун анча кенг ваколатларга эга бўлди. Маълумки, халқ йиғини томонидан ҳар йили Рим республикасининг юқори мартабали амалдорлари ҳисобланган икки консул сайланарди. Эрамиздан аввалги 367 йилга келиб халқ йиғини томонидан сайланадиган икки консулнинг бири албатта плебейлардан бўлиши шартлиги ҳақида қонун қабул қилинди.

Плебейларнинг кўзга кўринган мафкурачилари ва ғоявий раҳномалари ака-ука **Гиберий** (эрамиздан аввалги 133 йил) ва **Гай Гракх** (эрамиздан аввалги 122 йил)лар бўлиб, улар халқ трибуналари бўлиб сайланган даврларда (тегишли равишдава 123ларда) ортиқча ерларни тортиб олиш ва уларни ерсизларга тарқатиш, йўллар қуриш ва озиқ-овқат нархини пасайтириш ғояси билан чиқишади. Бу чораларни амалга ошириш борасидаги уларнинг уринишлари юқори табақаларнинг қаттиқ қаршилигига учрайди ва оқибатда қуролли тўқнашувгашига айланиб кетади, бу курашда ака-ука Гракхлар ҳам ҳалок бўлишди.

Сиёсий жиҳатдан Гракхлар ҳаракати давлат ишларида сенат ва сенатдаги консерватив гуруҳлар таъсирини камаййтиришга, оддий халқ иштирокини кўлайитиришга қаратилган эди. Гай Гракх саъй-ҳаракати билан қабул қилинган суд қонунига кўра шу пайтгача сенат ихтиёрида бўлган судьялар суворийлар, яъни отлик чавандозлар қўл остига ўтганди. Бу қонун Рим республикаси юқори табақаларига қарши курашда сенатга қарши кучларнинг бирлашишига ва демократик руҳдаги ҳаракатларнинг кучайишига ҳисса қўшди.

Назарий жиҳатдан олганда, Қадимги Рим сиёсий-ҳуқуқий ғоялари Қадимги Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг сезиларли таъсири остида ривожланди. Диққатга сазовор томони шундаки, эрамиздан аввал V аср ўрталарида плебейлар ёзма қонунлар талаб қилишган бир пайтда Рим вакиллари Юнонистонга у ердаги қонунчилик, айниқса **Солон қонунлари** билан танишиш учун юборилган эдилар. Бу танишувнинг самаралари Қадимги Римнинг муҳим ҳуқуқ манбаи – машҳур **XII жадвал Қонунлари**ни тузишда фойдаланилган.

Сукрот, **Афлотун**, **Арасту**, **Полибий** сингари юнон мутафаккирларининг қарашлари Қадимги Рим муаллифларига катта таъсир кўрсатган. Масалан, **Демокрит**нинг одамларнинг маълум тартибли сиёсий ҳаётга, давлат ва қонунлар яратилгунга қадар

бўлган тараққиёти ҳақидаги, Эпикурнинг давлат ва ҳуқуқнинг партномавий (келишув) хусусияти тўғрисидаги мулоҳазалари Тит Лукресий Карнинг (эрамиздан аввалги 99-55 йиллар) «Буюмларнинг табиати ҳақида» достонида ривожлантирилган.

Рим олимлари ўзларининг назарий асарларида юнон мутафаккирларининг табиий-ҳуқуқий ғояларини, адолатли сиёсат, давлат шакллари, «бошқарувнинг аралаш шакли» тўғрисидаги тасаввурларига суянишган. Лекин шуни назарда тутиш лозимки, римлик муаллифлар ўзларидан олдин ўтган юнонистонлик мутафаккирларнинг ғояларини шунчаки кўчириб олган эмаслар, балки уларнинг назарияларини Рим воқелигидаги ўзига хос ижтимоий-сиёсий шароитлар ва вазифалардан келиб чиқиб янада ривожлантирганлар. Сиёсат ва ҳуқуқнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги Қадимги Юнонистон ғоялари Цицероннинг давлатни оммавий-ҳуқуқий жамият сифатида талқин этишида янгича маъно-маъмул касб этган. Юнонистон стоикларининг озод шахс (индивид) борасидаги тасаввурлари Цицерон ва бошқа Рим ҳуқуқшунослари томонидан моҳиятан янги концепцияни – юридик шахс тушунчасини яратишда қўл келган.

Марк Туллий Цицерон (эрамиздан аввалги 106–43 йиллар) – машҳур римлик нотик, ҳуқуқшунос, давлат арбоби ва мутафаккир бўлган. Унинг ижодида давлат ва ҳуқуқ муаммоларига кенг ўрин берилган. Бу масалалар унинг «Давлат тўғрисида» ва «Қонунлар тўғрисида» асарларида ёритилган. Бир қатор сиёсий-ҳуқуқий масалалар Цицероннинг бошқа асарларида ҳам (масалан, «Мажбуриятлар ҳақида» асарида) сиёсатга ва судга оид нутқларида кўриб чиқилган.

Цицероннинг давлатчилик ва ҳуқуқ борасидаги назарий қарашлари Қадимги Рим тафаккурининг, энг аввало, Афлотун, Арасту, Полибий ва стоикларнинг сезиларли таъсири остида бўлган. Шу билан бирга Цицерон чин ватанпарвар ва амалиётчи сиёсатчи сифатида бу “чет” таъсирни Рим давлатчилиги ва ҳуқуқий амалиёти анъаналари, бу ердаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг ўзига хос тарихи билан уйғун ҳолда бўлишига катта эътибор берган. Ўзидан олдин ўтган мутафаккирларнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари Цицерон таълимотида давлат ва ҳуқуқ соҳасидаги янги, оригинал қарашлар билан бойинган.

Цицерон давлатни халқнинг умумий иши сифатида баҳолайди. У: «халқ одамларнинг шунчаки йиғиндиси эмас, балки манфаатлар

умумийлиги ва ҳуқуқ масаласида ўзаро келишувга эришган кўпчилиكنинг йиғиндисидир», – дея тарифлайди. Шу тарзда давлат, Қадимги Юнонистонда шакланган назарияларида кўзда тутилганидек, фақат ўзининг озод аъзоларининг умумий манфаатлари ифодасигина бўлиб қолмай, айна чоғда бу аъзоларнинг келишилган ҳуқуқий муносабатлари, маълум бир ҳуқуқий тузилма, умумий ҳуқуқ-тартибот сифатида намоён бўлади. Цицерон давлат ҳақидаги бундай тасаввурлари билан кейинчалик майдонга келган кўплаб, назарияларнинг ҳатто «ҳуқуқий давлат» ғоясигача бўлган назарияларнинг ибтидосида туради. Цицерон фақат одамларнинг ожизлиги ва қўрқувини (Полибий ғояси) эмас, балки уларнинг тутилгандан бирга яшашга бўлган эҳтиёжларини давлат келиб чиқишининг асосий сабаби сифатида кўрсатиб берган.

Цицероннинг оилани жамиятнинг дастлабки бўғини сифатида талқин қилиши Арастунинг таъсирида рўй берган. Цицерон талқинига кўра, оиладан кейинчалик табиий йўл билан давлат пайдо бўлади. Цицерон давлат ва мулкнинг алоқадорлигини таъкидлайди ва стоик Панатиянинг, давлат пайдо бўлишининг сабаби мулкни ҳимоя қилипидир, деган фикрларига қўшилади.

Қадимги Юнонистон мутафаккирлари анъаналарига амал қилган Цицерон давлат тузумининг турли шаклларини таҳлил қилишга қатъат эътибор қаратади. У бошқарувчилар миқдорига кўра бошқарувнинг учта оддий шаклини ажратиб кўрсатади, булар: подшоҳлик ҳокимияти, оптиматлар (аристократлар) ҳокимияти, халқ ҳокимияти (демократия).

Бу шаклларнинг ҳар бири ўз ютуқ ва камчиликларига эга. Подшоҳлик ҳокимиятида одамлар қонун ва қарорлар қабул қилишдан узоқлаштирилган, оптиматлар бошқарувида ҳам халқ ўз эркидан маҳрум қилинган. Демократияда эса барча тенг, аҳолининг ижтимоий ҳолатида табақаланиш йўқлиги сабабли у адолатсиздир, деб тушунтиради Цицерон.

Цицерон: «Ўз марҳамати билан подшоҳлик, – донишмандлиги билан оптиматлар, эркинлиги билан халқ бизни ўзига тортади», – деб ёзади. Цицероннинг фикрича, санаб ўтилган бошқарув шаклларининг ижобий жиҳатлари давлат бошқарувининг аралаш (ва шу сабабли ҳам энг яхши бўлган) шаклида жамланмоғи даркор. «Давлатда, – дея таъкидлайди Цицерон, – шоҳона илғорлик бўлиши керак, бир қисм ҳокимият бошчилик қилувчи илғор кишиларга, бир қисми халқ ҳукмига топширилмоғи лозим». У ёки бу томонга оғишлар рўй

бермаслиги учун «магистратларда ҳокимият, бошчилик қилувчиларда таъсир, халқда эрк етарли бўлиши учун мажбуриятлар ва ваколатларни тенг тақсимлаш» зарурлигини уқтиради Цицерон.

У бундай давлат тузумининг энг муҳим томони давлатнинг мустахкамлигида ва фуқароларнинг ҳуқуқий тенглигида деб билади.

Цицерон ўз ижодида ва амалий сиёсий фаолиятида (квестор, сенатор, консул сифатида) изчил равишда сенаторлик республикасини ёқлаб чиқди ҳамда алоҳида шахслар ва ҳарбий диктатура режимига қарши курашди. У республика аъналарини ҳимоя қиларкан, Рим фуқаролари барча табақаларининг «умумий тартиб» доирасида «умумхалқ келишуви» шиорини кўтариб чиқди.

Цезарининг шахсий яккаҳоқимлигининг ўрнатилишини у, «республика туни», «давлатда эркинликнинг барҳам топиши» ва тирания, деб баҳолади. Цицерон ҳаётининг сўнгги йиллари ҳарбий диктатура ва янги триумвирларнинг (Антоний, Октавиан, Лепидларнинг) пайдо бўлган ҳавфига қарши кураш билан ўтди. Триумвирлар ғалабасидан сўнг, яъни эрамиздан аввалги 43 йил 7 декабрда Цицерон триумвирлар тарафдорлари томонидан қатл қилинди.

Табиатга, унинг қонунларига мурожаат қилиш Цицероннинг ҳуқуқий назариясига хосдир. Табиий ҳуқуқ борасидаги қарашларида у Афлотун, Арасту ва стоикларнинг таъсирида бўлади. Табиий ҳуқуқнинг асосий тамойили бўлган адолатнинг асл моҳиятини у «ҳар кимга ўз ажрини бериш ва улар орасида тенгликни сақлаш»да кўради. Цицероннинг фикрича, табиий ҳуқуқ бошқа ҳар қандай қонунлар яратилишидан, давлатлар пайдо бўлишидан олдин вужудга келган. Инсонлар яратган қонунларнинг табиат қонунларига мос келиши ёки мос келмаслиги уларнинг адолатли ёки адолатсизлиги мезонидир.

Цицерон табиий ҳуқуқни инсоний қонундан фарқлаш билан бирга, инсоний қонунларнинг ўзини хусусий ва оммавий ҳуқуқга ажратади. У халқаро ҳуқуқнинг халқаро шартномалардан келиб чиқувчи мажбуриятларини бажариш зарурлиги ҳақидаги тамойилни шакллантиришга ҳам муваффақ бўлади.

Цицерон урушнинг тинч музокаралар натижа бермагандагина йўл қўйиш мумкин бўлган мажбурий чора эканлигини махсус таърифлайди. Шунинг учун ҳам у адолатли урушнинг сабаби давлатни ҳимоя қилиш зарурияти бўлса, унинг мақсади – тинчлик ўрнатиш деб ҳисоблайди.

Умуман олганда, Цицероннинг мероси, унинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти инсониятнинг кейинги маданиятига, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари ривожига улкан ҳисса қўшди.

Рим ҳуқуқшуносларининг ҳуқуқшунослик фанларининг ривожланишига қўшган ҳиссалари

Қадимги Римда ҳуқуқ билан шуғулланиш дастлаб коҳинларнинг бир тури бўлган понтификларнинг иши бўлган. Дунёвий ҳуқуқшунослик Гнея Флавия номи билан боғлиқ. Флавия таниқли давлат арбоби Аппия Клавдия Секаннинг мирзоси бўлган ҳамда у ўз хўжаси тузган ҳуқуқий жараёнларда иштирокидаги ҳуқуқий қоидалар тўпламини ўғирлаб олиб, эълон қилган. Бу тўплам кейинчалик Флавиянинг фуқаролик ҳуқуқи дея ном олган.

Эрамиздан аввалги 253 йилда плебейлардан чиққан биринчи олий понтифик Тиберий Корункий шогирдлари олдида ҳуқуқий масалаларни ошқора муҳокама қила бошлаган ва бу билан у ҳуқуқшуносликни оммавий ўрганишга асос солган.

Эрамиздан аввалги II аср бошларида Секст Элий Пет Флавия тўпламини янги қоидалар, яъни даъво қоидалари билан тўлдирди. У XII жадвал Қонунларини ҳам ҳуқуқшунослар шарҳи ва даъво қоидалари билан тўлдирган ҳолда нашр этди.

Эрамиздан аввалги II аср ўрталарида ҳуқуқшунослик, айниқса фуқаролик ҳуқуқи ривожланишига Манилий, Мусий, Юний Брутлар муҳим ҳисса қўшганлар.

Ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишда ҳуқуқшуносларнинг вазифаси хусусий шахсларнинг ҳуқуқий саволларига жавоб бериш, олди-сотди келишувларида керакли қоидаларни ошқор қилиш ва кўмаклашиш, суд ишларида керакли қоидаларни маълум қилишдан иборат бўлган. Мавжуд ҳуқуқий манбаларга суянган ҳуқуқшунослар ишларни ҳал қилишда мавжуд қонунларни адолатга мувофиқ келиш-келмаслигини талқин қилишган, бу борада ноаниқликларга дуч келинганда эса эски меъёрларни адолатли ҳуқуқ ҳақидаги янги тасавурлар асосида янгилаб боришган.

Рим ҳуқуқшунослиги республиканинг сўнгги даврида, айниқса империянинг дастлабки икки ярим асри давомида гуллаб-яшнаган. Дастлабки императорлар таъсири бениҳоя улкан бўлган ҳуқуқшуносликнинг қўллаб-қувватланишига эришишга ҳарajat қилишган, имкони бўлса, уни ўз манфаатларига бўйсиндиришга

ингилишган. Шу ниятда император Август таниқли ҳуқуқшуносларга император номидан махсус жавоб ёзиш ҳуқуқини берган. Бундай жавоблар кагта нуфузга эга ҳисобланган, вақт ўтиши билан улар судлар учун мажбурий кучга эга бўлиб борган.

Ўша даврдаги кўплаб машҳур ҳуқуқшунослар орасида Гай (II аср) ва II-III асрларда яшаган Папиниан, Павел, Ульпиан, Модестинлар айниқса шухрат қозонишганди. 426 йилда Валентин III махсус қонун билан шу беш ҳуқуқшуноснинг қоидалари қонуний кучга эгаллигини белгилаб қўяди.

Рим ҳуқуқшунослари фаолияти асосан ҳуқуқий тажриба ва амалдаги меъёрларнинг ўзгариб бораётган эҳтиёжларини қондиришга қаратилган эди. Шу билан бирга улар ўзларининг алоҳида ишлар юзасидан шарҳ ва жавобларида, шунингдек, илмий асарларида бир қатор умумназарий қоидаларни ишлаб чиқишга муваффақ бўлишди. Умумҳуқуқий тамойил ва таърифларни ифодалашга Рим ҳуқуқшунослари жуда эҳтиёткорлик билан ёндашишган. I-II асрларда яшаган ҳуқуқшунос Яволеннинг: «Фуқаролик ҳуқуқида ҳар қандай таъриф хавфлидир, чунки у (таъриф) инкор қилинмайдиган ҳоллар жуда кам», деган мулоҳазалари асосида «ҳар қандай таъриф хавфлидир» деган машҳур ибора келиб чиққан. Умумий қоидаларни ифодалашдаги бундай эҳтиёткорликнинг сабаби шунда эдики, ҳуқуқшуносларнинг бу хил ифодалари умумий ҳуқуқий қоидалар (ҳуқуқий меъёр, қоида ва тамойил) мавқеига эга бўларди. Бу борада Павел шундай дейди: «Қоида – мавжуд нарсанинг қисқача ифодаси; ҳуқуқ қоидадан эмас, балки қоида мавжуд ҳуқуқдан келиб чиқади».

Рим ҳуқуқшунослари галқинида табиий ҳуқуқ улар тан олувчи барча ҳуқуқ турлари каби амалдаги ҳуқуқга тегишли ва унинг ўзига хос таркибий қисмидир. Бу ҳол Рим ҳуқуқшуносларининг ҳуқуқ ҳақидаги турли хил таърифлари ва турларга бўлишида яққол намоён бўлади. Масалан, Ульпиан ҳуқуқларни оммавий («Рим давлати ҳолатига тегишли ҳуқуқ») ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ («алоҳида кишилар манфаатларига тегишли ҳуқуқ») турларига ажратар экан, ўз ўрнида хусусий ҳуқуқ уч қисмга бўлинишини қуйидагича кўрсатиб ўтган: «Чунки у табиий ҳуқуқдан, халқлар томонидан яратилган ҳуқуқдан ёки фуқаролар ҳуқуқидан тузилган».

Ҳуқуқнинг турли қисмлари бир-бирига алоқодорлиги, уларни том маънода ажратиш бўлмаслиги ҳақида Ульпиан шундай дейди: «Фуқаролик ҳуқуқини табиий ҳуқуқдан ёки халқлар ҳуқуқидан

ажратиб бўлмайди. Агар биз умумий ҳуқуққа нимадир қўшсак ёки олсак, биз ўз ҳуқуқимизни, яъни фуқаро ҳуқуқини яратган бўламоғиз».

Халқлар ҳуқуқи, Ульпиан нуқтаи назарига кўра, табиий ҳуқуқнинг бир қисми сифатида намоён бўлади: «Халқлар ҳуқуқи – барча инсоният фойдаланувчи ҳуқуқдир; уни табиий ҳуқуқдан осон фарқлаш мумкин, табиий ҳуқуқ барча жонзотлар учун умумий, иккинчиси эса фақат одамларнинг ўзаро муносабатларигагина хосдир». Бу ўринда улар ўртасидаги фарқ моҳиятига ёки хусусиятларига кўра эмас, балки улар таъсир қилувчи субъектларга кўра фарқланади.

Рим ҳуқуқшуносларининг табиий ҳуқуқни умумий ҳуқуқ доирасига киритганлари уларнинг, ҳуқуқ, энг аввало, адолатли кўринишидир, деган тасаввурларига айнан мувофиқ келарди.

«Ҳуқуқни ўрганувчи, – дейди Ульпиан, аввало, ҳуқуқ сўзи қаердан келиб чиққанлигини билиши керак; у адолат, ҳақиқат деган сўздан пайдо бўлган, Цельс қойил мақом қилиб таърифлаганидек, ҳуқуқ билим ва қобилиятни амалга ошириш санъатидир, эзулик ва тенгликдир». Ульпианнинг гоёсига кўра, ҳуқуқ ва адолат ҳар кимга ўз ҳуқуқини бериш йўлидаги муттасил ирода (ҳаракат) дир. Бу тарздаги умумий қарашдан Ульпиан қуйидаги батафсил “ҳуқуқ фармойишлари”ни келтириб чиқаради: «ҳалол яшаш, бошқаларга зарар етказмаслик, ҳар кимга ўз ҳаққини бериш».

Папиниан қонунга қуйидагича таъриф беради: «Қонун – фармойиш, донишмандлар қарори, билиб-билмай қилинган жиноятларга барҳам бериш, давлатнинг умумий аҳдидир». Ушбу таърифда қонуннинг келажакда муомалага кирадиган умумий императивлиги, ижтимоийлиги, давлат аҳамиятига моликлиги сингари хусусиятлари таъкидланади. Қонуннинг шунга ўхшаш тавсифи Марсианда ҳам учрайди. У Юнонистонлик нотик Демосфенининг қуйидаги таърифига қўпилади: «Қонун турли сабабларга кўра, энг муҳими, барча қонунлар тафаккур маҳсули ва худонинг инъоми, донишмандлар қарори ва жиноятларга барҳам берувчи, жамиятнинг умумий келишуви бўлгани учун ҳам барча бўйсунадиган асосдир».

Ҳуқуқшунос Модестин: “ҳуқуқнинг фаолияти амр этиш, таъқиқлаш, жазолаш”, деб кўрсатади. Цицерон руҳсат этиш ва таъқиқлаш ҳақида фикр билдирса, Квинтилиан тақдирлаш, чеклаш, жазолаш, таъқиқлаш хусусида мулоҳаза юритган. Бунда ҳуқуқий императивликнинг бу хил турларга ажратиш адолатли ҳуқуқ ҳақида

гап боргандагина мазмунга эга бўлиши назарда тутилган. Масалан, Панеллионг фикрича: «хуқуқнинг асл ибтидосига зид қабул қилинган нарсa (қонун) оқибатни келтириб чиқармайди». Яъни нимаки хуқуқий тамойилларга зид экан, демак, у юридик кучга эга бўлмайди. Юлиан ҳам шундай фикрни ривожлангирган.

Хуқуқни оммавий ва хусусий хуқуқ турларига бўлиш Рим хуқуқий таълимотининг муҳим ютуғи ҳисобланади. Оммавий хуқуқ соҳасида Рим хуқуқшунослари авлиёлар ва хоҳинларнинг хуқуқий аҳволи, давлат идоралари ва мансабдор шахслар ваколатлари, ҳокимият, фуқаролик, давлат ва маъмурий хуқуқнинг бир қатор институтлари тушунчаларини ишлаб чиқишган.

Фуқаролик хуқуқи соҳасида Рим хуқуқшунослари мулк, оила, васелик, шартнома, шахс мақоми сингари муаммоларни кенг таҳлил қилишган. Уларнинг мулкчилик муносабатларини ишлаб чиқишлари хусусий мулк эгалари манфаатларини ҳимоя қилиш йўлидаги ўта сиғичов савб-ҳаракат сифатида билан ажралиб туради. Рим хуқуқига кўра, ҳайвонлар ва бошқа моддий буюмлар қаторида қуллар ҳам мулк объектлари қаторига киритилган.

Рим хуқуқшуносларининг ижодлари кейинги хуқуқий таълимотлар ривожига катта таъсир кўрсатган. Бунга сабаб Рим юриспруденциясининг хуқуқий маданияти юқори, таҳлиллари ишонarli, талқинлари аниқ, ишланган умумназарий, тармок муаммолари доираси жуда кенг эди.

Хуқуқшуносликнинг қатор фундаментал қондаларини мустақил фан даражасида ишлаган Рим олимларининг эришган натижалари ҳозирги кунга қадар замонавий тадқиқотчиларнинг диққат-марказида турибди. Бу тушунарли ва табиий ҳол бўлиб, жуда кўплаб замонавий тушунчалар, атамалар ва хуқуқий қуриломаларнинг яратилиши тарихи Рим хуқуқи ва Рим хуқуқшунослари фаолиятига бориб тақалади.

Христиан динининг пайдо бўлиши ва унинг дин даражасига кўтарилиши. Дин ва давлат ўртасидаги муносабат

Эрамининг бошларида Рим империяси худудида умумий тенгликни ва одамлар эркинлигини тартиб қилувчи христиан дини пайдо бўлади. Илк христианлар барча бойлар ва ҳукмрон табақаларга тавқиланган ёғдиришади, Рим тартибларини қаттиқ танқид қилишади, хусусий мулкни, одамларни бой-камбағалга, озод ва қуларга бўлишни инкор қилиб чиқишади, ўз мулкларини ўзлари мансуб секталар ва черковлар ихтиёрига ўтказишади.

68-69 йилларда яратилган «Иоанн Богослав ваҳийлари»да («Апокалипсисда») «йўлдан озган» Римнинг ҳалокати башорат қилинади. Унда Рим «барча халқларга ўз бузуклигининг қаҳрли шаробини ичирди ва ер подшоҳлари у билан ҳузурланди, савдогарлари унинг буюк ҳашаматидан бойнидилар» дейилади. Камбағалларга ҳамдардлик ва бойларни танқид қилиш руҳи «Луки юборган Евенгалие» («Евенгалии от Луки»)да ҳам яққол намоён бўлади, шунга кўра унда: «ҳузур-ҳаловатга зор-интизорлар, энди, тўйгайсиз... Вале, сизга мусибат, бойлар! Чунки сиз ўз овунчингизни олиб бўлдингиз», дейилади. Бойларга қарши кескин муносабат «Апостол Иаковнинг Собор мурожаати»дан ҳам ўрин олган.

«Муқаддас апостоллар фаолияти»да маълум қилинишича, илк христиан жамоаларида ҳеч ким ўз мулкига эга бўлмаган, «уларда ҳамма нарса умумий бўлган», жамоа аъзолари ҳаёти учун лозим бўлган нарсаларни «ҳар кимнинг эҳтиёжига қараб» ўртада тақсимлашган. Мулкчилик, меҳнат ва тақсимлаш масалаларига ёндашишда илк христианлар барчанинг меҳнат қилиш мажбурияти ва ҳар кимнинг меҳнатига яраша тақдирланиши тамойилларини тартиб

* Христианлик - Исус Христос (Исо Масиҳ) номидан келиб чиққан билиб, кенг тарқалган монотеистик динлардан бири шубҳаланмади, буддизм ва ислом динлари билан биргача турари -- мусулманлик.

қилишган. Бу талаблар: «ҳар ким қилган ишига яраша мукофатланади», «Ишламаган, тишламайди», деган қоидаларда ифодаланган.

Худонинг «эркинлик қонуни»га суянган илк христианлар янги дин нуқтаи назаридан ва талабларидан келиб чиқиб, ўзларининг аввалги табиий-ҳуқуқий ғоялари ва тасаввурларидан ижодий фойдаланишган. Бунда барча кишиларнинг тенглиги ва инсонлараро муносабатларда бу тенгликка риоя қилиш тамойилига катта эътибор берилган. Илк христианликнинг ҳуқуқий мафқурасининг бир қатор қоидалари ана шу тенгликка бағишланган: «(Ўзгаларни) қандай суд қилсангиз, (ўзингиз ҳам) шундай судланасиз»; «Қандай ўлчовда ўлчасангиз, сизни ҳам шундай ўлчовда ўлчашиди».

Кишилар эрки ва тенглиги дини сифатида дунёда христианликнинг пайдо бўлиши ва ўрнатилиши дунёнинг янгилалишида зўр омил бўлди ва кейинги тарихий тараққиётга катта таъсир кўрсатди. Аммо янги диннинг реал амалиёти ва турмушдаги натижалари илк христианлар тасаввур қилгандан кўра бошқачароқ бўлиб чиқди. II асрга келгандаёқ христиан жамоаларидаги ҳаёт анча ўзгаради. Жамоа раҳбарларининг ҳокимияти кучаяди, улар ўртасида алоқалар мустақкамланади, шу тариха черков бюрократияси (руҳонийлар) шаклланади. Бир пайтнинг ўзида расмий диний таълимотлар ҳам шаклланиб боради. Черков ҳар қандай ҳокимиятнинг илоҳий хусусиятига урғу бера бошлайди, ҳокимиятга бўйсуниб лозимлигини тарғиб қилади, зўравонликка қарши чиқишни қоралайди.

Ҳатто, биринчи апостол Павел ўзининг «Римликларга мурожаат»ида шундай деганди: «Ҳар қандай зот юқори ҳокимиятга бўйсунмоғи шарт; чунки худо бермаган ҳокимият йўқ, мавжуд ҳокимиятлар худо томонидан ўрнатилгандир. Шу боис ҳокимиятга қарши бўлганлар худо иродасига қаршидирлар». Павелнинг таъкидлашича, «бошлиқ худонинг хизматкоридир», шунинг учун унга «жазодан қўрққандан эмас, виждонан бўйсуниб лозим».

Черков иерархияси, епископлик ва ягона черковнинг шаклланиши жараёни, христианликни қонунийлаштириш «асл» диний таълимотдан чекинган турли хил оқимлар ва секталарга қарши кескин курашлар воситасида кечган. Бундай оқим ва секталар тарафдорлари, жумладан Кичик Осиёдаги «монтанчилар», Шимолий Африкадаги «агонистлар» илк христиан ғояларини тезроқ амалга ошириш,

кулдорликни, хусусий мулкни ва кишилар тенгсизлигини барҳам топтириш тарафдорлари сифатида майдонга чиқдилар.

Шаклланиб ва мавқеи кучайиб бораётган христиан черковВИ бундай курашлар чоғида расмий ҳокимият сиймосида кўпинча ўз иттифоқчисига эга бўларди. Тўғри, II–III асрларда черковнинг ўзи ҳам ярим яширин ҳолатда эди, қолаверса кўп ҳолларда христианлар қувғинга ҳам учрар эдилар. Лекин 311 йилдаёқ христианлик Римдаги тенг ҳуқуқли динлардан бирига айланиб улгурган эди. 324 йилда эса христианлик давлат дини мақомига эришганди. Бу даврга келиб христианликнинг расмий доктринаси шаклланган бўлиб, христианлик мафкурасининг кўзга кўринган вакилларидан бири Аврелий Августин эди.

Аврелий Августин (354–430 йиллар) христиан черковнинг кўзга кўринган вакили, Рим империясининг Шимолий Африкадаги Гипшон шаҳри епископи, христиан динининг ўша пайтдаги бош йўналиши сифатида католикликка асос солган¹. У дастлаб Афлотун ва афлотунчилар фалсафаси билан ҳамда Цицерон асарлари билан қизиққан. Христанликни қабул қилгач, «асл» диндан чекинган мажусий ва еретикларга қарши ғоявий курашда фаол иштирок этган. У христиан фалсафаси асосий қонунларини ишлаб чиққан сермахсул муаллиф эди. Унинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари «Эркин ирода ҳақида» («О свободной воле»), «Худо шаҳари ҳақида» («О граде Божием») сингари асарларида ифодаланган.

Унинг «Худо шаҳри ҳақида» асарида давлат барча масалаларда черковга бўйсинган ҳолдагина худо шаҳри бўла олиши ҳақидаги ғоя ўртага ташланади. Кейинчалик ушбу ғоя черков таълимотидан мустаҳкам ўрин эгалшайди. Бутун ўрта асрлар давомида черков ҳокимияти кучайиб, унинг империялар билан зиддиятлари кескинлашиб борган сари Августин черков сиёсатини оқловчи шундай ғоялар билан таъминлаб турган².

Августиннинг бизнинг фанимизга алоқадор бўлган қуйидаги қарашларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- тарихий жараён ва жамият ҳаёти икки қарама-қарши дунё, яъни ердаги гуноҳли ва кўкдаги илоҳий дунёнинг курашидан иборат;

- илоҳий дунё ҳукмини худога яқин бўлган ва христиан черковига бирлашган руҳонийлар амалга оширади;

¹ *Filosofiya*. – Moskva, Izd. «Prior», 2001. Str. 51

² *Rassel B. Istorija zapadnoy filosofii*. Moskva, izd. «Akademicheskiy proekt». -2000. Str. 339.

- шоҳ ва императорлар христиан черкови иродасини бажармоқлари, черковга ва Рим Папасига бўйсунмоқлари шарт ва ҳоказо¹.

Инсоният тарихининг Августин Инжил қондилярига суянган ҳолда ривожлангирган христианча концепциясида барча ижтимоий муассасалар, давлат ва ҳуқуқ маҳкамалари инсон осийлигининг натижаси сифатида тушунтирилади.

Августин барча даврлардаги одамларни икки тоифага ажратар экан, шундай дейди: «бу тоифаларни биз рамзий маънода икки шахар, яъни кишиларнинг икки жамоаси деб атадик, улардан бирига худо билан мангуликка этишиш, иккинчисига шайтон билан мангу жазога маҳкумлик тайинлангандир».

Августиннинг фикрича, «ўзига хос низомлар ва урф-одатлар» билан яшовчи халқлар ғоят кўп ва хилма-хил бўлишига қарамай, ҳамма даврларда ҳам «инсон жамоаси иккитадан ошмаган». «Биз, — деб ёзади у, — ер шаҳрида икки турни кўрамиз: бири — шу шаҳарнинг асл воқелигининг тимсоли. Иккинчиси эса — шу воқелик воситасида кўкдаги шахар (худо) иродасига хизмат қилади. Ердаги шахар фуқаролари гуноҳдан бузилган табиатдан, кўкдаги шахар фуқаролари эса эзгуликдан яралади».

Августиннинг бу концепциясида, яъни кишилик жамиятини бир-бирига зид бўлган бундай икки хил жамоага ажратиб ўзига хос христианлашган шаклдаги қаршида аввалги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг таъсири яққол сезилиб туради. Хусусан, Августиннинг юқоридаги қарашларида Афлотуннинг барча давлатларда икки хил давлат (бойлар ва камбағаллар давлати) мавжудлиги, стоикларнинг икки хил полислар ҳақидаги тасаввурлари ўз ифодасини топган.

Августиннинг нуқтаи назарича, ердаги давлатчилик ва қонунчиликнинг гуноҳи мавжуд бошқарув ва бўйсунуш, ҳукмдорлик ва кушлик муносабатларида, «инсон устидан инсоннинг» ҳукмронлик қилишида намоён бўлади, дунёдаги бу гуноҳкор тартиб вақтинчалик бўлиб, Инсоннинг иккинчи марта келишигача (қийматгача) давом этади.

Августин тарихий тараққиётни ўзича ташкил қилар экан, инсоният тарихини олти даврга: гўдаклик ва болалик (хоғиранинг шаклланиш даври), ёшлик (ахлоқий онгнинг пайдо бўлиш шаклиси), етуқлик (диний онгнинг пайдо бўлиш вақти), кексаллик (қалбнинг, руҳнинг худони англаб етиш мавриди)

¹ Filosophiya. //konspekt leksiy// Moskva, Izd. «Prior», 2001. Str.53

даврия бўлиб қарайди. Шундай қилиб Августин диний гуруҳлар пайдо бўлиши инсониятнинг етуқлик ва кексалик даврияга мансуб эканлигини кўрсатиб беради. Бу назарияга мувофиқ, христианлик тантана қилиши учун кураш даврия (инсониятнинг етуқлик ва кексалик даврия) Исо туғилган давридан унинг қайта туғилишигача бўлган даврия ўз ичига олади.

Августин инсоний муштарақликнинг турли шакллари борасида мулоҳаза юритар экан, Цицероннинг давлат ҳақидаги таърифи кўпроқ черковга мос келишини айтади, яъни кишилар бирлиги ҳуқуқ адолат билан уйғун бўлган тақдирдагина ҳуқуққа асосланиши мумкинлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, римликлар том маънодаги халқ ва давлат бўлмаган, чунки улар ягона худони инкор этишар экан, адолатни ҳам инкор қилишган, чин адолат нимадалигини ҳам билишмаган.

Давлат бошқарув шаклларида Августин юқори ҳокимиятга юкланган мажбуриятлардан келиб чиққан ҳолда фарқлайди. Уларнинг орасидан энг муҳимлари сифатида ахлоқий ва диний мажбуриятларни, жумладан, худога ва инсонга ҳурмат билан қарашни ажратиб кўрсатади. Шунга мувофиқ равишда у антик давр файласуфларининг истилоҳларини янгича талқин қилади. Августин адолатсиз ҳукмдорни ва адолатсиз халқни тиран деб атайти, адолат тимсоли бўлмиш ҳуқуқ назар-писанд қилинмаган давлатни ҳалокатга маҳкум деб баҳо беради. Унинг ҳулосасига кўра, агар давлатда адолат бузилмаса ва динга ҳурмат сақланса, бошқарувнинг ҳар қандай шакли, ҳокимият ваколатлари бўйсунмишга лойиқдир.

Кўриниб турибдики, худо назари тушганлар жамоаси «ер шаҳри» тартибларига ва одатларига принципиал муҳолифатда эканликларига қарамай, Августин назариясига кўра, улар билан бирга ҳаёт кечиришга, мураса қилишга қодирдирлар.

Ўзининг теологик назарияларини асослаш ва тарғиб қилишда Августин кўпинча ҳуқуқий масалаларга мурожаат қилади. Унинг ҳуқуққа бўлган ёндашуви негизини худо томонидан юборилган ва инсоний муносабатларда ҳам амал қилувчи мангу собит қонун борасидаги мулоҳазалар ташкил этади. Бундай ёндашув унинг табиий, илоҳий ва инсон томонидан яратилган қонунлардан келиб чиқувчи мажбуриятлар ҳақидаги фикрларида ҳам намоён бўлади.

Августиннинг ҳуқуқий тасаввурлари кўп ҳолларда, айниқса, “табиий ҳуқуқ” борасида Рим стоиклари, ҳуқуқшунослари ва Цицероннинг қарашларига ўхшаб кетади. Бутун оламнинг ўзгармас

тартибидан келиб чикувчи “табий ҳуқуқ”ни инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг идеал меъёри ва умумий қонун сифатида кўрувчи таълимот Августиннинг ягона худо томонидан ўрнатилган тартиб ҳақидаги христианча диний тасаввурлари билан мос келарди.

Мангу қонун худо иродасининг ифодаси сифатида табий тартибни белгилайди ва у мувофиқ равишда табий ҳуқуқдир. Августин таълимотига кўра, табий ҳуқуқ шу тарзда худога дахлдор ҳисобланади.

Августин одамларнинг одамлар устидан ҳокимиятини танқид қилиш билан бир қаторда, «худога яқинлар (худо шаҳри фуқаролари)нинг гуноҳкорлар ва худонинг иродаси билан содир бўладиган «адолатли уруш»да мағлуб бўлган рақиблари устидан ҳукмдорлик қилиш ҳуқуқини тан олади.

Қилимиш ва жиноят ўртасидаги фарқни Августин қуйидагича изоҳлайди: «Бўйсунмас эҳтирос руҳ ва вужудни бузса, бу – қилимишдир, агар у ўз хатти-ҳаракати билан бошқалар учун зарар келтирадиган бўлса, бу – жиноятдир». Жазо ҳеч қачон ташқи зулим ҳисобланмайди, чунки адолатли жазо айбнинг ўзидан келиб чиқади.

Диндорлар мавжуд давлатларга қандай муносабатда бўлишлари керак, деган лозим масалани Августин, «ҳақиқий ва ягона худони улуғлаш» йўлида «ердаги дунё» билан муросан-мадора қилиш лозим деган маънода ҳал қилади. Бунда қонунлар, урф-одатлар, муассасалардаги турли-туманлик муҳим аҳамиятга эга эмас.

Августин таълимоти қадимги даврлардаёқ ғоят катта таъсирга эга бўлган. Рим католик черкови ўзининг теократик тасаввурлари ва ҳокимиятга бўлган даъволарини асослашда унинг ғояларидан кенг фойдаланган. Черков олдидаги хизматлари учун Августинга «черков отаси», «ҳазрати Аврелий» деб номлари берилган. Унинг таълимоти этика, сиёсат ва ҳуқуқнинг христианча концепциялари ривожига катта ҳисса қўшган.

АМИР ТЕМУРНИНГ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

1. Амир Темур ва ўрта асрлар Шарқ Уйғониш даври тараққиёти.

2. Амир Темур марказлашган давлат асосчиси. Амир Темур сиёсий-ҳуқуқий таълимотининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятлари. Амир Темурнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. Амир Темур салтанатида давлат бошқаруви масалалари.

3. Амир Темурнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида амирлар, вазирлар, қозилар: уларга қўйилган талаблар. Амир Темур сиёсий-ҳуқуқий қарашларида адолат талқини. Амир Темурнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини ўрганишнинг янги даври ва ўрганганлик даражаси. «Темур тузуклари» нинг яратилиш тарихи.

4. Амир Темур «Тузуклари» ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлар. Амир Темурнинг темурийзодаларга нанд-насихат ва ўғитлари. Амир Темур ўғитларида давлат ва адолат тамойиллари.

5. Амир Темурнинг сиёсат, давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотининг темурийлар давлати бошқарувидаги, шунингдек Ўзбекистонда мустақил ҳуқуқий давлатни барпо этиш ва ривожланишидаги тарихий аҳамияти.

«Адолат ва ҳақиқат зояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат зояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт».

«Раҳбарликнинг энг буюк мезони адолат. Бу сўзнинг замирида бутун халқ тақдири, жамият истиқболи, мамлакатимиз келажаги мужассам бўлган. Буни чуқурроқ тушунаётлик, чуқурроқ англаётлик. Адолат ҳамма нарсадан устун бўлиши керак.

«Куч – адолатда» деган Амир Темур боболмизнинг бизга қолдирган ўғит-насихатларини эсимиздан, ҳаёлимиздан чиқаришга ҳаққимиз йўқ»¹.

И.А.Каримов.

Амир Темур ҳижрий 736 йил милодий 1336 йил далилларда қапкадарё воҳасининг Шаҳрисабз (Кеш) беклигига қаралиги Хўжаилғор қишлоғида, барлос Тарағай хонадонида таваллуд топган.

Темур ёшлигидан яхши таълим ва тарбия олган. Ўсмирлигидан қуръонни ёддан билган. Ёшлигиданоқ диний ва дунёвий билимларни

¹ И.А.Каримов Ватан саждагос каби муҳаддисиёр. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -б 11.

ҳам эгаллаган, найзабозлик, чавандозлик ва ҳарбий машқларни ҳам пухта эгаллаган.

Амир Темур сиёсий майдонга тарихан ўта мураккаб вазиятда XIV асрнинг 60-йилларида, яъни мўғуллар кураши даврида чиққан.

Ушбу даврда Чингаой улусига қарашли бўлган ҳудудларда феодал тарқоқлик кўчайган бўлиб, тожу-тахт учун курашлар авжга чиққан эди.

Мовароуннаҳрда маҳаллий халқ икки томонлама ҳам мутғуллар зулмидан, ҳам маҳаллий ҳокимлар ўргасидаги курашлардан азоб чекар эди.

Ана шундай оғир сиёсий вазиятда ўзбек давлатчилиги тарихида марказлашган давлат барпо этишни Амир Темур бош мақсад қилиб олган эдики, уни биз ушбу мавзуда ёритмоқчи бўлган соҳибқироннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларидан ўрганамиз.

Амир Темур салтанатни бошқаришда 4 та нарсага амал қилган, улар:

Кенгаш;

Маслаҳат;

Қатъий қарор, тадбиркорлик ва ҳушёрлик;

Эҳтиёткорлик.

Мамлакатни 12 қондага таяниб бошқаргани қуйидагиларда ўз аксини топган:

Биринчиси, ҳар ерда ва ҳар вақтда ислом динини қўллаб-қувватладим;

Иккинчиси, Кенгаш, машварат, маслаҳат ва сабр-тоқат билан муросяю-мадора қилиш орқали бошқариш;

Учинчиси, салтанат ишларини тўра — тузукка асосланиб, яъни қонуи-қондага, ўрнатилган тартибга кўра юргизиш;

Тўртинчиси, давлат ишларини қатъиятлик билан бошқариш;

Бешинчиси, адолат ва инсоф тамойилига асосланиб, «гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳи қилиб, ҳаққоният билан ҳукми чиқариш;

Олтинчиси, салтанатни бошқаришда тежамкорлик, зукколикка таяниш;

Еттинчиси, сайидлар, тарихичилар, оқилу донолар, муҳаддисларни иззату-ҳурматлашни жойига қўйиш;

Саккизинчиси, азму-жазм билан иш тутиш;

Тўққизинчиси, раият аХВолидан хабардор бўлиш, улуғларни ота ўрнида кўриш, кичикларни фарзанд ўрнида кўриш;

Ўнинчиси барча халқ ва миллатни ҳурмат қилиш;

Ўн биринчиси дўст, душман билан келишиб яшаш,
Ўн иккинчиси дўст, душманлигига қарамай сипоҳийларни
хурмат қилиш.

Амир Темури давлатни идора этишда турли табақалар ва тоифалар билан биргаликда иш юритган. «Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларни шулар билан зийнатладим. Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуқлар ва қонун-қоидаларни ҳам ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки оғзи деб ҳисобладим», – деб ёзади соҳибқироннинг ўзи.

Амир Темури давлатнинг асосини 12 ижтимоий тоифа ташкил этган бўлиб, улар қўйидагилар:

Сайидлар, уламо, машойих ва фозил кишилар;

Ишбилармон, донишманд одамлар;

Художўй тарку дунё қилган кишилар;

Сипоҳийлар, ҳарбийлар;

Раият;

Махсус ишончли кишилар;

Вазирлар, амирлар;

Ҳакимлар, файласуф, донишманд кишилар;

Тавсир ва ҳадис олимлари;

Аҳли ҳунар ва тарихчилар;

Сўфийлар;

Савдогарлар, муҳожирлар, саёҳатчилар.

Темури салтанатни бошқаришда вазирларни, амирларни, девонбегини, вилоятлардаги девон ходимлари ва бекларни танлаш, уларни жой-жойига қўйишда номзодларнинг насл-насабига, ақл-фаросатига, халқпарварлигига, адолатпарварлигига, зийраклиги-ю, одамлар билан муомаласига катта эътибор берган. Унинг фикрича, давлат ҳокимияти зўравонлик билан эмас, балки ўз ҳукмининг таъсирчанлиги ва адолат билан бошқарилишига таянмоғи керак. У вазирлардан қўйидаги ҳислатларга эга бўлишни талаб этган:

биринчиси, аслик, тоза наслик;

иккинчиси, ақл-фаросатлилик;

учинчиси, сипоҳу раият аҳволидан хабардорлик,
хушмуомалалик;

тўртинчиси, сабр-тоқатлилик.

Шундай ҳислатларга эга бўлган вазирга тўртта имтиёз, яъни ишонч, эътибор, ихтиёр ва ҳокимият берган.

Амир Темур вазирни ўз мансабига тайинлашда уни давлат бопқарув ваколатларини ҳам аниқ белгилаб берган.

Бу ҳақда Амир Темур «Давлату салтанат, – уч нарса мулк, хазина ва лашкар билан тириждир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тadbиркорлик билан яхши аҳволда, саранжом тутати», – деб таъкидлайди.

Амир Темур доно вазирнинг сифатлари ҳақида сўз юритар экан, бундай вазир салтанат ишларини сабр-тоқат билан ҳал этади, дейди, ҳамда бундай вазирни салтанат шериги деб атайди.

Доно ва одил вазирларни мамлакатдаги зулм ва инқирознинг олдини олувчи деб билади. Унинг фикрича, агар, подшоҳ золим бўлиб, вазири одил бўлса, жабр-зулмни тўхтатиш мумкин, лекин вазир золим бўлса, салтанат ишлари тез муддатда инқирозга учрайди.

Қайси вазир софлик, тўғрилиқ ва адолат билан вазирлик ишини бопқарса, давлатнинг хазинасига хиёнат қилмай бажарса, бундай вазирларни мартабасига ўтказиш зарур, деб ҳисоблаган.

Амир Темур салтанатни бопқаришда, аввало, мамлакатнинг осойилгитилиги, раиятнинг ижтимоий аҳволи, иккинчидан, салтанатнинг собитлиги ва ниҳоят подшоҳнинг келажаги вазирнинг донолигига боғлиқлигига катта эътибор берган.

Амир Темур давлат ишларини юритишда уламолар, илм-фан аҳллари умуман ўн икки ижтимоий табақага таянган.

Жумладан, бу ҳақда, «Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоларга ёрдам бериб келганлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тирикликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда кўрилишни кўчайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатлариниғиз билан кўмаклашларингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи, дёвоннинг суниетга мол қилинганлиги ва қилинаётганлиги, оддий одамларнинг жойлардаги ҳокимлар тмомонидан қисиб қуйилиши каби ҳолатлар ҳаммадан кўра сизларга аёндыр. Шулар ҳақида маълумот берсангизлар, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи ҳамда шариат ва қонунларга мувофиқ чора-тадбирларни айтсангизлар яхши бўлур эди,» деб олиму-уламоларга мурожаат қилади.

«Темур Тузуқларида» ёзилишича, Амир Темур давлатни бопқаришда кенгаш ва маслаҳатга катта эътибор берган.

«Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тadbир ва машварага, қолган бир улуши эса қиличдир». Демак, соҳибқирон ўз салтанатини

кенгаш, қурултой, машварат ва тадбиркорлик билан бошқарган. «Тузуқлар»да, юз минг отлик аскар қила олмаган ишни бир тўғри кенгаш билан амалга оширдим, деб ёзади.

Қурултойда давлатнинг энг муҳим масалалари кўриб чиқилган. Шулардан бирида, яъни 1369 йилнинг 8 апрелида Балудаги қурултойда, Амир Темур Мовароуннахрнинг амири деб эълон қилинади. Қурултойда шахзодалар, амирлар, вазирлар, ҳарбий бошлиқлар, таклиф этилган бошқа давлат элчилари иштирок этган.

Қурултойдан кейинда кенгаш-давлат мажлиси турган.

«Тузуқлар»да бу хусусда маъсус «салтанат саройида ўтириш гузуғи» мавжуд бўлиб, унда барча мансабдор шахслар ва табақаларнинг мажлис вақтида ўтириш жойи белгилаб қўйилган.

Ушбу қондага кўра, сайидлар, қозилар, уламо, фузало, машойих ва бошқа олий табақага мансуб кишилар амир тахтининг ўнг томонидан, амир-ул-умаро, бежлар беги, амирлар, сардорлар, шунингдек, ўнбоши, юзбоши ва мингбошилар мансаб даражаларига қараб тахтнинг сўл томонидан, девонбеги, вазирлар ва уларнинг орқасидан баҳоқидрлар – тахт орқасидан ўрин олишган.

Бундай тартиб-интизомни тўрт амир назорат қилган. Уларни – «салтанат кўрғонлари» деб аташган.

Мазкур кенгаш икки кўринишда-катта ва кичик кенгалдан иборат бўлган.

Катта кенгаш – тинчлик пайтида Самарқандда амир саройида чақирилган.

Кичик кенгаш – ҳарбий юришлар вақтида чақиртирилиб, унда фақат Амир Темурнинг яқин кишилари иштирок этган.

Амир Темур давлатида марказий бошқарув органи Девонхона бўлиб, барча соҳалар бўйича вазирлар томонидан бошқарилган.

Амир Темур ўз салтанатини асосий тўрт вазир ва сарҳадларда ушбу вазифаларни бажариш учун яна уч вазир, жами етти вазир орқали бошқарган. Ҳар бир вазирнинг вазифаси аниқ кўрсатиб берилган.

Биринчи вазир – мамлакат ва раият вазири бўлиб, мамлакатдаги муҳим ишларга, кундалик муаммоларга, раиятнинг ҳол-аҳволига, вилоят ва ўлкалардан олиб туриладиган ҳосил, солиқ ўлпонлар, уларни тақсимлашга, қирим – чиқимларга, хазина, мамлакатнинг фаровонлигини таъминлашга қарайдиган, ҳамда уларнинг барчасидан Амир Темурни хабардор қилиб турган.

Иккинчи вазир – сипоҳ вазири бўлиб, сипоҳийларнинг маош ва танҳоларини (танҳо-инъом этиладиган мулк, ер-сув) назорат қилиб турган.

Учинчи вазир – зиммасига эгасиз қолган, яъни уруш туфайли ўлиб кетган ва қочганларга тегишли мол-мулкни, хорижий мамлакатлар савдогарларидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларини, ўтлоқ-яйловларни назорат қилиш, ғойиб бўлган ва йўқолганларнинг мол-мулкни меросхўрларга тақсимлаш вазифаси юклатилган.

Тўртинчи вазир – тамом давлат муассасаларининг қирим-чиқимлари, хазинадан сарфланаётган харажатларни назорат қилиб турган.

Бешинчи вазир – адлия вазири бўлиб, девони қуззот (қозилар девони, яъни девони адл)га раҳбарлик қилган.

Олтинчи вазир – Девони расоил (ёки Девони иншо) эса хорижий мамлакатлар билан бўладиган савдо-сотик ва элчилик муносабатларига мутасаддилик қилган.

Бу давлатдаги вазирлар тизимининг ўзига хос томонларидан яна бири шу эдики, вазирлардан иккитасига ўта маъсулиятли вазифалар юклатилган эди, яъни улар ҳар қандай шароитда ҳам Соҳибқироннинг хатти-ҳаракатларини кузатиб бориши, уни доим тўғрилиққа даъват этиши, ҳар қандай шароитларда адолат мезонларидан четга чиқилишга йўл қўймаслиги лозим эди. Улар Темур фаолиятини мутасадди равишда сингковлик билан кузатиб, унга барча ҳақ гапларни айтишдан асло чўчимас эдилар.

«Мен ўзимга адолатли ва раҳмдил тўрт вазирни танладим, дейилади қиссан Темурийда. Улардан иккиси Маҳмуд Шаҳоб Хуросоний ва Носириддин Маҳмуд ал-Оромий эди. Бу икки вазиримга доимо мени кузатиб туришларини ва агар мен адолатсизлик қиладурғон бўлсам, дарҳол мени тўхтатаишларини, кимнингдир ёлғон сўзларига инонсам ёки бегона кимса мулкига хиёнат қилсам, дарҳол мени огоҳлантиришларини таъкидлаб қўйдим».

Амир Темур давлатда адолат ўрнатиш тарафдори бўлиб, ҳар бир шаҳар ва аилоятда қози – судьялар ва муфтийлар аризачиларни қабул қилиб, суд ва судлов ишларини олиб борган.

Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари унинг тузуқларида яққол кўзга ташланади

Салтанатни бошқариш тузуғи, Танҳо ва улуфалар бериш тузуғи, ўғил ва набираларига улуфа бериш тартиб тузуғи, вазир туғиш тузуғи, амирлик ва ҳукмдорлик тузуғи, сипоҳийларни рағбатлантириш тузуғи, сопиҳийларнинг олий даражага кўтариш тузуғи, солиқлар тузуғи, дўст-душманга муомала қилиш тузуғи, элчилар билан муомала қилиш тузуғи....

Раиятдан мол-хирож йиғишни адолат талаблари асосида олиб борган. Сабаби, бундай ҳолатга эътиборсизлик, ёки адолатсизликка йўл қўйилса, мамлакат қашшоқликка юз тутишини англаган.

«Тузуқлар»да, «Ҳар қандай одам менинг девонимдан паноҳ топган экан, гуноҳи бўлса ҳам, уни кечирсинлар, иккинчи, учинчи марта яна гуноҳ йўлига кирса, у ҳолда гуноҳига яраша жазолансин», — деб ёзилади.

Ҳарбий юриш вақтида ҳам қатъий тартиб, қондалар мавжуд бўлиб, унга кўра, ўнбоши, юзбоши, мингбоши бирин кетин бири-бирига бўйсунishi шарт эди. Мабодо, бу тартиб бузилса, яъни юзбоши мингбошига бўйсунмаса, ёки ўнбоши юзбошига итоат этмаса, албатта уларга нисбатан тегишли жазо қўлланилган.

Кимки, ўз ихтиёри билан сипоҳгарчиликка ўтишни истаса, уни аскарликка олган. Сипоҳ ва раият аХVолидан доимо хабардор бўлган.

Амир Темур давлатида ерга ишлов берган киши улуғланган.

«Кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз кўрса, ё бирон боғ кўкартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият розилиғи билан берганини олсинлар, учинчи йили эса қонун-қондасига мувофиқ хирож йиғсинлар».

Буни аҳамияти шундаки, аҳолидан шунчаки солиқ йиғиш эмас, балки, аниқ белгиланган тартибга кўра солиқ тизими ўрнатилган.

Мансабни суниестемол қилиш, ўз вазифасига лоқайд бўлиш салтанатни издан чиқаришини билган соҳибқирон кучли ҳуқуқий давлат ўрнатишга ҳаракат қилган. Тарихий манбаларга кўра, Соҳибқироннинг ўғли Мироншоҳ, набиралари Пирмуҳаммад ва Ҳалил Султонлар ўз мансабини суниестемол қилиб, маишатга берилгани учун халқ олдида жазога тортирилган, яъни маълум вақтга қадар ҳокимиятдан ҳам четлатилган.

«Тузуқлар»да ёзилишича, Амир Темур нафақат ўз авлодларига нисбатан, ёки давлат ишларини бошқаришдаги адолатсизликка нисбатан қуррашган, балки молия вазирларини ҳам назорат қилган. Унга кўра, молия вазирини молия ишларида хиёнат қилиб, хазинанинг

бир қисмини ўзлаштириб олган бўлса, аввало, бу ҳолат синчковлик билан текшириб кўриш кераклиги уқтирилади.

Агар олинган маблағи ўзига тегишли улуфа миқдорига тенг бўлса, унда уни жазоламай унга совға тариқасида бериш,

Агар ўзлаштирган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортигини унинг маошидан ушлаб қолиш,

Агар маошидан уч баробар кўп бўлса, салтанат хазинасига мусодара қилиш билан жазоланган.

Ҳар қандай содир этилган жиноят учун жазо муқаррарлиги Амир Темур давлатининг тамойилларидан биридир.

Умуман, Амир Темур сиёсий ҳуқуқий қарашларини ўрганиш Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қуришда катта аҳамиятга эгадир.

Амир Темурнинг «қаерда қонун ҳукмрон бўлса, у ерда адолат бўлади», — деган сўзларида қонунийлик ва қонун олдида барча тенглиги назарда тутилган.

ЎРТА АСРЛАРДА ҒАРБ МАМЛАКАТЛАРИДА СИЁСИЙ- ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

- Ғарбий Европа давлатларида сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари тўғрисида.
- Никколо Маккиавеллининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.
- Ж.Боденнинг давлат ва суверенитет ҳақидаги таълимотлари.
- Ғарбий Европа давлатларида сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари тўғрисида

Ўрта асрларда, яъни XI асрда Дигест Юстинианнинг қўлёзмалари топилгач, Шимолий Италия ва Ғарбий Европада рим ҳуқуқини кенг ўрганишга сабаб бўлди. Ушбу даврда Болоньяда глоссаторлар (глосса- изоҳ, тушунтуриш, шарҳловчилар) мактаби шаклланди.

Улар черков легист-глоссаторлари бўлиб, императорлар баҳсида қатнашиб ҳокимият масаласида фикр беришган. Айрим легистлар халқ императорга ҳокимиятни берган дейишса, айримлари Рим қонунига мурожаат қилиб, императорнинг хоҳиши олий қонун деб, қонуналарни, дунёвий ҳокимиятни тан олишган.

XIV асрда постглоссаторлар шаклланиб, улар глоссаторларнинг ғояларини ўрганиб, янада улар ғоясини Юридик фани нуқтаи назаридан ривожлантиришган. Улардан бири италиялик профессор Бартол де Саксоферрато (1314–1357 й.) бўлиб, унинг тарафдорлари бартолистлар дейилган. Бартол де Саксоферрато ҳамда унинг тарафдорлари дунёвий ҳокимиятни ҳимоя қилишган. Бундай ғоялар эса католик черков ғояларига қарши бўлгани учун католик черковининг тарафдорлари, руҳонийлар рим ҳуқуқини Париж Университетида ўқитилишига қарши чиқишган. Шу сабабли XII асрда янги канониклар мактаби шаклланиб, улар черков таълимотини ҳимоя қиларди.

Ушбу мактаб издошлари Инжилни шарҳлаш, рим папасининг ҳукмини, одаг ҳуқуқининг диний ғояларини тарғиб этган.

XIV аср-бошларида Рим палалари билан Людвиг 4 Баварский (1287–1347 й. 1314 йилдан Герман қироли; 1328 йи Муқаллас Рим империясининг императори) ўртасида кескин кураш бошланган. Император ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун бир қанча мутафаккирлар ўз

гожларини илгари суришган. Улардан бири файласуф Уильям Оккам (1285- 1349йй) бўлиб, у император Людвикка шундай деган: «Мен сени қаламим билан ҳимоя қиламан, сен эса мени қиличнинг билан ҳимоя қил».

Унинг асосий гоҳси император ҳокимиятини мустақиллигини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, шу билан бирга Рим папасининг ҳокимияти унга итоат этувчиларнинг соборига яъни, йиғинига тобе бўлиши қайд этилган. Шу билан бирга ушбу йиғин Рим пашаларини сайлаши ва уларни аралаштириб юбориши мумкинлиги ўз ифодасини топган.

Ўрта асрлар сўнггида Ғарбий Европа давлатларида содир бўлган муҳим воқеалар – Уйғониш (Ренессанс) даври ва Реформасия (логичга реформатю – ўзгартириш, ислох қилиш) билан боғлиқдир. Реформасия – XVI асрда Ғарбий Европада католик черковИ ва Рим папаси ҳокимиятига қарши олиб борилган ижтимоий-сиёсий, диний-мафкуравий ҳаракатдир. Худди шу даврга келиб, феодал тузумнинг инқирозга юз тутганлиги аён бўлиб қолди. Жамият турмуш-тарзида тубдан янги бўлган меъёрлар тизими шакллана бошлади. Бу эса Уйғониш ва Реформасия даврининг негизини ташкил этади. Уйғониш даврининг бошланиши Рим католик черковининг инқирози ҳамда маданият, санъат ва эркин дунёқараи ривожланишининг бошланиши давридир.

Уйғониш ва Реформасия даври учун хос бўлган омиллар, феодал муносабатларнинг смирилиши ва илк капиталистик муносабатларнинг куртак отиши, диний таълимотларнинг танқидий тарзда қайта кўриб чиқилиши каби жиҳатлар билан характерланади. Ўрта асрлар консерватив мафкурасига қарши кураш натижаси ўлароқ, сифат жиҳатидан янги ижтимоий-фалсафий қарашлар тизими яратилди. Бундай қарашлар тизимининг негизининг шахс қадр-қимматининг ўсиб бориши, инсоннинг эркин ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиб беришдек юксак фазилатлар ташкил этади. Уйғониш даври идеологларининг таъбирларича, инсон тақдири унинг аслзодалиги, келиб чиқиши, унвони билан эмас, балки шахснинг фидокорлиги, фаоллиги, олажаноблиги ва виждонлилиги билан белгиланади.

Бу даврда ҳар бир шахснинг умумий фаровонлик йўлида бсғараз хизмат қилишини тарғиб қилувчи гоҳ сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар тизимида долзарб аҳамият касб этган тезисга айланганди. Умумий фаровонлик ибораси мазмунида республика тузилиши шаклидаги,

фуқаролар тенглиги ва адолатпарварлик тамойилларига асосланган давлат моҳияти акс этади. Шунга кўра ўзаро тенглик ва адолат кафолатлари қабул қилинаётган қонунларда ўз ифодасини топиши лозим эди.

Айни чоғда бу даврда давлатнинг келиб чиқиши борасидаги қарашларда мавжуд шартнома назарияси бир қадар янги мазмун касб этган ҳолда чиқди. Мазкур назария орқали давлатнинг келиб чиқиши сабаблари, давлат ҳокимияти қонунийлиги каби давлат моҳиятини белгиловчи ҳодисалар тушунтириб берилади.

Бироқ Реформасия тарафдорлари ёндашувида бу қарашлар бир қадар узгача тусга эга бўлади. Реформасия тарафдорлари ҳам шахс эркинлиги, дунёвий муассасаларнинг аҳамиятини инкор этмаганлари ҳолда, ўз қарашларининг бирламчи манбаи сифатида муқаддас илоҳий китобларга (Инжилга, айниқса Янги Аҳдга) таянадилар. Шу боисдан ҳам Реформасия сиёсий-ҳуқуқий тафаккурида диннинг кучли таъсири яққол сезилиб туради.

Шу ўринда Уйғониш ва Реформасия муаллифларининг илк буржуа характеридаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлари мазмунини белгиловчи бир қатор жиҳатларни алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Улар: феодал иқтисодий тартибнинг, мавжуд давлат ҳокимияти институтларининг ва феодал жамият асосланган маънавий кадриятлар тизимининг инкор этилишида, турли ижтимоий қатламларнинг феодал тузумга бўлган муносабатларининг ўзаро мос келишида ўз ифодаланadi.

Маълумки, ҳар қандай янги тузум аввалгисидан ўзининг ижобий жиҳатлари билан фарқланиб туради. Бу ўринда Уйғониш ва Реформасия муаллифларининг жамият ҳаётининг турли жиҳатлари, шахс мақоми, шахс ва давлатнинг ўзаро муносабатлари борасидаги илғор фикрлари Ғарбий Европада сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурни кейинги ривожда айниқса муҳим аҳамият касб этганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Зеро, «Жамият тараққиётидаги ҳар қандай ўзгаришлар, янгиликлар, айниқса, инсоният ривожига катта туртки берадиган жараёнлар, кашфиётлар ўз-ўзидан юз бермайди.

Бунинг учун асрий аъёнalar, тегишли шарт-шароит, тафаккур мактаби, маданий-маънавий муҳит мавжуд бўлмоғи керак»¹.

XVI аср Европа ҳаётида улкан, сиёсий, диний ўзгаришлар аср бўлганлиги билан характерланади. Франция, Испания, Австро-Германия, Англия, Россия давлатларида кучли дворянлар монархияси

¹ Катмов I. A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan kuramiz. T.: «Uzbekiston», 7-том, 189-бет

ташқил топа бошлаган. Феодал тарқоқлик натижасида йирик феодаллар имтиёзларидан, ҳокимиятидан ажрала бошлаган. Католик черкови ўзининг маънавий – сиёсий эътиборини йўқотиб, унинг ўрнини Гус, Уиклиф ғоялари эгаллаш бошлаган. Черковни қоралаш фақат еретикларгагина хос бўлмасдан, балки айрим католикларнинг ўзи ҳам диний ташкилотларга нисбатан танқидий муносабатини ошқор эта бошлаган давр эди.

Никколо Макиавеллининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари

Никколо Макиавелли (1469-1527) – италиялик сиёсий арбоб ва тарихчи. У антик адабиётнинг кучли билимдони бўлган. Шу билан бирга Макиавелли Ливия асарлари таъсири остида христианлик даврига қадр бўлган Рим империясини ёзувчи сифатида ўз асарларида мадҳ этган. Унинг йирик асарлари «Хукмдор» (1513) ва «Флоренсия тарихи» (1532) ҳисобланади. Макиавеллининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари “Хукмдор” асарида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бу асарда Макиавелли республика бошқарув тизимига ўзининг ҳайрихоҳлигини билдиради. Унинг юқорида номи тилга олинган асари, аввалам бор, хукмдорнинг, давлат бошлиғининг умуман тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида. Бироқ муаллиф унда хукмдорнинг инсоний жиҳатлари ва хатги-ҳаракатларини таҳлил қилиш орқали давлат сиёсий фаолиятининг қонуниятлари ва ўзига хос жиҳатлари тўғрисида сўз юритади. Асар негизида идеал хукмдор эга бўлиши лозим бўлган жиҳатлар, у роя қилиши керак бўлган тақлиф ва мулоҳазалар эмас, балки давлат табиатини аниқлаш масаласи ётади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Макиавелли тарихчи бўлган, шу боисдан ҳам унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида тарихий тажриба муҳим ўрин тутаяди. У ўз қарашларини ифодалар экан, уларни диний нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда айтмайди. Макиавеллининг таъбирича, сиёсий воқеалар, давлат тизимидаги янгилашлар, давлат шаклининг ўзгариши худо иродаси ёки инсонлар фантазисияси маҳсули сифатида эмас, балки воқеа ва ҳодисалар ривожининг амалий таъсири остида объектив тарзда юз беради. Бошқача айтганда, Макиавелли диний-илоҳий қарашларга зид ҳолда, давлат масаласида дунёвий нуқтаи назардан ёндашган, яъни ижтимоий таракқиёт қонунларини тарихий маълумотларга, реал фактларга асосланиб тушунтиришга ҳаракат қилган.

Макиавеллининг таълимотида кўп мунозараларга сабаб бўлган тезис – бу ахлоқ меъёрларининг сиёсатда тутган ўрни билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам Н. Макиавелли сиёсий муаммоларни ахлоқий нуқтаи назардан келиб чиқиб, ҳал этиш нореал ва ўринсиз эканлигини алоҳида таъкидлайди. ҳокимият, сиёсат, сиёсий

ҳукмронликни амалга ошириш технологияси бошиданоқ ахлоқ доирасидан ташқарида бўлган ҳодисадир. “ҳукмдор” асарида муаллиф, давлатнинг буюклиги, мустақиллиги, қудрати идеал ҳолат бўлиб, сиёсатчилар унга эришишда ўз хатти-ҳаракатларининг ахлоқий жиҳатлари ва фуқаролар эркинлиги борасида қайтурмай, тегишли воситалардан фойдаланишлари лозим, деган ғояни илгари суради. Шу сабабли ҳам сиёсий фанда «макивеллизм» истилоҳи орқали сиёсат сахнасида ўз мақсадларига эришишда ахлоқ меъёрларига эътиборсизлик билан муносабатда бўлиш тушунилади. Макиавеллининг фикрича, энг муҳими, қандай воситалардан фойдаланишдан қатъи назар, давлат ҳокимиятини ушлаб қолишдир. Бунинг учун давлат ҳокимияти мустаҳкам асосга эга бўлмоғи лозим. ҳокимият асосини яхши қонушлар ва кучли қўшпин ташкил этади. Бу икки жиҳат бир-бирини тўлдириб турувчи омил сифатида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Қонушлар таянчи – армия, полисия саналади. «Ҳукмдор» асарида давлат ҳокимиятида ҳуқуқ ва адолат омилларининг ўрни ва роли тўғрисида асло сўз юритилмайди.

Никколо Макиавелли қарашларида давлат манфаатлари марказий ўрин тутаяди. У ҳукмдор эга бўлиши лозим бўлган қатор сиёсий усуллар тўғрисидаги фикрларини ўртага таплайди. ҳукмдор ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш нияти бўлса, у эзгуликни давлат бошқарувининг тамойили сифатида кўрмаслиги лозим. Давлатни сақлаб қолиш мақсадида ҳукмдор ўз сўзидан қайтиши гуноҳ эмас. Давлат ҳокимияти мустақил ва кескин бўлиши лозим. Давлат (стато) истилоҳининг илмий муомалага киритилиши ҳам Макиавелли номи билан боғлиқдир. Макиавеллининг «Ҳукмдор» асарида давлат, шахс, халқ ва жамият бошқарувчи аппарат сифатида кўрилади. Ушбу аппаратнинг марказида давлат мансабдор шахслари фаолиятига раҳбарлик қилувчи ҳукмдор туриши лозим. Сиёсий ҳокимият фақат ҳукмдорнинг қўлидагина жам бўлиши мумкин. ҳукмдор атрофидаги мансабдор шахслар унинг иродасини амалда бажаришга хизмат қилишлари даркор. Ушбу маънода ҳукмдор ҳокимияти ҳеч бир шахснинг иродаси билан чекланмаслиги керак.

«Ҳукмдор» муаллифи бутунги кунда олий ҳокимият манбаи саналмиш халқнинг давлат бошқарувидаги ролига ўта эътиборсизлик билан муносабатда бўлади. Унинг қарашларида халқ сиёсий бошқарувнинг объекти сифатида талқин қилинади, холос. Бироқ Макиавелли ҳукмдорга халқ ҳомийси қиёфасига киришни тавсия этади. Ақлли ҳукмдор ўз фуқароларини мансабдор шахслар

адолатсизликларидан, ноҳақликларидан ҳимоя қилиши лозим. Бу орқали у давлатда барқарорликка эришади. Бу олий ҳукмдор мавқеини оширади, қолаверса, мавқеи янада мустаҳкамланишига хизмат қилади. Давлатда тегишли муассасалар (армия, полиция ва ҳоказолар) фаолияти орқали хунармандлар, ер эгалари ва савдогарларга ҳомийлик қилиши на бу орқали маълум тартибга эришиш устувор жиҳат саналади. Бироқ асарда уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида мутлақо сўз юритилмайди. Бундай ҳолатда, муаллифнинг фикрича, фуқаролар кўпроқ ўз ҳуқуқ ва эркинликларининг мавжудлиги тўғрисида эмас, балки ўз мулкларининг дахлсизлигини сақлаб қолиш тўғрисида қайғурадилар. Макиавеллининг фикрича, шахс ўз эркинлигидан айрилишга кўникиши мумкин, бироқ мулкдан айрилишга асло кўника олмайди.

«Ҳукмдор» асарида таъкидлашича, ҳукмдорнинг оддий фуқарога қилган ҳар бир хатти-ҳаракати мурувват, эзгулик ва ҳайр-саховат сифатида талқин қилиниши лозим. Мурувват оз-оз бўлса-да, доимий тарзда кўрсатиб турилиши мақсадга мувофиқ. Чунки ушбу ҳолда фуқаролар ҳукмдор мурувватини доимо ҳис қилиб турадилар. Ҳукмдорнинг асосий вазифаси халқ рағбатига эришишдир.

Макиавелли таъбирича, давлат ҳокимияти самарали амалга оширилиши учун фуқаро ҳукмдорга тўлиғича бўйсунishi лозим. Бўйсунishiга эришишнинг икки усули мавжуд: бири – ҳукмдорга муҳаббат уйғотиш; иккинчиси – ундан қўрқиш ҳиссини авж олдириш. Инсонлар ўз табиатларига кўра яхшиликни билмайдиган, иккиюзламачи, беқарор ва ёлгонга мойилдирлар. Ҳукмдор уларни ўз иродасига бўйсундириш учун энг шафқатсиз чораларни ҳам қўллаши мумкин. У жавобгарликдан қўрқмаслиги керак, чунки ҳукмдор суд юрисдикциясидан ташқаридадир. Фуқароларга нисбатан шафқатсизликни нафақат уруш пайтида, балки тинчлик вақтида ҳам амалга ошириш мумкин. Давлат ҳокимияти душманлари тоифасига кирувчи шахсларни ҳукмдор йўқ қилиб ташлаши лозим. Фуқароларни давлат ҳокимиятига ҳеч қандай эътирозсиз бўйсундиришга эришиш муҳим вазифа саналади. Ушбу ҳолат давлат ҳокимиятига олий ирода – бир бутун, ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган, барчадан устун, чегарасиз ва сўзсиз ҳукмронлик қилиш ваколатини беради. Фақат шу иродагина давлат мавжудлигини тасдиқлай олади, унинг қудратини таъминлай олади ва мамлакатда тартиб ўрната олади. Макиавелли “давлат суверенитети” тўғрисида сўз юритмаган бўлса-да, унинг давлат

табиати тўғрисида берган таърифи давлат суверенитети тушунчасига анча яқин келади.

Макиавелли сиёсий-ҳуқуқий қарашларида Уйғонув даври учун хос бўлган инсонларварлик ғоялари таъсири у қадар сезилмайди. Унинг асарларида инсон қадр-қимматини улутлаш иккинчи даражали вазифа саналади. Макиавелли асарлари негизида идеал ҳукмдорга хос хусусиятларни жиҳатлари ва унинг ҳокимиятини амалга ошириш технологиясини такомиллаштиришни таҳлил қилиш масалалари ётади. У идеал ҳукмдор тимсоли сифатида Италия давлатини бирлаштирган Сезарь Борджини кўради.

Никколо Макиавеллининг ўз қарапларида ахлоқ нормаларига эътиборсиз муносабатда бўлишни муаллифнинг инсонларварлик ғояларига шахсий муносабатининг натижаси сифатида баҳолаб бўлмайди. Бунинг сабаблари янада чуқурроқ бўлиб, бир-биридан сифат жиҳатидан фарқ қилувчи турли ўлчамдаги, ижтимоий турмуш тарзининг икки хил усули: ахлоқий ва сиёсий муносабатлар ҳисобланади. Уларнинг ҳар бири ўз мезонларига эга: биринчисида «эгулик» ва «ёвузлик», иккинчисида «фойда» ва «зарар» («ғалаба» ва «мағлубият»). Макиавеллининг ушбу ўриндаги хизмати шундан иборатки у сиёсат ва ахлоқнинг объектив мавжуд муносабатларини ладиллик билан кескин тарзда асл ҳолатини ифодалаб бера олди.

Жан Боденнинг давлат ва суверенитет ҳақидаги таълимотлари

Жан Боден (1530–1596) – машҳур француз сиёсий мутафаккири, публицисти, ҳуқуқшуноси. Таҳлил қилинаётган даврда вужудга келган сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлардаги тенденциялар ва бу каби таълимотларнинг вужудга келишини тўғри англаб етиш учун маъмурий даврда ҳукмрон бўлган ижтимоий-сиёсий ва диний вазиятни аниқ баҳолай олиш зарур. Маълумки, XVI асрнинг иккинчи ярми охирига келиб, Францияда диний қарама-қаршиликлар авжига чиқди. Бир томондан, католиклар, иккинчи томондан, протестантлар конфессияларнинг тенг аҳамиятга эришиши тани олмай, бир-бирлари билан низолашишлар эдилар. Бу қарама-қаршиликлар кескинлиги билан тўғридан-тўғри давлатнинг ўзига таҳдид солар эди. Қарама-қаршилик чуқурлашган сайин фақат тинчлик (сулҳ)гина диний ва ундаги турли оқимларни сақлаб қолиши мумкинлиги намойён бўла борди. Тинчликнинг ўрнатилиши, умумий манфаатларнинг таъминланиши алоҳида гуруҳларнинг фаолияти

билан эмас, балки монархнинг номи билан боғланади. Ана шундай ҳолатда миллатнинг бўлинишига ва инқирозига олиб келиши мумкин бўлган фуқаролар урушидан кўра тирания афзаллигини қўллаб-қувватловчи қарашлар шакллана бошлади.

Умуммиллат манфаатларини ҳимоя қила оладиган ва амалга ошира оладиган ҳар қандай диний оқимлардан устун турувчи қирол ҳокимиятининг назарий асосларини буюк француз мутафаккири Жан Боден ўзининг «Тарихни осон ўрганиш методи» (1566), «М.Мелоструа парадоксларига жавоб» (1568), «Республика тўғрисида олти китоб» (1576), «Етти киши диалоги» (1593) каби асарларида ёритишга интилган. Айниқса, Боден ўзининг «Республика тўғрисида олти китоб» асарида давлат табиати, марказий монарх ҳокимиятини мустақамлаш усул ва йўллари тўғрисида атрофлича фикр юритади. Боденнинг ушбу машҳур китоби тўлиғича давлат табиати моҳиятини очишга қаратилгандир. Республика тўғрисидаги олти китобнинг биринчисида китобда – ижтимоий умумийлик асослари кўриб чиқилади. Иккинчи китобда – давлат шакллари ўргўнилган бўлса, учинчи китобда – давлат институтлари; тўртинчи китобда – давлат тузилишидаги ўзгаришлар ва уларни назорат қилиш; бешинчи китобда – давлат вазифалари ва турли ҳолатларга мослашув; сўнгги, олтинчи китобда эса – ҳокимиятни амалга ошириш воситалари ва энг афзал давлат шакллари тўғрисидаги масалалар таҳлил қилинган.

Боденнинг фикрича, давлат ячейкаси оила саналади. Ўз мақсадларига кўра оила бошлиғи – давлат ҳокимиятининг тимсоли ва инъикосидир. Давлатчилик ташкилот сифатида шартнома асосида вужудга келади. Унинг асосий мақсади жамоа орасида тинчликни кафолатлаш, жамоани ташқи хавфдан ҳимоя қилиш ҳамда кишиларнинг чинакамига бахтли-саодатли бўлишлари тўғрисида қайғуришдир.

Боден томонидан давлат суверенитети муаммоларининг ишлаб чиқилиши унинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотнинг ривожланишига кўшган улкан ҳиссаси ҳисобланади. «Суверенитет, – Боденнинг таъбирича, – мутлақ ва доимий ҳокимиятдир». Мутлақ ҳокимият деганда, суверен ҳокимиятнинг ўз қудратини ҳеч қандай чеклашларсиз намоён қилиши тушунилади. Суверенитетнинг доимийлиги суверен ҳокимият узоқ вақт давомида ўзгаришсиз амалда бўлишини аниқлатади. Суверен ҳокимият бир бутун ҳокимиятдир, барча имтиёзлар фақат унгагина тегишли бўлиб, бу имтиёзлар

(алоҳида ҳуқуқлар) бошқа давлат органлари ёки мансабдор шахслар билан ўзаро бўлиниши мумкин эмас. Суверен ҳокимият ўзидан юқори турувчи ва у билан рақобатлашувчи органларнинг мавжудлигига йўл қўймаслиги лозим. Боден суверенитет тўғрисидаги таълимотида суверенитетнинг ўзига хос беш жиҳатиغا эътиборни қаратади. Уларнинг биринчиси – барча учун тегишли бўлган қонунларнинг қабул қилиниши. Иккинчиси – уруш ва сулҳ масалаларининг ҳал этилиши. Учинчиси – мансабдор шахсларнинг тайинланиши. Тўртинчиси – охириги инстансия суди сифатида фаолият кўрсатиш. Бешинчиси – афв этиш ваколати.

Боден давлат ҳокимияти суверенитети мавзусини тадқиқ этиш орқали муҳим хулосаларга келди. Ушбу хулосаларнинг энг муҳимларидан бири – бу суверен давлат ҳокимияти ҳам риоя қилиши лозим бўлган талаблар тизимининг мавжудлиги билан боғлиқдир. Бинобарин, суверен давлат ҳокимияти илоҳий ва табиий қонунларга риоя қилиши лозим.

Суверен давлат ҳокимияти инсонлар томонидан яратилган қонунлардан устун туради ҳамда ўз иродасига тобе бўлганлар ҳаёти ва ўлимини тассаруф этади. Шун билан бирга оқлашнинг ички ишларига аралашиб, дин эркинлиги тамойилини бузмаслик, айниқса, фуқаролардан уларнинг розилигисиз солиқ ундириши тақиқланади. Суверен ҳокимият соҳибни ўзига тегишли бўлган ваколатларнинг маълум бир қисмини муайян шартлар асосида мансабдор шахсларга юкляши мумкин.

Боден қонун ва ҳуқуқни бир-биридан кескин фарқ қилувчи турли категориялар тарзида талқин қилади. Унинг таъбирича, «ҳуқуқда – адолат, қонунда – буйруқ мужассам». Суверен (монарх) қонулар қабул қилади, бироқ ҳуқуқни яратмайди.

«Суверенитетни бошқа бир кишига бериш мумкинми ёки йўқми?», – деган саволга Боден қуйидагича жавоб беради: «Халқ бу олий ва доимий ҳокимиятни ҳеч бир чеклашларсиз маълум бир шахсга бериши мумкин. Бундай шахс монарх ҳисобланади». Ушбу мутафаккирнинг қарашлари таҳлили шундан далолат бермоқдаки, у ҳақиқатдан ҳам суверен монарх ҳокимиятининг қатъий тарафдори бўлган. Бироқ давлатнинг бу турдаги бошқарув шаклига аристократик ва демократик элементлар ҳам хосдир. ҳукмдор томонидан муайян мансабларга фақатгина бой-бадавлат, аслзода шахсларнинг тайинланиши, давлат бошқарув органларида хизмат

қилиш учун барча эркин шахсларга рухсат берилиши кабилар шулар жумласидандир.

Боден ҳокимиятни амалга ошириш усуллари бўйича барча давлатларни уч тоифага бўлади: қонуний, отамерос (сеньорал – ўз ҳудудида подшоҳлик ҳуқуқига эга бўлган катта ер эгаси) ва зулм-зўравонликка асосланган мустабид давлат. Боден қонуний давлатларга таъриф берар экан, бу каби давлатларда фуқаролар суверен қонунларига, суверен эса табиий ҳуқуқ талабларига рияз этишни айтиб ўтади. Мутафаккир фикрича, отамерос давлатларда суверен қурол кучи ёрдамида инсонлар ва уларнинг мулкига эга бўлади ҳамда уларни оила бошлиғи сифатида бошқаради, мустабид давлатларда эса суверен табиий ҳуқуқларни тан олмайди, эркин фуқароларга қуллар каби муносабатда бўлади, уларнинг мулкига эса ўзининг мулки сифатида қарайди.

Боден таълимотида кўра, суверентитет монархга тегишли бўлган, бошқарув эса аристократик ва демократик моҳият касб этувчи давлат энг яхши давлат ҳисобланади. Бу тоифа давлатни у қироллик монархияси деб атайдди. Француз мутафаккири Боденнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар тизимига кўшган улкан ҳиссаси шундан иборатки, у ўз замонасида давлат суверенитети ғоясини ўша давр учун зарурлигини исботлади, шу билан бирга давлат фаолияти чегараларини ҳам аниқлаб берди.

Марсилиий Падуанский (1275–1343 й.)нинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини ўрганиш ҳам аҳамиятга моликдир. У давлатнинг келиб чиқиши масаласида Арастунинг қарашлари издоши сифатида кўринади. У ҳокимиятнинг манбаи – халқ деб, ўша давр учун анча янгилик бўлган фикрни айтади.

Марсилиий Падуанскийнинг фикрига кўра, қонунлар икки хил бўлади: илоҳий ва дунёвий қонунлар.

Давлат ҳокимияти энг аввало қонунлар чиқариш йўли билан амал қилади ва бу қонунлар илоҳий қонунлардан фарқ қилади, юридик қонунларни чиқаришга фақат халқ ҳақли, қонунларни эса бу ишга муносиб халқ томонидан сайлаб қўйиладиган одамлар ишлаб чиқиши керак, чиқарилган қонунлар эса ҳам халқ учун ҳам уларни чиқарганлар учун мажбурийдир. «Тинчлик ҳимоячилари» асарига давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари ўртасида аниқ чегарани белгилайди. Айни пайтда, у қонун чиқарувчи ҳокимият ижро ҳокимиятининг ваколатини ва фаолияти тартибини белгилашини таъкидлайди.

Падуанский халқ суверенитети ғоясига таянган холда, барча давлат лавозимлари-ю, институтларининг сайлаб қўйилиш тамойилини илгари суради, у хатто сайлаб қуйиладиган монархияни меросий монархиядан кўра комил шакл деб тушунади.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Йэвропа рэформасия даври, Йэвропа уйғониш даври, давлат пайдо бўлишихнг янги ғоялари, Николло Макавэлли, «Хукмдор», давлат ва халқ манфиати, ҳокимият таянчи, республика, сувэрэнитэт, дуновий қонунлар, чэрков ва давлат муносабатлари.

XVII-XVIII АСРЛАРДА ЕВРОПАДАГИ СИЁСИЙ- ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАР

- Европадаги XVII аср инқилобларининг асосий хусусиятлари ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий мафкурада ақс этиши. Табиий ҳуқуқ назариясига умумий тавсиф.
- Голландия сиёсий-ҳуқуқий тафаккури. Гуго Гроцийнинг ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги таълимоти. Бенедикт Спинозанинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- XVII аср инглиз сиёсий ва ҳуқуқий назари. Томас Гоббснинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти.
- Жон Локкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- Европадаги XVII аср инқилобларининг асосий хусусиятлари ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий мафкурада ақс этиши.
- Табиий ҳуқуқ назариясига умумий тавсиф.

Ўрта асрларда черков ва диний таълимотлар ҳар томонлама сиёсий мафкурага айланган эди.

Шунинг учун ҳам диний таълимотлар, черковнинг маънавий соҳадаги етакчилиги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда айниқса ўрганилаётган давр учун хос бўлган хусусиятдир. Шу сабабли бутун Европа фалсафаси, жумладан сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг шаклланиши ва уларнинг ривожланишида диний ёндашув марказий ўрин тутди.

Жумладан, христиан дини ва Рим католик черковининг Европадаги сиёсий ва маънавий ҳаётнинг барча соҳаларида тўла ҳукмронлик қилган даври Ўрта асрлар (бу давр минг йилдан зиёдроқ вақтни ўз ичига олади – V–XVI асрлар)га, тўғри келади. Диний ақидаларни инсон тафаккури воситасида оқлашга қаратилган католик ғоялари тизимини яратиш XIII асрга келиб тугалланди. Унинг ярағилишида доминиканлик монах, илоҳиётчи олим Фома Аквинский (Аквинат) (1225–1274 йиллар) ниҳоятда катта роль ўйнади. Унинг асарлари Ўрта асрлардаги расмий черков мафкурасининг ўзига хос қомуси бўлиб хизмат қилди. Аквинат ўзининг асарларида бошқа муаммолар қаторида давлатчилик, қонун, ҳуқуқ масалаларини ҳам таҳлилдан ўтказди. Бу борада унинг «ҳукмдорларнинг бошқаруви ҳақида» (1265–1266 йиллар), «Илоҳиёт мажмуаси» (1266–1274 йиллар) асарлари аҳамиятлидир.

Уларда Аквинат Арасту қарашларини католик черковИ ақидаларига мослаштиришга, шу йўл билан унинг мавқисини кучайтиришга ҳаракат қилади. Аквинскийнинг давлат ҳақидаги тасаввурлари Арастунинг «Сиёсат» асари заминида давлатчиликнинг христианча доктринасини ривожлантиришга бўлган дастлабки уриниш ҳисобланади.

Арастуни синчковлик билан ўрганган Фома Аквинский сиёсий ҳокимиятнинг аристократия, олигархия, демократия, аралаш бошқарув шакллари ҳақида ҳам етарли маълумотга эга бўлган. Лекин уларнинг орасида энг маъқули монархия тузуми эканлигини алоҳида этироф этган этган. У монархиянинг икки хилини – абсолют монархия ва сиёсий монархияни ажратиб кўрсатган. Аквинский йирик феодаллар ва черков руҳонийлари муҳим мавқега эга бўлган сиёсий монархияни абсолют монархиядан кўра афзалроқ деб ҳисоблаган.

Давлатчиликнинг мақсади – «умумий фаровонлик»ка эришиш, муносиб ҳаёт шароитларини яратиш. Аквинскийнинг тушунтиришича, бу мақсадни амалга ошириш аҳоли табақаларининг мавжуд ҳолатини, бойлар ва ҳукмдорларнинг имтиёзларини сақлаб қолишни, ер эгалари, майда хунарманд ва савдогарларни сиёсатдан узоқлаштиришни, барчанинг худо иродасига бўйсунган ҳолда, давлат тимсоли бўлиши юқори ҳукмдорларга бўйсунишини тақозо этади.

Папалик манфаатларини ва феодализм асосларини схоластик усуллар билан ҳимоя қилиш маълум қийинчиликларни келтириб чиқарган. Масалан, «Барча ҳолдаги ҳокимият худодан» деган тушунчани манъикий шарҳлаш дунёвий феодалларнинг (шоҳлар, князлар ва бошқалар) давлат бошқарувига бўлган мутлақ ҳуқуқини билдириши мумкин эди, яъни бу тезисни Рим католик черковИ сиёсатига қарши қўллаш имконини берарди. Диний ҳокимиятнинг дунёвий ҳокимиятдан устунлигини исботлаш учун Аквинский ўз назариясида давлат ҳокимиятининг: а) моҳияти; б) шакли (келиб чиқиши); в) қўлланиши билан боғлиқ учта фарқланувчи хусусиятини келтириб ўтади.

Ҳокимият моҳияти – ҳукмдорлик ва бўйсунуш муносабатларининг тартиби ҳисобланиб, унда юқори табақада турувчи шахслар иродаси аҳоли қуйи табақаларини ҳаракатга келтиради. Бундай тартиб худо томонидан ўрнатилган ва ҳокимият ўз моҳиятига кўра илоҳийдир. Шу билан бирга айрим ҳолларда ҳокимиятнинг келиб чиқиши (қўлга киритилиши), тузумнинг у ёки бу

шакллари беъаънилик, адолатсизлик маҳсули ҳам бўлиши мумкин. Баъзи вазиятларда ҳокимиятдан фойдаланиш уни суистеъмол қилишни келтириб чиқаради. Бундай ҳол ҳокимиятнинг иккинчи ва учинчи хусусиятлари илоҳийлик доирасидан четда келиши оқибатида келиб чиқиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Аквинскийнинг гоёсига кўра, ҳукмдор фаолияти худо иродасидан қанчалик чекинса, черков манфаатларига қанчалик зид бўлса, бўйсинувчилар унга шунчалик қаршилик кўрсатишга ҳақлидирлар. Лекин курашнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган даражасини аниқлаш ва ҳал қилиш черков ва Папа ваколатига киради.

Фома Аквинский сиёсий жиҳатдан расмийлашган жамиятдаги у ёки бу ҳолатларни изохлаш учун «қонун» тушунчасини кенг қўллаган. У қонуннинг ўзига хос назариясини ишлаб чиққан. Унга кўра, барча қонунлар ўзаро бир-бирига бўйсиниш воситасида боғлиқдир. Қонунлар пирамидасининг энг юқорисида мангу қонун сифатида оламни бошқарувчи илоҳий тафаккурнинг умумий тамойиллари, универсал меъёрлар туради. Мангу қонун худога тенглаштирилади, бошқа қонунлар, энг аввало, табиий қонунлар, ундан келиб чиққандир. Табиий қонунлар ўз-ўзини сақлаш ва зурриёд қолдиришга интилишни, худони англаш ва кишилар қадр-қимматини ҳурматлашни буюради.

Инсоний (позитив) қонунлар табиий қонунларни аниқлаштиришга хизмат қилади. У куч ва қўрқитиш билан кишиларни ёмонликдан қайтариш ва эзгуликка эриштиришга мўлжалланган. Бу ўринда Аквинскийнинг инсоний қонунлар тўғрисидаги мулоҳазалари аслида феодал давлатлар қонунчилиги ҳақида борган. Унинг фикрича, феодал давлатларнинг қонунларига ҳам худо иродасига бўйсунгандек амал қилиш керак, фақат бу қонунлар табиий қонунларга, худонинг иродасига қарши бўлмаслиги даркор.

Ниҳоят, қонунларнинг яна бир тури – илоҳий қонунлардир. У Инжилда келтирилган ва икки сабабга кўра зарур ҳисобланади. Биринчидан, инсоний қонунлар ёвузликни тўла бартараф қилишга ожиз. Иккинчидан, инсон тафаккури мукамал бўлмаганидан кишилар ҳақиқатни тўғри англайолмайдилар ва бу борада уларга тўғри йўлни Инжил кўрсатади.

Рим ҳуқуқшунослари изидан борган Аквинский адолат ҳар кимга ўз ажрини бериш деб ҳисоблаган. «ҳар кимга ўз ҳаққини

берил» йўлида бириштирган ва бошқа бир ҳаракат билан мувофиқлашган ҳаракат ҳуқуқдир. Бу икки ҳаракатни мувофиқлаштирувчи омил табиий ҳуқуқдир. Агар мувофиқлашув инсон иродаси билан амалга оширилса, бу позитив, яъни инсоний ҳуқуқдир. Умуман, инсон иродаси позитив-ҳуқуқий бўлиши учун у табиий ҳуқуққа зид келмаслиги керак.

Фома Аквинский папалик ва феодал-монархлик тузумининг ашаддий ҳимоячиси, бу тузумнинг душманларига нисбатан аёвсиз курашчи бўлган. У айниса бидъатчи еретикларга қаҳр-ғазаб билан қараган, ҳокимиятни дин бузғунчиларини шафқатсиз жазолашга, ҳатто қатл этишга даъват қилган. Аквинскийнинг тиришқоқлиги Рим католик черковИ томонидан муносиб баҳоланган, унга “Фаришта доктор” унвони берилган. 1323 йилда уни авлиёлар қаторига кўшишган. 1879 йилда эса Папа Лев XIII Фома Аквинскийнинг схоластик тизимини «католикликнинг ягона ҳақиқий фалсафаси» деб эълон қилган.

Ушбу масалалар ўрта аср Шарқ сиёсий- ҳуқуқий таълимотларида ўз ифодасини топган. Масалан, шарқ тафаккури ривожда Ибн-Рушднинг қарашлари эътиборга сазовордир. 1126–1198 йилларда яшаб, ижод этган бу йирик олим Арастунинг издоши ҳисобланган, у Афлотуннинг «Давлат» асарига ёзган шарҳида ҳамда «Фалсафа ва дин ўртасидаги алоқадорликка доир фикр-мулоҳазалар» номли асарларида ўзининг ҳуқуқий қарашларини ҳам баён этган. Ибн Рушднинг идеал давлат ҳақидаги қарашлари давлат раҳбари иқтидорли фуқаролар орасидан сайлаб қўйилиб, бу ҳукмдор мукамал ишловчи қолунлар тизимига таяниб, давлатни бошқаради. ҳукмдор ҳеч қандай диний имтиёзлардан фойдаланмайди ва у оддий дунёвий ҳукмдор сифатида фаолият юргизади, чунки рухонийлар тиранияси Ибн Рушднинг фикрича, -номаъқул давлат бошқарувининг энг ёмон кўринишидир.

Шунингдек, Ибн Халдун бошқа мутафаккирлардан фарқи равишда давлатнинг желиб чиқишини таҳлил қилиш ва давлатни умумий шаклда ўрганишга ҳаракат қилади.

Туғиллик таниқли сиёсий олим-мутафаккир Ибн Халдун (1332 - 1406)нинг давлат ва ҳуқуқ масалаларига дунёвий ёндошганлиги, ҳамда унинг «давлатнинг моҳияти – унинг хусусий мулкни муҳофаза қилишидадир», деб, хусусий мулкни ҳимоя қилмайдиган давлат сиёсатини қаттиқ қоралаганлиги ўша давр учун прогрессив аҳамиятга

эга бўлиш билан бир қаторда, шу давр давлат-хуқуқий қарашлари ривожига ҳам катта таъсир этган.

Адолатли, қонунларга асосланиб амал қиладиган давлат ҳақидаги қарашлар ривожига Марказий Осиё давлат-хуқуқий фикри ҳам ўзининг салмоқли хиссасини кўшган.

Ибн Халдун ҳар доим масалага бир социолог сифатида ёндашади. Шунинг учун у биринчидан давлатнинг келиб чиқиши, оддий жамият билан таққосланишини ўрганади. Унинг фикрича мулкчилик асосида инсонлар ўртасида табақалар пайдо бўлган, бунинг юксалиши оқибатида давлат юзага келган.

У жамиятларни иккига бадавий ва маданий жамиятга ажратиб кўрсатади. Лекин у бадавий жамиятни асл жамият, мадания жамиятни эса иккиламчи жамият деб кўрсатади. Чунки инсонларнинг асл табиий эҳтиёжлари бадавий жамиятида асосий ўринда туради, маданий жамиятда эса бу масаланинг ёнида кўпимча масалалар пайдо бўлади деб кўрсатган олим.

Мулк, яъни давлат раҳбарияти улуг мансаб сифатида ифодалади

Ибн Халдун давлат ва сиёсат ҳақидаги ўзининг асосий қондаларини «Муқаддима» деб номланган машҳур асарида баён қилиб берган.

Ибн Халдун таълимотига кўра, инсоннинг табиати билан боғлиқ равишда ҳар қандай жамият одамларнинг ёвузлик ва ўзаро бир-бирини қириб ташлашга «табиий» интилишларига тўсқинлик қиладиган “тийиб турувчи асос”нинг бўлишига муҳтождир. Давлат жамият аъзоларини бирлаштиради, ҳамда ўз фуқароларига нисбатан ҳам, шунингдек, ташқи донрада ҳам мажбурлов ҳокимиятини амалга оширади. «Ички» ҳокимият ҳукмдорнинг куч ёрдамида фуқароларни бошқариши, қонунларни ҳаётга жорий этиши, давлат ичида тартибни таъминлаши, солиқларни йиғиши ва армияни шакллантиришга ёрдам берувчи чексиз ҳукмронлигидан иборат. Давлатнинг «ташқи» олий ҳокимияти унинг бошқа ҳар қандай ҳокимиятга ёки мажбурловга бўйсунмаслигида намоён бўлади.

Ибн Халдун қарашларига кўра, давлат сиёсати фақат ҳукмдорларнинггина ўз ичига олмай, балки барча фуқароларни ҳам жалб этиши керак.

Ибн Халдун бошқарувнинг уч шакли – «табиий монархия», «сиёсий монархия» ва ҳалифаликни ажратиб кўрсатиб, улардан ҳам

диний, ҳам дунёвий қадриятларни ўзида мажассам этувчи халифаликни афзал кўрарди.

Ибн Халдуinning сиёсий назарияси мусулмон ҳуқуқий назариясининг чўққиси бўлиб, амалда ўз тараққиётида у кўп асрлар давомида тўхтаб қолди. XVI аср бошларида Усмонийлар империяси томонидан араб дунёси катта қисмининг босиб олинishi бунга сабаб бўлганди.

XVII асрда Европада муваффақият қозона бошлаган инқилоблар, яъни жамият тараққиётида ва тафаккур ривожиди рўй берган туб сифат ўзгаришлари, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиш жараёни табиийки, сиёсий-ҳуқуқий мафкурада ҳам ўз инъикосини топди. Маълумки, XVII аср бошларида Голландияда рўй берган инқилобда дастлабки ғолибона инқилоб бўлди. Шундан сўнг Англияда (1642–1649) инқилоб рўй берди. Кейинчалик Шимолий Америкада ва Европанинг бошқа малакатларида ғалаба қозонган инқилоблар ҳам XVII асрда бошланган инқилобларнинг мантиқий давоми эди. Бу инқилоблар вазифалари орасида миллий мустақилликка эришиш вазифаси билан бирга, сиёсий вазифа – феодали монархияни йўқотиб, буржуа республикасини ўрнатиш вазифаси муҳим ўрин тутди.

Шунинг учун ҳам диний догматизмга, черковнинг маънавий соҳадаги диктатурасига қарши кураш айниқса ўрганилаётган давр учун хос бўлган хусусиятдир. Шу сабабли бутун Европа фалсафаси, шу жумладан сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг шаклланиши ва уларнинг ривожланишида янгича, расионал ва дунёвий ёндашув марказий ўрин тутди.

Антик давр мутафаккирлари табиий ҳуқуқ назариясининг шаклланишига асос солганлар. Улар, хусусан, Сукрот, Афлотунлар, ҳуқуқ табиатнинг ўзида, инсоннинг моҳиятида мавжуддир, деган қарашни илгари сурадилар. XVII–XVIII асрларга келиб табиий ҳуқуқ концепцияси маърифатпарварлар томонидан ривожлантирилади. Ушбу назариянинг йирик вакиллари Боден, Гроций, Гоббс, Пуффендорф, Вольф ва Кантлардир. Христианликда кенг тарқалган қарашга кўра, табиий ҳуқуқ илоҳий қонун натижасида вужудга келган бўлиб, инсон табиатида у яратилгандан буён мавжуддир. Табиий ҳуқуқ, замон ва макондан қатъи назар, барча учун баробардир.

Шунга кўра табиий ҳуқуқ сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурлар тарихида кенг тарқалган таълимотлардан бири ҳисобланади. Табиий

ҳуқуқ – кишиларнинг табиатидан келиб чиқадиган, муайян ижтимоий шароитта боғлиқ бўлмаган тамойил, қоида, ҳуқуқлар мажмуидир. Айни чоғда табиий ҳуқуқ – ҳуқуқ тўғрисидаги бeнoқсон, теран ахлоқий ва юксак даражада адолатли тасаввурлар йиғиндиси ҳамдир. Табиий ҳуқуқ азалдан мавжуд сиёсий жамиятдаги жорий ҳуқуқий тизим ва ижтимоий муносабатларни баҳолаш категорияси сифатида хизмат қилган. Шу билан Европадаги XVII аср инқилобларида ҳам табиий ҳуқуқ муҳим аҳамият касб этган.

Умуман олганда, инсоннинг табиий ҳуқуқи билан боғлиқ тамойиллар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Табиий ҳуқуқ ва унга тегишли юридик мажбуриятлар давлатларнинг конституцияларида, энг муҳим қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамлаб келинади. Чунинчи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддаси шу жиҳатдан ибратли. Жумладан, унда шундай дейилади: «Янаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига сунқасд қилиш оғир жиноятдир». Дарҳақиқат, Конституциямизда табиий ҳуқуқ тамойилларига асосланган кўлаб моддалар мавжуд.

Голландия сиёсий-ҳуқуқий тафаккури

Гуго Гроцийнинг ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги таълимоти

Гуго Гроций (1583--1645) машҳур голландиялик мутафаккир ва сиёсий арбоб. Давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги илк буржуа таълимотининг, табиий ва халқаро ҳуқуқнинг назарий асосларини яратганлардан бири.

Гроцийни шуҳрат чўққисига олиб чиққан асари 1625 йилда ёзиб тугалланган «Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида» номли асари ҳисобланади. Ушбу асар уч китобдан иборат бўлиб, унда табиий ҳуқуқ, халқлар ҳуқуқи (халқаро ҳуқуқ) ва оммавий ҳуқуқ тамойилларига таъриф берилади. Шунингдек, Гроцийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «Ўлжа ҳуқуқи тўғрисида» (1609), «Голландия ҳуқуқини ўрганишга киришиш» (1631) каби асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Гроций қарашларининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у сиёсий мавзудаги муаммоларга юриспруденция нуқтаи-назаридан ёндашади ва муаммонинг ҳуқуқий жиҳатларига асосий эътиборни қаратади. Гроцийнинг таъкидлашича, юриспруденция предметини

ҳуқуқ ва адолат, сиёсий фанлар предметини эса мақсадга мувофиқлик ва фойда таъкил этади.

Гуго Гроций фикрига кўра юриспруденцияга «илмий тус» бериш учун нарсаларнинг қайси асосдан келиб чиққанлигини аниқлаб олиш муҳимдир. Яъни: у қабул қилиш орқали таркиб топганми ёки табиатнинг ўзидан келиб чиққанми? Сўнгисига илмий тусга эга бўлиши мумкин. Чунки у (табиий ҳуқуқ) доимо ўзига айнан ўхшаш бўлади. Қабул қилиш орқали вужудга келган давлат қонунлари, шартномалар, халқлар ҳуқуқи ва бошқалар вақта нисбатан ўзгарувчан бўлади, турли жойларда турлича зуҳур этади. Шу билан ҳам уларни маълум илмий тизимга солишнинг имкони бўлмайди. Шундан келиб чиқиб, Гроций юриспруденцияда «табиий, ўзгармас» ва «манбаи маълум ирода билан боғлиқ» қисмларни бир-биридан фарқлаш лозимлигини уқтиради. Гроций нуқтаи назарига кўра, табиий ҳуқуқ чин маънодаги ҳуқуқдир. У бир вақтнинг ўзида адолат ҳамдир. Табиий ҳуқуқнинг манбаи бирор кимсанинг фойдасига, манфаати ёки иродасига боғлиқ бўлмайди. Унинг манбаи ўзаро мулоқотга мойил бўлган ижтимоий мавжудот саналмиш инсоннинг онгли табиатидан келиб чиқади. Инсон ўзи қабилар билан ўзаро мулоқотда бўлиши, ўзи яшаётган жамият учун умумий бўлган қоидаларни билиши ва уларга оғишмай риоя қилиши керак. Ушбу умумий қоидаларга риоя қилиш эса ҳуқуқ манбаи саналади. Умумий қоидалар: бошқалар мулкига кўз олайтирмаслик, шу мулкни ва ундан олинган фойдани ўз эгасига қайтариш, берган вадаси устидан чиқиш, келтирган зарарни қоплаш ва бошқалар. Қолган барча қонунлар, шу жумладан илоҳий қонунлар ҳам ирода билан боғлиқ бўлиб, табиий ҳуқуқ тамойилларига мос келиши лозим. Худо ҳам табиий ҳуқуққа зид келадиган қоидаларни ярата олмайди. Чунки табиий ҳуқуқ абадий ва ўзгармасдир. Шу сабабли табиий ҳуқуқ худо томонидан ҳам ўзгартирилиши мумкин эмас.

Г. Гроций ўзининг табиий ҳуқуқ концепциясида муҳим норматив аҳамият касб этувчи юриспруденциянинг аксиоматик тизимини ҳамда алоҳида давлатларнинг ички муносабатларида ва давлатлараро муносабатларда вужудга келадиган аниқ ҳолатлар учун қўллаш мумкин бўлган умумий қоидаларни яратишга интилди. Давлатнинг ва ички давлат ҳуқуқининг келиб чиқиши табиий ҳуқуқ мавжудлиги билан боғлиқдир. Шартномаларга риоя қилиш табиий ҳуқуқ билан белгиланади. Ана шу манбадан ички давлат қонунлари яратилади. Ички давлат ҳуқуқининг яратилиши “табиий ҳолат”дан “фуқаролик ҳолати”га ўтиш тарзида таърифланади. Сиёсий соҳада ҳуқуқнинг

адолат тамойилинга сиёсатнинг фойда ва мақсадга мувофиқлик тамойили кўшилади. Гроций давлатни ва давлат қонунларини сиёсий ҳодиса сифатида таърифлайди.

Халқаро ҳуқуқда ёки унинг таъбири билан айтганда, халқлар ҳуқуқи негизда ҳам маълум бир субъектлар иродаси ифодаланган бўлади. Шу боисдан ҳам халқаро ҳуқуқнинг келиб чиқиши табиий ҳуқуқ илдизларига бориб тақалади. Халқлар ҳуқуқи давлатларнинг ўзаро келушуви натижаси ўлароқ, вужудга келади. Бу таърифнинг бугунги кунда қанчалик тўғри эканлиги ҳозирги давр халқаро ҳуқуқий муносабатлари моҳияти таҳлилидан ҳам кўриниб турибди. Ушбу ҳуқуқ қондалар барча халқлар ёки уларнинг кўпчилиги иродасининг муштарақлиги натижасида шаклланади ва мажбурий юридик кучга эга бўлади. Гроцийнинг таъкидлашича, табиий ҳуқуқ талабларидан келиб чиқувчи адолат ва фойданинг (ҳуқуқ ва кучнинг) ўзаро мувофиқлашуви давлатда ўзининг муносиб ифодасини топади. «Давлат, – Гроций нуқтаи назарига кўра, – эркин инсонларнинг умумий фойда ва ҳуқуқга риоя қилиш мақсадида тузилган мукамал иттифоқидир». Ушбу таърифдан ҳам кўриниб турибдики, Гроций давлатнинг келиб чиқиши шартнома асосида амалга ошганини тўғрисидаги назариянинг тарафдори бўлган.

Мулк умумий бўлган, яъни давлат вужудга келгунга қадар бўлган даврни Гроций «табиий ҳолат» сифатида тавсифлайди. Унинг таърифлашича, давлатнинг келиб чиқиши илоҳий асосга эга эмас. Давлат инсонларнинг аччиқ тажрибаси мевасидир. Алоҳида турмуш тарзини кечиришга ўрганган оилалар зулм-зўравонликлар қурбонига айланадилар. Улар ўз кучлари билан бу жабр-стамларга қарши тура олмайдилар. Натижада улар ўзлари каби бошқа оилалар билан бирлаша бориб, давлатни яратадилар. Гроций шу фикрига таянган ҳолда, давлатнинг келиб чиқиши инсонлар иродасига боғлиқ, деган хулосага келади. Унинг талқин қилишича, ўз ижтимоий мазмунига кўра давлат кўпчиликнинг озчиликка қарши келишувидир, яъни кучсизлар ва эзилганларнинг кучлилар ва қудратлиларга қарши иттифоқидир.

Олий ҳокимиятнинг моҳияти бошқа ҳеч қандай ҳокимиятга бўйсунмасликда ҳамда унинг ваколатлари ва хатти-ҳаракатлари бошқа бир ҳокимият томонидан бекор қилина олмасликда намоён бўлади. Олий ҳокимият деганда суверен ҳокимият назарда тутилади. Олий ҳокимиятнинг, яъни суверенитетнинг умумий соҳиби — («мукамал иттифоқ» сифатида) давлатдир. Бироқ ҳокимиятга эгалик

шу халқ анъаналари, одатлари ва қонунларидан келиб чиққани ҳолда бир ёки бир неча шахсга тегишли бўлиши мумкин.

Гроций Арасту, Цицерон ва бошқа мутафаккирларнинг фикрларга таянган ҳолда, давлат бошқарув шакли турларини тасниф қилар экан, подшоҳ ҳокимияти, аслзодалар ҳокимияти, эркин фуқаролар жамоаси, демократик республика кабиларни келтириб ўтади. Бироқ Гроцийнинг таъкидлашича, бошқарув шакли у қадар муҳим эмас. Шу билан бирга мутафаккир тирания бошқарув шаклига ўта салбий муносабатда бўлган. Чунки, бундай давлат бошқаруви зўравонлик ва ҳуқуқий тартиботнинг йўқлигига асослангандир. У ўз қарашларида якка ҳокимиятчилик ва аристократик бошқарув шакллари тарафдори эканлигини яққол намоян этади. Гроций олий ҳокимиятнинг халққа тегишли бўлишини инкор этмайди. Бироқ у халқнинг ҳокимият органлари фаолиятига қарши чиқа олиш ҳуқуқини қўллаб-қувватламайди. Шундай бўлса-да, Гроций, халқ бу ҳуқуқдан, маълум шартларга риоя қилгани ҳолда, фойдалана олиши мумкин, деб ҳисоблайди. Халқнинг ушбу ҳуқуқдан фойдаланиши давлатга катта зарар етказмаслиги, кўплаб бегуноҳ кишиларнинг ўлимига сабаб бўлмаслиги лозим.

ҳозирги давр учун ҳам долзарб бўлган мавзулардан бири – бу эркинлик ва тинчлик (инсон ҳуқуқлари ва барқарорлик) мавзуларининг ўзаро муносабати мавзусидир. Гроций бу борада тўхталиб, низоли вазиятлар юз бераётган бир пайтда жамият ва давлат ҳокимияти учун тинчлик (барқарорлик) аҳамиятлироқдир, деган хулосага келади.

Маълумки, XX асрнинг биринчи чорагига қадар, аниқроғи, Бриллиан-Келлог тинчлик пакти тузилгунига қадар уруш ҳуқуқига халқаро ҳуқуқ моҳиятини белгиловчи омил сифатида муносабат билдириб келинган. Чунки бу даврга қадар халқаро ҳуқуқ нормалари, биринчи навбатда, уруш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган.

Гроцийнинг халқаро ҳуқуқни ривожлантиришдаги буюк хизматларидан бири шундаки, у, уруш ва ҳуқуқ бир-бирига зид бўлган ҳодисалардир, деган фикрга қарши чиқиб, урушнинг ибтидоси ҳам, интихоси ҳам ҳуқуқ нормалари билан тартибга солиниши лозимлигини белгиловчи назарий асосни яратади. Гроский уруш табиий ҳолат бўлиб, у табиий ҳуқуқ билан ҳам, илоҳий қонунлар ва давлат ҳуқуқи билан ҳам тақиқланмаганлигини алоҳида таъкидлайди. Сабаби шундаки, ҳар бир инсон, шу билан бирга давлатлар ҳам

бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Шундан келиб чиқиб, муаллиф ҳар қандай урушларни икки турга: адолатли уруш ва адолатсиз урушга ажратади. Адолатли урушларга у бевосита субъектлар ҳуқуқлари бузилиши натижасида вужудга келган урушларни киритади. Масалан, тажовуз амалга оширилганда мудофаа қилиш, давлат бирлигини сақлаб қолиш, мулкни ҳимоя қилиш ва бошқалар. Адолатсиз уруш ҳуқуққа хилофдир. Гроцийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида тинчлик мавзуси устувор ўрин тутади. Унинг уқтирилишига кўра, уруш олиб боришдан кўзланган асосий мақсад – тинчликка эришишдир.

Гуго Гроций чин маънода «халқаро ҳуқуқнинг отасидир». Мутафаккирнинг давлатларнинг ўзаро муносабатларида тенглик, ҳамкорлик тамойилларига асосланган янги халқаро ҳуқуқий муносабатлар тизимини шакллантиришнинг назарий жиҳатларини яратишдаги хизматлари беқиёсдир. Гроций ўз таълимоти билан ихтиёрий равишда ўрнатиладиган ва суверен давлатлар томонидан риоя қилинишига асосланган ҳуқуқий тартибнинг ташаббускори ва даъватчиси бўлиб қолди.

Бенедикт Спинозанинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

XVII асрга келиб Голландияда сиёсий-ҳуқуқий қарашларни ривожлантиришга ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган мутафаккирлардан бири – Бенедикт Спиноза (дипний тахаллуси – Барух)дир (1632–1677). Спиноза ўзининг «Дахшатли ёлгон таълимоти» учун яҳудийлар жамоасидан ҳайдалган олимдир.

У илмий билишда Декарт услубига асосланади ва ҳақиқатни билишда математик усулдан кенг фойдаланади. Унинг фикрича, фақат математик (геометрик) усул орқалигина ҳақиқатга етишиш мумкин. Унинг энг муҳим асарлари қаторига «Этика», «Сиёсий трактат», «Декарт фалсафаси тамойиллари» ва бошқа асарлари киради.

Спинозанинг фикрича, инсон табиатининг бир қисми бўлганлиги боис табиат қонунлари унга ҳам тегишлидир, шу сабабли у ўз фаолияти давомида ушбу қонунларга сўзсиз риоя қилиши лозим.

Спинозанинг табиий ҳуқуққа берган таърифи «одам одамга бўри», «барчанинг барчага қарши уруши» тезисларининг асосчиси Гоббснинг қарашларига мос келади. У ҳам Гоббс каби, табиат ва табиий ҳуқуққа мувофиқ инсонлар бир-бирларига душмандирлар, деган нуқтаи назарни қўллаб-қувватлайди. Инсонлар ва табиатдаги

бошқа жонзотлар тенгдирлар, яъни улар тенг табиий ҳуқуқларга эгадирлар. Бироқ ҳуқуқларнинг мазмуни ва салмоғи турли инсонларда (ва турли жонзотларда) турлича бўлиб, уларнинг амалий (ақлий ва жисмоний) қувватларига боғлиқдир.

Инсонлар ва табиатдаги бошқа кучларнинг доимий олиб бориладиган ўзаро курашларининг бош мезони – ўз жонларини омон сақлаб қолишга интилишдир. Ушбу мақсадга эришиш йўлида ҳеч кимнинг ҳеч ким билан иши бўлмайди, ҳеч ким бировнинг манфаати ва қизиқиши билан ҳисоблашмайди.

Шу билан бирга, Спиноза фикрича табиий ҳуқуқ мавжуд бўлиб, барча учун умумий ҳисобланган ҳуқуқнинг биронтаси етипмаган жойда инсонларнинг ўз жонларини омон сақлаб қолишга интилишлари, хоҳишларига эришишлари ва хавфсизликларини таъминлашлари учун шарт-шароитлар яратилмаган бўлади. Бироқ табиатнинг ўзи ва табиий зарурият инсонларга табиий ҳолатдан чиқиш ҳамда умумий шартнома орқали фуқаролик ҳолатига ўтиш усул ва йўлларини кўрсатиб беради. Аёнки, Спиноза ўз таълимотида давлат ва жамиятни бир-биридан фарқламайди.

Сиёсат тўғрисидаги таълимотларнинг заиф бўғини, Спиноза таҳлилига кўра, ушбу таълимотларда инсон табиатининг нотўғри талқин қилинганлигидадир. Сиёсат тўғрисидаги таълимотларнинг муаллифлари инсон табиатини ёритишда инсон қандай бўлса, шу тарзда эмас, балки ўзлари хоҳлаган кўринишда тасвирлаганлар. Шунинг учун ҳам бу таълимотлар ҳаётда ўзининг амалий натижасини берган эмас.

Спиноза давлатни ташкил этиш борасидаги қатор оқилона қарашларни, ғояларни инкор этади ҳамда мавжуд тажриба гувоҳлик бераётганидек, «барча турдаги давлатлар» ва бошқарув воситаларининг бош мақсади – инсонларнинг мувофиқлашган турмуш тарзини таъминлаш ҳамда уларни маълум чегараларда ушлаб туриш, деб ҳисоблайди.

Инсонлар ҳар доим, ҳар ерда ўзаро мулоқотда бўладилар ва муайян фуқаролик ҳолатида яшайдилар. Бундан Спиноза шундай хулосага келади: “давлатнинг келиб чиқиш сабаблари ва табиий асосларини ақл (идрок) кўрсатмаларидан эмас, балки инсоннинг умумий табиатидан ишлаш лозим”.

Фуқаролик ҳолатининг ўзига хос жиҳати – олий ҳокимиятнинг мавжудлиги билан ифодаланиб, Спиноза талқинича олий ҳокимият тушунчаси орқали давлат ва унинг суверенитети тушунилади.

Спиноза табиий ва фуқаролик ҳолатларининг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида тўхталиб, фуқаролик ҳолатида давлатнинг шартномавий белгиланган олий (суверен) табиий ҳуқуқи мавжудлигини таъкидлайди. Фуқаролик ҳуқуқи барча учун умумий бўлган ҳуқуқ ҳисобланиб, у умумий кафолат сифатида номоён бўлади ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлайди, бунда жамиятнинг барча аъзолари олий ҳокимиятга бўйсунадилар. Фақат олий ҳокимиятгина эзгулик ва ёвузлик, адолат ва адолатсизлик ўртасидаги чегарани аниқлаш ҳамда нимани қилиши мумкину нимадан тийилиш лозимлигини белгилаш ҳуқуқига эга бўлади. Шунингдек, олий ҳокимият ваколатига қонунларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш, уларни шарҳлаш, мансабдор шахсларни тайинлаш ва бошқа ҳуқуқлар ҳам кирadi.

Донишманднинг фикрича, олий ҳокимият ҳеч қандай қонунлар билан боғлиқ бўлмайди. Бироқ унинг иродасига барча бўйсунishi ва унинг кўрсатмалари сўзсиз бажарилиши шарт.

Спиноза шартномадан кейин вужудга келадиган ҳуқуқни «хусусий фуқаролик ҳуқуқи» деб номлайди. Хусусий фуқаролик ҳуқуқи ҳам умумий ҳуқуқ каби ўз моҳиятига кўра табиий ҳуқуқ ҳисобланади. Илоҳий ҳуқуқ бундан мустасно. Хусусий фуқаролик ҳуқуқи фуқаролик ҳолати шароитида олий ҳокимият томонидан рухсат этилган индивиднинг табиий ҳуқуқидир. Индивид томонидан рухсат этилмаган бошқа табиий ҳуқуқларнинг амалга оширилиши жиноят саналади. Спиноза давлат ва табаалар ўртасидаги ўзаро муносабатлар мавзусида мулоҳаза юритар экан, уларни буйруқ тарзидаги муносабатлар сифатида номлайди.

Давлатнинг мақсадлари мавзусини ёритишда Спиноза қуйидагича ўзига хос хулосаларга келади: Давлатнинг пировард мақсади – барчани кўрқувдан халос этиш, хавфсизлигини таъминлашдир. Айниқса, давлатнинг мақсади – чин маънодаги эркинликдир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Спиноза давлатнинг келиб чиқишида шартнома назариясига таянади. Шартномавий назарияга мувофиқ, олий ҳокимият ва тобелар ўртасидаги ўзаро муносабатларда табаалар ўзларига тегишли маълум ҳуқуқлардан олий ҳокимият фойдасига воз кечадилар. Шундай бўлса-да, фуқаролар ўзларининг ҳуқуқларини тўлиғича олий ҳокимият тасарруфига топширмайдилар ҳамда ўзлари учун муҳим бўлган ва фақат ўзларигина қарор қабул қила олиш ваколатини берувчи ҳуқуқларни сақлаб қоладилар. Агар

Спиноза қарашларида куч-қудрат ва ҳуқуқ айнан ўхшаш категориялар сифатида кўриб чиқирилишини инобатга олсак, бу ҳолатнинг қанчалик муҳим эканлиги тушуниб олишимиз қийин бўлмайди.

Б. Спиноза фуқароларнинг давлатга қарши кураш олиб бориш, давлат институтлари томонидан ўрнатилган қонун-қоидаларни ўзгартириш, шарҳлаш ва уларга риоя қилмаслик ҳуқуқини инкор этади. Бироқ ҳокимият идоралари томонидан табаалар ҳуқуқ ва эркинликларининг паймол қилиниши, табаалар билан тузилган шартнома шартларининг бузилиши натижасида келиб чиққан қарама-қаршилиқни Спиноза халқнинг табиий ҳуқуқи сифатида баҳолайди. Б. Спинозанинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ахлоқ мавзуси етакчи ўрин тутаяди.

Спиноза давлат (олий ҳокимият)нинг уч шаклини кўрсатиб ўтади, булар: монархия, аристократия ва демократия. Мутафаккир демократик давлат бошқарувини қўлаб-қувватлайди. Шунинг учун ҳам у монархия бошқарув шаклини таҳлил қилар экан, бир одам олий ҳуқуқ ва давлатнинг бутун қудратининг соҳиби бўла олмаслигини таъкидлайди ҳамда монарх ҳузуридаги кенгашга катта ўрин ажратилиши лозимлигини уқтиради. Давлатнинг асосий қонуналарини ҳамма қилиш, муҳим масалалар бўйича тавсиялар бериш каби масалалар бундай кенгашнинг асосий мақсади бўлмоғи лозим. Одий судловни амалга ошириш учун алоҳида кенгаш тузилиши керак бўлади.

Унинг фикрича, аристократик бошқарув шакли монархиядан афзалроқдир. Чунки давлат ҳокимияти маълум даражада сайланган шахслар қўлида бўлади. Аристократиядан фарқли ўлароқ, «олий ҳокимиятнинг мутлақ шакли» бўлган демократияда ҳукмдорнинг тайинланиши бевосита асосий қонун қоидаларида белгилаб қўйилади.

Спиноза ўз қарашларида яна қуйидаги мулоҳазаларни ҳам илгари суради: давлатлараро муносабатларда давлатлар табиий ҳолатда бўлади ва икки давлат ўз табиатиغا кўра бир-бири билан душман ҳисобланади. Уруш ҳуқуқи ҳар бир давлатнинг алоҳида ҳуқуқидир. Чунки уруш фақат тинчлик барқарор бўлиши йўлида олиб борилиши лозим, токи уруш тўхтагач, бошқа қурол кўтарилмасин. Тинчлик ҳуқуқи – иттифокдош бўлган икки ёки ундан ортиқ давлатларнинг ҳуқуқидир.

XVII аср инглиз сиёсий ва ҳуқуқий назари. Томас Гоббснинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти

XVII асрда Англияда амалга оширилган инқилоб феодал тузумга қаршатиқ зарба берди ва Ғарбий Европанинг илғор мамлакатларидан бирида капиталистик муносабатлар таркиб топишига кенг йўл очди. Бу инқилоб, шубҳасиз, ўша давр инглиз сиёсий-ҳуқуқий мафқураси, тафаккури, назарияси тарихида ҳам ўчмас из қолдирди.

Маълумки, Томас Гоббс (1588–1679) – буюк инглиз мутафаккири, «Фуқаро тўғрисидаги таълимотнинг философия асоси» (1642), «Левиафан ёки Материя, черков ва фуқаро давлатининг шакли ва ҳокимияти» (1651) номли асарларнинг муаллифи, XVII аср инглиз сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган олим.

Гоббснинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари замирида инсон табиати масаласи ётади. Бироқ бу мавзунини у бир қадар ўзгача руҳда таҳлил қилади. Унинг фикрича, инсонлар ўзларининг ақлий ва жисмоний имкониятлари бўйича тенгдирлар. Аммо улардаги қатор салбий жиҳатлар, хусусан, шухратпарастлик, очқўзлик, маъманлик кабилар инсонларнинг бир-бирлари билан иноқ-иттифоқликда яшашларига тўсқинлик қилади. Шу боисдан у “одам одамга бўри” машҳур тезисини тезисини илгари суради ва жамиятда барча барчага қарши уруш ҳолатида бўлишини айтади. Гоббс бу каби ҳолатни «инсониятнинг табиий ҳолати» дея баҳолайди.

Шу билан бирга Гоббс инсон табиатида бу аянчли аҳволдан қутулишга йўл кўрсатувчи, унга туртки берувчи омиллар ҳам борлигини айтиб ўтади. Унинг фикрича, ўлимдан қўркиш ва ўз жонини омон сақлаб қолишга интилиш ҳисси инсонларни табиий ҳолат қийинчиликларини енгиб ўтишга ундайди. Бу ўринда табиий қонунларнинг ўзи инсонларга йўл кўрсатади. Ушбу вазиятда энг муҳими тинчликка эришдир. Бу биринчи табиий қонундир. Тинчлик, хотиржамликка эришиш эса инсонлардан ўзларига тегишли бўлган маълум ҳуқуқлардан воз кечишни талаб қилади. Бу иккинчи табиий қонундир. Адолатнинг манбаи ва асоси ўз ифодасини топган учинчи табиий қонун эса шартномадан келиб чиқувчи ҳуқуқ ва мажбуриятларга риоя қилишдир. Гоббс шартномани инсониятнинг тинчликка стақловчи энг муҳим омил сифатида кўради. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари қатор табиий қонунларга асосланган

бўлиб, уларни умумлаштирганимизда куйидаги қоида келиб чиқади: ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрма.

Давлат қонунларни (фуқаролик қонунларини) қабул қилиш орқали табиий қонунларнинг бажарилишини таъминлайди. Гоббс табиий ва фуқаролик қонунларини моҳиятан бир мазмунга эга бўлган тушунчалар сифатида баҳолайди. Фуқаролик қонунларининг фарқли жиҳати шундаки, бу қонунлар давлатнинг нуфузи ва қудрати билан мустаҳкамлангандир.

Гоббс давлатнинг келиб чиқishi мавзусини шартнома назариясига асосланган ҳолда ёритади. Унинг фикрига кўра, жамият аъзолари тинчликка эришиш мақсадида бир-бирлари билан келишувга – муросан мадорага эришадилар. Ушбу келишув натижасида улар жамият бошқарувини бир кишига ёки маълум бир гуруҳга топширадилар. Бу табиий ҳолатдан фуқаролик ҳолатига ўтиш ҳисобланади. Олий ҳокимият соҳиби суверендир. Шунда алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Гоббс қарашларига кўра, суверен табаалар билан ҳеч қандай шартнома тузмайди, шунинг сабабли у табаалар олдида ҳеч қандай жавобгарлик ҳис этмайди. Табааларнинг суверен ҳокимиятига қарши чиқишлари тақиқланади.

Куч ишлатиш йўли билан ҳокимиятни қўлга киритиш давлатнинг вужудга келишининг иккинчи шакли саналади. Муаллиф ихтиёрий келишув натижасида вужудга келган давлатни ифодалашда “сиёсий давлат” иборасини қўллайди.

Гоббс суверен ҳокимиятини бўлимас, фуқаролик қонунларига бўйсунмайдиган мутлақ ҳокимият сифатида талқин қилади. ҳокимиятни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган барча ваколатлар фақат ушугагина тегишлидир. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши уни инқирозга олиб келади. Чунки бўлинган ҳокимият бир-бирини йўқ қилади.

Томас Гоббс давлат вазифалари қаторида полиция-муҳофаза қилиш, саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларини ривожлантириш, тарбиявий-маърифий фаолиятни олиб бориш кабиларни санаб ўтади.

Томас одам фуқаролик қонуши билан тақиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқига эга. Гоббс ўз асарларида суверен риоя қилиши лозим бўлган мажбуриятлар тўғрисида ҳам сўз юритади. Давлат ҳокимияти фақат суверен манфаатларига хизмат қилиш учун эмас, балки халқ манфаатларини амалга ошириш учун ташкил қилингандир. Гоббс халқ фаровонлиги – олий қонун қондасидан келиб чиқади. Давлат моҳиятини ёритишда Гоббс,

биринчи навбатда, ушбу давлатнинг табаалар ҳимоя қила олиш имконияти мавжудлиги омилидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам Т. Гоббс давлат шаклларига у қадар катта аҳамият бермайди. Давлат шакллари каторига у монархия, аристократия ва демократияни киритади.

Олим фикрича табиатнинг олий қонуни саналмиш ўз жонини омон сақлаб қолишга бўлган ҳуқуқни суверен ҳам буза олмайди. Агарда у бу ҳуқуқни поймол этса, табаалар унга қарши кўзғалишлари мумкин. Гоббс шу орқали халқнинг суверен ҳокимиятига қарши чиқа олиш ҳуқуқини тан олади.

Томас Гоббс ўз даврининг илғор мутафаккирлари мулоҳазаларига қўшилгани ҳолда сиёсий ва ҳуқуқий мавзуларни таҳлил этишда диннинг ҳал қилувчи ролини инкор этади. У ўз қарашларида онг ва тажрибага суянганлиги яққол кўриниб турибди.

Жон Локкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

XVII аср Фарбий Европа учун катта тарихий ўзгаришлар даври бўлди. Чунончи, Англияда буржуазия ва зодагонлар давлат бошқаруви борасида ўзаро битимга эришишлари натижасида феодал тузумдан капитализмга қадам қўйилди. Бу даврдаги муҳим ўзгаришларнинг мазмун-моҳияти инглиз мутафаккири Жон Локк (1632–1704) асарларида ўз ифодасини топди. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «Давлат бошқаруви тўғрисида икки трактат» номли асарида атрофлича ёритиб берилган.

Жон Локк ўз қарашларида табиий ҳуқуқ, ижтимоий шартнома назарияси, халқ суверенитети, шахснинг дахлсизлиги, ҳокимиятнинг мувозанатда бўлиши, мустабид тузумга қарши кўзғолон кўтаришнинг қонунийлиги каби гояларнинг тарафдори бўлган.

Локк ўзининг ўтмишдошлари Никколо Макиавелли, Томас Гоббс сингари давлат вужудга келгунга қадар бўлган даврни “табиий ҳолат” деб белгилайди. Бироқ у, Гоббс қарашларидан фарқли ўлароқ, табиий ҳолатда «барчанинг барчага қарши уруш» ҳолатида бўлишини инкор этади. Давлат таркиб топган пайтгача бўлган даврда барча тенг ҳуқуқли ҳисобланган. Бироқ бу жамиятда айбдорларни жазоловчи, низоларни ҳал этувчи орган бўлган эмас. Шунинг учун ҳам улар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи сиёсий ташкилотни тузишга келишганлар. Локкнинг фикрича, давлатнинг вужудга келиши негизда халқнинг розилиги ётади. Давлатнинг ўзига хос жиҳатлари сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда намоён бўлади.

Шартнома назарияси тарафдори саналган Локк жамият аъзолари давлат тимсолида сиёсий ташкилотни тузишлари учун улар ўзларига тегишли маълум ҳуқуқлардан воз кечишлари лозим бўлади. Бироқ у, Гоббс қарашларидан фарқли ўлароқ, шахсга тегишли барча табиий ҳуқуқлардан воз кечиш тўғрисида сўз юритмайди. Унинг фикрича, мулкка эгаллик, янаш ҳуқуқи ҳеч бир ҳолатда бошқа бир шахсдан олиниб, иккинчи бир шахсга берилиши мумкин эмас.

Давлат жамият аъзолари ҳаёти, соғлиғи, эркинликларини таъминлаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя этиш учун зарур бўлган ваколатларнигина олиши мумкин. Энг муҳими – ушбу ваколатлар сиёсий ҳамжамиятга эришиш учун етарли бўлиши лозим. Локк қарашларида хусусий мулкнинг дахлсизлиги мавзуси устувор аҳамият касб этади.

У ўз қарашларида қонун ва қонунийлик мавзуларига катга эътибор қаратади. Локк таълимотида қонунларнинг қабул қилиниши давлатнинг муҳим функцияларидан бири сифатида кўрилади. Умумий фаровонлик учун хизмат қилувчи ва шахснинг манфаатларига мос келувчи ҳужжатгина қонун ҳисобланиши мумкин. Барқарорлик ва узоқ вақт давомида амалда бўлиш қонушларга ҳос бўлиб, бу ҳол қонунлар яратилишининг асосий манбаи саналади. Шу билан ҳам барча, шу жумладан олий ҳокимият соҳиби ҳам унинг қондаларини билиши ва уларга сўзсиз риоя этиши лозим. Бу қонунийликнинг муҳим мезонидир. Қонунлар шахс эркинлигини таъминловчи, уни бошқаларнинг зўравонлигидан ҳимоя қилувчи бир бутун сиёсий организмнинг ажралмас қисmidир.

Ж. Локк озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi тамойилини қонунчилик соҳасида ҳам қўлайди. Унинг таъкидлашича, позитив қонунлар кўпчиликнинг иродаси ва қарорига кўра яратилади. Сиёсий ташкилотда олиб бориладиган барча ишлар уни ташкил этувчиларнинг қўллаб-қувватлаши натижасида амалга оширилади.

Локк давлат ҳокимияти маълум бир орган қўлида йиғилиб қолмаслиги учун давлат бошқаруви ўзаро боғлиқликда ва таъсир доирасида фаолият олиб борувчи бир неча давлат органлари томонидан амалга оширилиши лозимлиги уқтиради. У барча давлат органлари қонунчилик ҳокимиятини олий ҳокимият сифатида тан олиб, улга бўйсунishi лозимлиги ҳақидаги фикрни илгари суради. Бундай ёндашув ўша даврда шакланган ижтимоий-сиёсий вазиятнинг маҳсули эди. Қўли баланд келган буржуазия

тарафдорлари қонунчилик ҳокимиятида катта таъсир кучига эга эдилар.

Жон Локк халқ суверенитети тамойилидан келиб чиқиб, халқнинг адолатсиз ҳукмдорга қарши қўзғолон кўтариш ҳуқуқини қўллаб-қувватлайди.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Европа реформация даври, Европа Уйғониш даври, давлат пайдо бўлишиг янги гоялари, Николло Маккивелли, «Ҳукмдор», давлат ва халқ манфаати, ҳокимият таянчи, республика, суверенитет, дунёвий қонунлар, черков ва давлат муносабатлари, табиий ҳуқуқ, Спиноза, Гуго Гроций, Томас Гоббс, Жон Локк, ҳокимият тақсимланиш гояси.

ХVII-ХVII АСРЛАРДА НЕМИС ВА ИТАЛЬЯН МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Ўттиз йиллик (1618–1648) уруш Германияни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ниҳоятда ҳолдан тойдирган эди. Унинг ривожланиши Голландия, Англия, Франция каби мамлакатлардан анча орқада қолганди. Италия эса ХVIII аср бўсағасида қарийб икки асрлик ижтимоий турғунлик оқибатида қолоқ мамлакатлардан бирига айланиб қолганди. Шу даврларга келиб немис ва итальян маърифатпарварлари ўзларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари билан майдонга чиқишлари бу мамлакатлардаги феодал муносабатларнинг барҳам топа боришига ва капиталистик тузум куртақларининг ниш уришига муайян даражада таъсир кўрсатди.

ХVII-ХVIII асрларда Германияда яшаб ижод қилган мутафаккирлар қаторига Самуил Пуфендорф, Христиан Томази, Христиан Вольф каби маърифатпарварларни киритиш мумкин.

Пуфендорф (1632–1694)нинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ҳуқуқий манзу устувор аҳамият касб этади. У давлатнинг вужудга келишигача бўлган даврда «барчанинг барчага қарши уруш» ҳолатида бўлишини инкор этади. Пуфендорф давлатнинг пайдо бўлишида кўрқув, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш эҳтиёжи каби омиллар ушбу жараённинг асосини ташкил этишини айтади. Шунингдек, Самуил Пуфендорф давлатнинг пайдо бўлишининг илоҳий асосга эга эканлигини инкор этмаган ҳолда, унинг шаклланишида инсонларнинг розилиги аҳамиятга эгалитига алоҳида муҳим ургу беради.

Пуфендорф таълимотига кўра, давлат икки шартноманинг маҳсулидир. Биринчи шартнома бўйича алоҳида шахслар бирлашадилар. Иккинчи шартнома асосида, аниқроғи, қарор асосида, улар ўзлари учун мақбул бўлган бошқарув шаклини тасдиқлайдилар. Унинг эътироф қилинича, давлатнинг асосий мақсади жамиятда тинчлик ва тартибга эришишдир.

Христиан Томазий (1655–1728) ахлоқни ҳуқуқдан устун қўяди. Ўта диндор бўлган бу мутафаккир алоҳида ҳукмдорларни “ердаги худолар” деб атайдди. Бироқ у черковнинг шахснинг маънавий эркинлигига аралашувиغا қарши чиқади, хур фикрли кишиларнинг таъқиб қилинишини қоралайдди. Шу маънода Томазий Пуфендорф

айрим ғояларининг давомчиси бўлиб қолди. Шунингдек Томазий ҳам халқнинг адолатсиз ҳукмдорга қарши курашиш ҳуқуқини тан олади.

Немис маърифатпарварлигининг таниқли қомусий олими **Христиан Вольф** (1679–1754) сиёсий-ҳуқуқий қарашлари Пурендорф ва Томазийлар ғоялари таъсири остида юзага келди. Шунинг учун ҳам унинг таълимотида комил инсон рутбаси ва маънавий-ахлоқий масалалар устувордир.

Италияда сиёсий-ҳуқуқий таълимотларни ривожлантиришнинг йирик вакилларида бири жиноят ҳуқуқи бўйича мутахассис **Чезаре Беккариа** (1738 — 1794) ҳисобланади.

Ч.Беккариа таъбирича, давлат доимий урушлар ва зўравонликлардан чарчаган шахсларнинг ўзаро келишуви натижасидир. Инсонлар тинч, осуда ва хавф-хатарсиз ҳаёт кечиришлари учун ўзларига тегишли эркинликларнинг маълум бир қисмидан олий ҳокимият фойдасига воз кечишлари лозим. Бироқ инсонлар бу билан ўз мақсадларига эришмайдилар ва жамиятда адолатсизлик тугатилмайди. Давлат аниқ бир жиноят учун бой ва камбағалларга турли жазоларни белгилайди. Адолатсизликнинг илдизи, Беккарианинг фикрича, мулкка бориб тақалади.

Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «**Жиноят ва жазолар тўғрисида**» (1764) номли асарида ўз ифодасини топган. Беккариа ҳуқуқий давлат назариясини ривожланишига катта ҳисса қўшди. У жамият аъзоларининг кўпчилик қисмини бахтиёр қила оладиган ижтимоий тузум тарафдори эди.

Француз маърифатпарварлигининг сиёсий-ҳуқуқий мафкураси. Вольтернинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. Монтескьеннинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. Жан Жак Руссонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

XVIII аср охирида, якобинчилар диктатураси даврида бўлиб ўтган Буюк француз инқилоби туфайли феодал-абсолютизм муносабатлари емириб ташланди. Миллий конвент Францияда республика тузумини ўрнатди. Мамлакатда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари қарор топди. Дарҳақиқат, француз маърифатпарварлигининг сиёсий-ҳуқуқий мафкураси ушбу инқилоб ғалаба қозонишига, шубҳасиз, пухта замин яратди.

Машхур француз мутафаккири Франсуа Мари Аруз Вольтер (1694–1778)нинг замондошлари Шарл Луи Монтегескье ва Жан Жак Руссолардан фарқли жиҳати шундаки, унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари аниқ бир асарда ёритиб берилмаган. Шундай бўлса-да, у ўзининг турли мавзулардаги асарларида сиёсат ва ҳуқуққа оид масалалар борасида фикр юритади.

Вольтер жамиятнинг қоқоқлиги ва унинг ривожланишига тўсқинлик қилаётган сабаблар сифатида католик черковини кўрсатади. У черковни эркин фикрни бўғувчи омил сифатида баҳолайди ва унга қарши курашади. Вольтернинг қарашларида эркинлик ва тенглик мавзулари марказий ўрин тутади. Бундан у демократия тарафдори бўлган деган фикр келиб чиқмаслиги лозим, албатта. Вольтернинг шахс эркинлиги ва тенглиги борасидаги қарашлари, биринчи навбатда, мулкдорлар манфаатларига хизмат қилган. Вольтер мулк эгаларининг қонун олдидаги тенглигини тарғиб қилади. У жамиятда овоз бериш ҳуқуқига фақат мулкдорларгина эга бўливлари мумкинлигини айтади. Унинг фикрича, эркинлик чегаралари қонушлар билан белгиланади. Шу сабабдан «ҳуқуқ ҳукмронлиги» гоёси Фарбда кенг тарқалган.

Вольтер сўз эркинлиги, виждон эркинлиги, мулкнинг даҳлсизлиги каби мавзулар билан бирга, меҳнат эркинлигини ҳам тарғиб қилади. Меҳнат эркинлиги мавзусининг ёритилиши шу даврда француз жамиятида сиёсий-иқтисодий қарашларнинг чўққиси, янги даврнинг ўзига хос жиҳати эди. Вольтер фикрига кўра, меҳнат ҳеч қандай мулкка эга бўлмаганларнинг мулки ҳисобланиб, улар ўз меҳнатлари учун ким кўп ҳақ тўласа, ўшанга сотиш ҳуқуқига эгаларлар. Вольтер феодал жамиятни ислоҳ қилиш тарафдори бўлиб, давлат бошқарувида мутлақ монархияни афзал кўрган. Агар монарх маърифатли бўлса, бу – жамият учун фойдалидир, шунда мутлақ монархия бошқаруви маърифатли ҳисобланади. ҳукмдор эга бўлиши лозим бўлган фазилатлар фақатгина унинг маърифатли бўлиши билан чиқланмаслиги керак. Жамиятни адолатли бошқариш учун ҳукмдор ўз табааларининг истакларини тўғри англаб етиши ва марҳаматли бўлиши лозим. Вольтер бошқарувда черков судларини тугатиш, табақалар имтиёзларини бекор қилиш, одил судловни амалга ошириш ва ушбу жараёнда адвокатлар иштирокини таъминлаш лозимлигини

таъкидлайди. У инқилобий ўзгаришларга қарши чиқиб, юксак маънавиятли ва ахлоқли монарх феодал жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий қийинчиликларга барҳам бера олишини уқтиради.

Вольтернинг жамиятда ҳуқуқ устуворлиги тарафдори эканлигини у Англия ҳуқуқий тизимига берган таърифидан ҳам кўришимиз мумкин. У Англия қонунларини энг яхши қонунлар деб ҳисоблайди ҳамда уларда одил судловнинг амалга оширилиши, зўравонликнинг йўқлиги, мансабдор шахсларнинг фуқаро эркинлигини бузганликлари учун жавобгарлиги, ҳар бир шахснинг ўз фикрини озгаки ва ёзма ҳолда ифода эта олиш ҳуқуқи белгилаб берилганини таъкидлайди.

Вольтер давлат бошқарувида шаклдан кўра мазмунга кўпроқ аҳамият беради. Бу ўринда у ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий тамойиллар давлат бошқаруви мазмунини тапшиқ қилишини алоҳида айтиб ўтади. шунингдек, эркинлик, мулкчилик, қонунийлик ва инсонпарварлик тамойилларини ҳам эслатиб ўтади.

Шарль Луи Монтескье (1689—1755) –

буюк француз файласуфи, ҳуқуқшуноси, XVIII аср маърифатпарварлик оқимининг вакили. Монтескье Бордо ва Парижда ҳуқуқ масалалари билан шугулланган. 1714 йилдан Бордо парламентининг маслаҳатчиси, 1716 йилдан шу парламентнинг вице-президентларидан бири сифатида ишлаган. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «Римликларнинг шухрати ва инқирозининг сабаблари тўғрисида

мулоҳазалар» асарларида ифодалаб берилган. Бироқ Монтескье ижодининг чўққиси 1748 йилда ёзиб тугалланган «Қонунларнинг руҳи тўғрисида» номли фундаментал асари ҳисобланади.

Монтескье асарлари марказида бошқарув шакли ва тамойиллари, ҳокимиятнинг бўлиниши тўғрисидаги назариялар туради. Унинг ҳуқуқий тадқиқотларининг бош мавзуси – позитив қонунлардир. Монтескье бошқа француз маърифатпарварлари каби жамиятда шахс эркинлигини таъминлашда қонунларнинг ролига катта аҳамият беради. Қонунчилик ва қонунлар мазмунини ёритишда Монтескье уларни турли хил омиллар билан боғлиқ ҳолда ўрганади. Унинг фикрича, қонунлар яратилишида ва уларнинг мазмунини белгилашда бошқарув шакли, дин, урф-одат ва анъаналар,

иқлим, мамлакатнинг географик жойлашуви кабилар муҳим ўрин тутади. Монтескье “Қонуларнинг руҳи тўғрисида” асарида қонунчилик санъати масаласи кўриб чиқилган бўлиб, у бугунги қонунчилик социологияси учун ҳам долзарб ҳисобланади.

Монтескье талқинига мувофиқ, давлат инсонлар эҳтиёжларининг маҳсулидир. Жамият ҳукуматсиз мавжуд бўла олмайди. Алоҳида кучларнинг бирлашиши натижасида фуқаролик ҳолати вужудга келади. Фуқаролик ҳолати эса сиёсий ҳолатнинг, яъни давлатнинг пайдо бўлиши ва фуқаролар учун умумий қонунларнинг қабул қилинишида асос бўлиб хизмат қилади.

Монтескье бошқарув шакллари тўғрисида мулоҳаза юритар экан, уларни учга бўлади: республика, монархия ва деспотия. Республикада олий ҳокимият бутун халқ (демократия) ёки унинг маълум бир қисми (аристократия) қўлида йиғилган бўлади. Монархия, Монтескьенинг фикрича, бир кишининг белгиланган қонулар доирасида бошқарувидир. Деспотияда, яъни истибдод тузуми шароитида ҳар қандай қонулар инкор этилади ва шахс ўз зўравонлиги ва иродасига асосланиб давлатни бошқаради. ҳар бир бошқарув шакли ўзига хос тамойилларга эга. Тамойил маълум сиёсий тузумга хос бўлиб, жамиятда инсонлар ҳис-туйғулари механизмини ҳаракатга келтиради. Ушбу тамойил республикада – эзгу ил (саҳоват), монархияда – ор-номус, деспотияда – кўркүв саналади.

ҳокимиятлар бўлинишининг асосий мақсади – ҳокимиятни сунистьемол қилишнинг олдиди олибдир. Монтескье ҳокимиятни учга бўлади: қонунчилик, ижро ҳокимияти ва суд ҳокимияти. Улар қонуларда белгиланган чегаралар доирасида фаолият юритади. Ушбу қонуларда ҳар бир ҳокимиятнинг таъсир доираси аниқ белгилаб берилган бўлади. ҳокимиятлар бўлиниши ва уларнинг бир-бирларини ўзаро тийиб туришлари фуқароларнинг сиёсий эркинликларини таъминлашда бош мезон бўлиб хизмат қилади. Бир вақтнинг ўзиде муайян ҳокимият қўлида бир неча ҳокимиятнинг йиғилиб қолиши мустабид қонуларнинг қабул қилинишига, жамиятда зўравонлик ва адолатсизликнинг кучайишига олиб келади ва сиёсий эркинликлар ўз-ўзидан поймол бўлади.

Эркинлик деганда шахс хоҳлаган нарсасини қилавериши эмас, балки фақат қонуларда руҳсат этилган ҳатти-ҳаракатларнинггина амалга ошириш ҳуқуқи тушунилади. Агар фуқаро қонулар билан тақиқланган ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эга

бўлганида эди, у эркинликка эга бўлмасди. Чунки бошқа фуқаролар ҳам шундай ҳуқуқка эга бўлган бўлар эди.

Монтескье ўз сиёсий-ҳуқуқий таълимотида сиёсий эркинлик тушунчасига алоҳида эътибор беради ҳамда ўзининг машҳур назариясини айнан сиёсий эркинлик тушунчаси, мохиятини чуқур англаш ҳамда унга эришишлигини таъминловчи механизмни шакллантириш мақсадида яратади.

Сиёсий эркинлик, Монтескье фикрича, қонун билан рухсат берилган, ёки у билан таъқиқланмаган исталган ҳаракатни амалга ошира олиш ҳуқуқидир. Агар фуқаро қонун билан таъқиқланган ҳаракатларни ҳам қила олганда, унда эркинлик мавжуд бўлмасди, чунки худди шундай қилишни бошқалар ҳам унга нисбатан қилиши мумкин.¹

Монтескье таълимотида сиёсий эркинликнинг мавжуднинг бевосита давлат ҳокимияти ва унинг қандай йўсинда амалга оширилиши билан боғлиқлиги таъкидланади. Унинг фикрича эркинлик мўтадил бошқарув тизими мавжуд давлатларда таъминланиши мумкин. Монтескье бундай бошқарув шаклига республика ва монархияни киритади. Деспотик бошқарувда эса қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларини битта шахс ёки орган қўлида тўпланиши оқибатида тираник қондалар ўрнатилиши ва эркинликнинг йўқолишини асослаб беради. Шу боисдан кишиларнинг, эркинлигини кафолатловчи механизм сифатида ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойилини илгари суради.

Бунда алоҳида давлат органларининг нисбий мустақиллиги ва бир вақтнинг ўзида бирор бир ҳокимият таъсирининг ҳаддан-зиёд ошиб кетиши чекланиши ҳақида гап боради. Унинг фикрича, эркинлик – ҳокимиятлар бўлиниши ўрнатилган давлатдагина таъминланиши мумкин. Агар ҳокимиятлар бўлинмаган бўлса, «мўтадил» бошқарув бўлмайди, давлатда деспотия вужудга келади. ҳокимиятлар бўлиниш гоёси мақсади -гражданларнинг хавфсизлигини ҳокимият ўзбошимчалиги ва сунистьёмолчилигидан кафолатлаш, сиёсий эркинликни таъминлаш. Монтескье сиёсий эркинликни қонун билан рухсат берилган ҳар қандай ҳаракатни қилиш ҳуқуқи деб таърифлайди, ҳамда бундай эркинлик ҳокимиятлар бўлиниши ўрнатилган давлатдагина таъминланиши мумкин. Монтескье давлатда уч хил ҳокимиятни ажратади: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти. Ушбу ҳокимиятларни турли давлат

¹ Sh. I. Montesq' e. Izbrannic proizvedeniya M, 1955 289- bet

органлари амалга оширилиши керак. Иккита ёки ҳар учала ҳокимият битта орган ёки битта муассаса қўлида тўпланса, эркинлик йўқолади. Шунинг учун Монтескье, ушбу учта ҳокимиятни турли органларга бериш лозим деб ҳисоблайди. Унинг фикрига бундай тартиб қонунчилик ҳокимияти икки палатали вакиллик органига, ижро ҳокимияти қиролга, суд ҳокимияти (суд присяжных) га тегишли конституцион монархияда таъминланиши мумкин. Ўз таълимотини ривожлантириб, Монтескье куйидаги ҳолатни илгари суради: ҳокимиятни суиистеъмол қилиш имконияти бўлмаслиги учун шундай тартиб зарурки, унда турли ҳокимиятлар бир – бирини ушлаб, мувозанатлаб туриши керак. Шундай қилинса, кишиларни қўрқувга солувчи суд ҳокимияти ҳеч қандай ҳолат, ҳеч қандай касб билан боғлиқ бўлмайди, қандайдир кўринмас нарсага айланади ва кишилар шунда судьялардан эмас, суддан, жиноятнинг оқибатидан қўрқадиган бўлишади¹.

Қолган иккита ҳокимиятни эса, Монтескье фикрича, мансабдор шахсларга ёки доимий равишда фаолият юргизадиган идораларга юклаш мумкин. Зеро, улардан бири давлатнинг умумий эрки ифодаси бўлса, иккинчиси ушбу эркини ижро этувчи орган ҳисобланади.

Шунингдек, Монтескьенинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ҳокимиятни амалга оширилиши усулига ҳам тўхталиб ўтилади. Демократик давлатда ҳар қандай эркин шахс ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқига эга бўлиши лозим, буни таъминлашнинг бирдан бир йўли қонунчилик ҳокимиятини амалга оширилишида халқнинг иштирок этишидир. қонун чиқариш жараёнида халқнинг бевосита қатнашишини йирик давлатларда иложи йўқ, кичик давлатларда эса ортиқча таъшиш ва сарғордонлик билан боғлиқ бўлгани боис, халқ қонунчилик ҳокимиятини ўзининг вакиллари орқали амалга оширади. Вакиллар халқ номидан қонун чиқаришда иштирок этадилар ва ўз фаолиятларида уларни сайлаб қўйган аҳолининг, умуман халқнинг манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилишади. Албатта, вакиллар ўз сайловчиларидан қонунчилик фаолиятининг умумий йўналиш, инструкторларини олишлари етарли, ҳар бир алоҳида иш бўйича хусусий кўрсатмалар олишлари шарт эмас. Йўқса, Монтескье ёзишича, депутатларнинг сўзлари халқнинг акс садои бўлсада, бу узундан узоқ йўлакчалар орқали ҳаракатланишга мажбур бўлади, ҳар бир депутатга қолганлари устидан устушлик бериши ва зарур

¹ Sh.L.Montesk'e Izbrannie prozvedeniya. M.,1955. 280-290 bet

ҳолларда халқнинг кучи қандайдир инжиқлик туфайли амалга ошмай қолиши мумкин.

Халқнинг давлат ҳокимияти амалга оширишдаги иштироки сайловлар орқали амалга оширилади. Бу борада сайлов ҳуқуқи, уни амалга оширилиши тартиби, усуллари давлатда демократиянинг мезони бўлиб ҳам ҳисобланади. Ўз округидан вакилларни сайлаш учун овоз бериш ҳуқуқига барча граждандар эга бўлиши керак. Монтескье фикрича, истисно қилувчи ҳолатлар ниҳоятда кам, яъни ўз мустақил эркига эга бўлиш қобилиятига эга бўлмаган шахслар истисно бўлиши мумкин.

Монтескье ўз сиёсий-ҳуқуқий қарашларида тарихий жараёнларга эътибор берган, кўпчилик тарихий давлатлар тузумини, бошқарувини таҳлил қилган. Унинг ёзишича, қадимги республикаларнинг кўпчилигида (яъни, Афина, Спарта, Рим республикалари) битта катта камчилик бўлган: ҳали уларда умуман қобилиятли бўлмагани ҳолда ижро фаолияти билан боғлиқ бўлган актив қарорларни ҳам қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Халқнинг давлатни бошқаришдаги иштироки, Монтескье таълимоти бўйича, вакилларни сайлаш билан чекланиши керак. Чунки буни қилиш осонроқ, зеро бошқалардан кўра қобилиятлироқ ва билимлироқ шахсни танлаш ҳар кимнинг қўлидан келади.

Қонунчилик ҳокимиятини амалга оширувчи вакиллар йиғинини сайлашдан мақсад, у қандайдир актив қарорлар чиқаришида эмас. Чунки вакиллик органи ушбу вазифани яхши бажара олмайди. Вакиллар йиғини қонулар чиқариши ёки қабул қилинган қонулар яхши бажарилишини назорат қилиш мақсадида тузилади ва ушбу вазифани фақат угина бажара олади.

Конституцион монархия тарафдори бўлган Монтескье, қонунчилик ҳокимиятини ҳам аслзода фуқаролар йиғини, ҳам оддий халқ вакиллари йиғинига беришни таклиф қилади. ҳар бир йиғин бошқасидан алоҳида мажлислар ўтказиб, ўзининг алоҳида манфаат ва мақсадларига эга бўлади.

Қонунчилик органининг зодагонлардан иборат қисми мерос бўлиб ўтадиган бўлиши керак. Монтескье таълимотига кўра, у ўз табиатида кўра шундай ҳисобланади.

Монтескье таъкидлашича, мерос қолдирилган жой халқни эсидан чиқариб алоҳида манфаатларни кўзлаш билан овора бўлиб қолиши мумкин. Буни олдини олиш учун, мерос қолдириладиган аслзодалардан иборат қонунчилик ҳокимияти қисми қарор чиқариш

эмас, фақат бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлиши керак. Монтескьеда ушбу фи¹кр шаклланиши унинг Англияга сафари ҳамда инглиз давлат тузилиши тизимини ўрганиш таъсир қилган.

Монтескье таълимотида, қонун чиқарувчи орган мажлислари даврийлиги тўғрисида ҳам айтиб ўтилган. «Эркинлик, ёзади Монтескье, – агар қонунчилик йигини муайян вақт оралиғида тўпланиб турмаган ҳолда ҳам мавжуд бўлмайди, чунки унда қуйидаги иккитадан биттаси содир бўларди: ёки қонун чиқарувчи фаолият бутунлай тўхтаб, давлат анархия ҳолатига тушарди, ёки ушбу фаолиятни ижро ҳокимияти ўз қўлига олиб абсолют ҳокимиятга айланар эди».²

Шу билан бирга, қонунчилик йигини, Монтескье фикрича, доимий равишда фаолият юргизиш шарт эмас. Бу вакиллар учун ноқулай ва ижро ҳокимиятини амалга оширилишини мураккаблаштиради, чунки ижро ҳокимияти ўз вазифаларини бажариш ҳақида қайғурмай, фақат ўз ваколатлари ва ижро фаолиятига бўлган ҳуқуқини ҳамоя қилиш билан овора бўларди.

Бундан ташқари, қонунчилик йигини таркиби муайян муддатда ўзгариб туриши керак. Акс ҳолда, Монтескье ёзишича, унинг шахсий таркибидаги ўзгаришлар фақат вафот этган депутатни алмаштириш билан чекланиб қоларди. қонунчилик органи бир таркиби бошқаси билан алмаштирилганда, халқ янгиланаётган таркибга умид ва ишонч билан қарайди ва ўзига маъсул шахсни қонунчилик органига депутатликка сайлай олади.

Қонунчилик йигини ўз ташаббуси билан тўпланиши керак. Ҳар қандай сиёсий организм каби, у ҳам қачон тўлиқ таркибда йиғилган бўлса, шунда ваколатли ҳисобланади.

Монтескье таъкидлашича, қонунчилик йигини мажлисларини чақириш вақти ва давом қилиш муддатини ижро ҳокимияти белгилаши керак.

Шунингдек, ижро ҳокимияти қонун чиқарувчи йигин ҳаракатларини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлиши керак, акс ҳолда қонунчилик ҳокимияти ўзига хоҳлаганча ҳокимиятини олиш имкониятига эга бўлгач, қолган ҳокимиятларни йўқотиб юбориши ва абсолютизм келиб чиқиши мумкин. Бу билан Монтескье қонунчилик ҳокимияти ваколатлари ижро ҳокимияти фаолияти йўналишлари доираси билан чегаралашга уринади. Локк таълимотидан фарқли

¹ Sh. L. Montesquieu. Izbrannic proizvedeniya. M., 1955. 280-288-bettlar.

² Leyst. Istoriya politicheskix i pravovix ucheniy. M. 2000.

ўлароқ, Монтескье қонунчилик ҳокимиятига устун ва бош ўринни бермайди, аксинча, ижро ҳокимияти, яъни ҳукуматнинг давлат ҳокимияти фаолиятидаги ўрнини анча кучайтиради.

«Агар ижро ҳокимияти, — ёзади Монтескье, — қонун чиқарувчи йигин ҳаракатларини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлмаса, у (қонунчилик ҳокимияти) деспотик ҳокимиятга айланади»¹. Аксинча, қонунчилик ҳокимияти ижро ҳокимияти фаолиятини тўхтат иш ҳуқуқига эга бўлмаслиги керак. Чунки, Монтескье фикрича, ижро ҳокимияти ўз табиатига кўра чекланган, бундан ташқари унинг фаолияти предметлари тезда ҳал этишни талаб қиладиган масалалардир.

Шунингдек, «қонун чиқарувчи йигин ижро ҳокимиятини амалга оширувчи шахс ва унинг ахлоқини суд қилиш ҳуқуқига эга бўлиши керак эмас».

Унинг шахси муқаддас, чунки у давлатта қонун чиқарувчи йигин тиранияга айланиб кетишини олдини олиш учун зарур, ижро ҳокимияти айбловга ёки судга тортилган пайтдан бошлаб эркинлик йўқолади», — деб ёзади Монтескье. Бундан ташқари Монтескье аслзода кишиларни суд қилишни алоҳида тузиладиган судга топширишни таклиф қилади. Чунки, унинг фикрича :

1) аслзода кишиларга ҳар доим ҳасад қилинади; шу боис улар оддий халқ судларида суд қилинса, ҳар бир фуқаро фойдаланадиган ҳуқуқ²: — ўзи билан тенглар томонидан судланиш имкониятидан аслзодалар маҳрум қилинган бўларди, шунинг учун аслзодалар оддий халқ судлари томонидан эмас, балки қонунчилик йигинининг аслзодалардан иборат қисми томонидан суд қилиниши керак.

2) баъзи ҳолларда, қонун нормалари жуда оғир бўлиши мумкин. Лекин, халқ судьяси қонун сўзларини айтадиган "оғизлардир" ва қонуннинг оғирлигини на йўқотиб, на енгиллаштира оладилар. Шунинг учун, бундай ҳолларда қонун чиқарувчи йигиннинг аслзодалардан иборат қисми суд қилиш вазифасини амалга ошириши ва қонунда белгиланганидан енгилроқ ҳукм чиқариши мумкин.

Бизнинг фикримизча, юқорида айтилган фикр жамият табақаларга ажратилишини тан олиб, муайян табақага бошқасига нисбатан фарқли ҳуқуқ ва эркинликлар юклашни назар тутади. Замонавий жамиятимизда ушбу фикр хатолиги яқдол кўзга ташланади. Зеро, бу ердаги синфий жиҳатдан ёндашув масалага объектив қарашга тўсқинлик қилади.

¹ Sh. I. Montesquieu. Izbrannoe proizvedeniya M, 1995

² Leyst. Istoriya politicheskix i pravovix ucheniy. M.2000 322-327b

Шундай қилиб, Монтескье ҳокимиятлар бўлиниш назариясини шахснинг эркинлигини таъминлаш, ҳокимият суниетъмолчиликларини олдини олиш, давлат ҳокимияти фаолиятида халқ назорати ва иштирокини таъминлаш, жамиятда барча аҳоли қатламларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида яратган.

Монтескье кишилар қонунлар орқали бошқарилишини таъкидлар экан, табиий ҳуқуқ, илоҳий ҳуқуқ, черков ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ, барча жамиятлар учун тегишли бўлган умумий давлат ҳуқуқи, босиб олиш ҳуқуқи, алоҳида жамиятнинг фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи кабиларни санаб ўтади.

Монтескьенинг сиёсий-ҳуқуқий қараплари АҚШ Конституцияси ва Франциянинг 1804 йилда қабул қилинган Фуқаролик кодексининг яратилишига ижобий таъсир кўрсатди. Монтескье ҳаётлик давридаёқ қиёсий қонунчилик бўйича ёзган «Қонунларнинг руҳи тўғрисида» номли асари билан шухрат қозонди.

Жан Жак Руссо (1712-1778) – буюк француз файласуфи ва ёзувчиси. Руссонинг сиёсий-ҳуқуқий қараплари замирида камбағал кишилар тўғрисида қайғуриш, инсонларнинг «табиий ҳолат»ини, яъни ҳамма тенг ва озод бўлган даврни улуғлаш ётади. У «Инсонлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари тўғрисида мулоҳазалар» (1755) номли асарида ижтимоий тенгсизликни қорлайди. Руссонинг фикрича, инсонлар ўртасидаги тенгсизликнинг бош сабаби – ерга бўлган хусусий мулкчиликдир.

Руссо жамият, давлат ва ҳуқуқ мавзуларини халқ суверенитети нуқтаи назаридан туриб ёритади. Унинг “Ижтимоий шартнома” асари жаҳон сиёсий-ҳуқуқий қараплари хазинасига қўшган улкан ҳиссадир. Муаллиф фикрича, жамият аъзоларининг шартномавий муносабатлари натижасида бирлашуви билан Фуқаролик жамоаси ҳолатининг Сиёсий организмга айланиши жараёни тугалланади. Бу сиёсий организм Давлат ҳисобланади. Ушбу уюшма (ассоциация) бир бутун ҳолда – халқ, алоҳида кўришганда -- олий ҳокимиятда иштирок этувчи фуқаро, давлат қонунларига бўйсунувчи табаа ҳисобланади.

Суверен қонун ва суд қарорлари билан белгиланган жазони бекор қилиш ҳуқуқига эга. Шу боисдан ҳам суверен суд ва қонундан устун туради.

Халқ суверен, умумий ирода соҳиби сифатида ҳокимиятни бериши мумкин, бироқ иродани бера олмайди. Руссонинг фикрича, қонунчилик ҳокимияти фақат суверен – халқ томонидангина амалга оширилиши мумкин. Қонунчилик ҳокимияти давлатнинг юрагидир. Қонун, Руссонинг таъбирича, умумий ироданинг ифодаланишидир. Қонунчилик ҳокимияти халқ суверенитетининг ажралмас ва даҳлсиз ҳуқуқидир. Ижро ҳокимияти бутун халққа тегишли бўла олмайди. У ижтимоий шартнома асосида эмас, балки суверен қарорига мувофиқ, суверен ва табаалар ўртасидаги муносабатларда воситачи сифатида яратилади.

Демократия, аристократия ва монархия давлат бошқарувининг асосий шакллари дир. Руссонинг нуқтаи назарича, демократия кичик давлатлар учун, аристократия – ўртача давлатлар учун ва монархия – катта давлатлар учун мос бўлган бошқарув шаклидир. Бироқ барча давлат бошқаруви шаклларида суверентитет ва давлат ҳокимияти халққа тегишли бўлиши лозим.

Руссо қонунларни тўрт тоифага ажратади: сиёсий, фуқаролик, жиноят ва «уларнинг энг муҳими» – «урф-одат ва ижтимоий фикр». Унинг таъкидлашича, ҳар қандай қонунлар тизимининг бош мақсади – эркинлик ва тенгликдир, фуқаролар тенглиги таъминланмаган жамиятда эркинлик мавжуд бўлмайди.

Тарихда ҳокимиятлар бўлиниши шаклланиши жараёнига назар солсак иккита бир-бирига қарама-қарши тенденсияни кузатиш мумкин: ҳокимиятнинг бир киши ёки муассаса қўлида тўпланиши ҳамда ҳокимият, меҳнат ва жавобгарликни тақсимлаш эҳтиёжи. Шу боис, ҳокимиятга нисбатан икки хил муносабат шаклланган: ҳокимиятни турли институтлар ўртасида тақсимланиши ва ҳокимиятнинг яғоналиги учун, унинг тақсимланишига қарши кураш. ҳокимиятнинг бўлиниши тақсимланган ҳокимиятларни тартибга солиш, жамиятни улар ўртасидаги тўқнашувлардан халос этишни кўзловчи механизм яратиш эҳтиёжини тўғдирди.

Ш.Л.Монтескье эса, бу ғояни таълимот даражасига олиб чиққан ҳуқуқшуносдир. Монтескьенинг фикрича, сиёсий хиёнатларнинг олдини олиш учун ҳокимиятнинг бир қулда тупланишига қарши курашмоқ зарур.

Айнан, ҳокимиятнинг илк бор йирик тақсимланиши сиёсий ва

диний ҳокимиятни, давлат ва черков ҳокимиятни бир-биридан ажратди. Бу жараён ҳокимиятни ягоналаштириш, дунёвий ҳокимиятнинг диний ҳокимиятдан устунлигини ёки черковнинг жамият ҳаётида ҳукмронлигини ўрнатиш учун узоқ кураш билан кузатилди. Улар ўртасидаги карама-қаршилик узоқ вақт давом этди, ҳамда янги даврга (Фарбий Европада XVII-XVIII асрлар) келиб дин ва давлат бир-биридан ажратилди.

Шу билан бирга, дунёвий давлатларда ҳокимият профессионал функцияларининг бўлиниши ҳам бошланган. ҳатто, юнон файласуфи Арасту ҳам давлатда қонунчилик органи – магистратура ва суд органилари мавжудлигини таъкидлаган. Марказий ва маҳаллий бошқарув ўртасида ҳокимият бўлиниши юз берди, мураккаб сиёсий тизим шаклланди, турли даражадаги ва турли функцияларга эга ҳокимиятлар пайдо бўлди. ҳокимиятнинг бўлиниши Янги давр давлатларининг энг муҳим ташкилий асосларидан бирига айланиб, функционал чегараланган, лекин бир бири билан боғлиқ ҳокимият органилари, аппарати, муассасалари тизими сифатида амал қила бошлади. XIII-XIV асрларда Фарбий Европада марказлашган феодал давлатларида парламентлар вакиллик органилари сифатида вужудга кела бошлади, улар аста-секинлик билан мустақил равишда қонун чиқариш функцияларини ўзига олиб, ҳокимият алоҳида тармоғига айлана борди.

Ҳокимиятлар бўлинишининг кейинги ривожланиши бир неча параллел йўналишларда содир бўлди.

1) Парламент тузилмаларининг марказлашуви, парламентаризмнинг вакиллик ҳокимияти шаклланиши техникаси ва мафқураси билан бирга марказга кўчиши юз берди;

2) Марказий ижро ҳокимияти мустаҳкамланди ва мукамаллашди, айниқса унинг аппарати, давлат хизматчилар кадрлари.

3) Одил судловни амалга ошириш ва назорат қилиш ва бошқа суд функциялари ихтисослашган суд органиларига берилди.

Монтескье ўзининг бундай ёндашувини қуйидагича изоҳлайди: «Мен кишиларни ўрганишдан бошладим, ҳамда аниқладимки, уларнинг қонунлари ва характерида чексиз хилма-хиллик фақатгина улар тафаккурининг бетартиблиги туфайли вужудга келади. Мен улардаги умумийликни аниқладим, хусусий ҳолатлар уларга бўйсунди, ва ҳар бир халқнинг тарихи унинг натижаси сифатида

вужудга келади ҳамда ҳар қандай алоҳида қонун бошқа умумий қонунга боғлиқ бўлади»¹.

Монтескье Гобснинг кишиларда бошданоқ агрессивлик ва бошқалар устидан ҳукмронлик қилиш ҳохиши мавжудлиги тўғрисидаги ғоясининг нотўғрилигини таъкидлайди. Аксинча, Монтескьенинг фикрича, инсон дастлаб жуда кучсиз, кўрқоқ бўлади ҳамда бошқалар билан тенг бўлишга, тинчликка интилади. Бундан ташқари, ҳокимият ва ҳукмронлик ғояси ниҳоятда мураккаб ва бошқа бир қанча ғояларга боғлиқ бўлгани учун инсоннинг бириинчи ғояси сифатида юзага кела олмайди.

Лекин, кишилар жамиятга бирлашиши биланоқ ўзларининг кучсизликларини унутишади. Улар ўртасида олдин мавжуд бўлган тенглик йўқолади, алоҳида кишилар ва халқлар ўртасида турли урушлар келиб чиқади. «Бундай урушларнинг пайдо бўлиши,- ёзади Монтескье, – кишилар ўртасида муайян қонунларни ўрнатиш заруратини туғдиради»². Нагизжада, халқлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунлар (халқаро ҳуқуқ); ҳукмдорлар ва бошқарилувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунлар (сиёсий ҳуқуқ); барча фуқароларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи қонунлар (фуқаролик ҳуқуқи) вужудга келади.

Жамиятда яшовчи кишиларнинг умумий қонушларга эҳтиёжи давлат пайдо бўлиши заруратини туғдиради. Монтескье фикрича, «Жамият ҳукуматсиз яшай олмайди. «Барча алоҳида кучларнинг бирлашуви, – Гравина айтишича,- сиёсий ҳолат (давлат) деб номланадиган ҳодисани шакллантиради. Алоҳида кишилар кучларининг бундай бирлашуви улар эрки ягоналиги, яъни фуқаролик ҳолати мавжудлигини билдиради».

Давлат (сиёсий ҳолат) шаклланиши ва умумий қонунлар ўрнатилиши учун, Монтескье фуқаролик ҳолати деб номлаган кишиларнинг жамиятда яшай олиши етарлидир.

Қонунлар адолатнинг объектив хусусиятини ва адолатли муносабатларни устун қўяди. Адолат қонунлардан олдинроқ вужудга келади. «Кишилар яратган қонунлар, – дея таъкидлайди Монтескье,- адолатли муносабатлар негизида яратилиши керак. Ижобий қонунлар билан руҳсат берилган ёки таъқиқланганлар доирасидан ташқарида на адолатли на адолатсиз ҳеч нарса йўқ деб айтиш, ушбу доира

¹ Leyst Istoriya politicheskix i pravovix ucheniy. M 2000.319- 352 b

² Sh I. Montesk'e Izbraniye proizvedeniya. M,1955. 278-288-betlar

белгиланаётган пайтда унинг радиуслари ҳар хил бўлган деб таъкидлашдир».

Қонун бу -- умуман олганда, барча кишиларни бошқариб турувчи инсоний онгдир, – деб таъкидлайди Монтескье. Шунинг учун “ҳар бир халқнинг сиёсий ва гражданлик қонунлари ушбу онгнинг алоҳида бўғинлари бўлиши керак». Бундай ёндашувни илгари суриш жараёнида Монтескье, жамланмаси «қонунлар руҳини», яъни ижобий қонун талабларининг онглилиги, ҳуқуқийлиги,

Маълумки ҳар қандай жамиятда ҳуқуқ давлат билан фуқаро ўртасида боғловчилик ролини ўтаб келган. Шунга мувофиқ ҳолда, мазмун-моҳиятига кўра икки хил бошқариш таркиб топган. Бу ҳақда қадимги мутафаккирлар ҳам кенг гапириб ўтишган. Ҳукмдорнинг манфаатига хизмат қилувчи жамиятда фуқароларга нима қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги қонунда аниқ, майдалаб белгилаб қўйилади ва «фақат қонунда рухсат берилган ҳаракатларнинггина содир этиш мумкин» деган принцип амал қилади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон жамияти ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадида келажак сари интилоқда. Халқимизнинг бу эзгу интилиши Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни – Конституциямизда ўзининг ифодасини топган.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Европа маърифатпарварлари, эркинлик, меҳнат эркинлиги, виждон эркинлиги, фуқаро эркинлиги, шартномавий назария, ҳокимият тақсимласини тамойиллари, “Қонунлар Руҳи”.

АҚШДАГИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

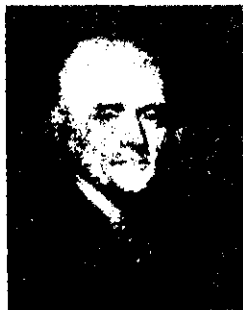
- Мустақиллик учун кураш даврида АҚШдаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг асосий оқимлари.
- Томас Жефферсоннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. АҚШ Мустақиллик Декларациясининг асосий гоялари.
- Томас Пейннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. Жамият ва давлат тушунчалари. Бошқарув шакллари. Инсон ҳуқуқи ҳимояси ҳақидаги фикрлар.
- Александр Гамильтоннинг сиёсий ва ҳуқуқий дунёқараши. Кучли федерал ҳокимият концепцияси.

XVIII асрнинг 60-йилларига келиб Янги Англия (ҳозирги Америка Қўшма Штатлари АҚШ)да озодлик ҳаракатлари бошланди. 1765 йилда «Озодлик ўғиллари», «Озодлик қизлари» каби ватанпарвар ташкиотлар тузилди. Улар сафига ишчилар, хунармандлар, майда фермерлар, балиқчилар, буржуазия ва зиёлиларнинг радикал қисмлари аъзо бўлиб кирди. 1775 йилга келиб Америка халқининг мустақиллик учун кураши авж олди. Мустақиллик тантанасида АҚШда шаклланган сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари муҳим аҳамият касб этди. 1776 йил 4 июлда мустақил давлат АҚШ ташкил қилинганлиги тўғрисида “Мустақиллик декларацияси” қабул қилинишида, 1781 йилда мустақил штатлар суверинитетини кўзда тутувчи биринчи Конституция кучга киришида Т.Жефферсон, Б.Франклин, Ж.Адамс, Т.Пейн, А.Гамильтон каби донишмандларнинг сиёсий-ҳуқуқий гоялари ўз тасдиғини топди.

Т.Жефферсон (1743-1826) – «АҚШ мустақиллик декларацияси» (1776) муаллифи, АҚШ президенти. Виргиния штати губернатори лавозимида фаолият юритган, Дин эркинлигини белгилаш тўғрисидаги штат қонунининг муаллифи бўлган. У бошланғич мактаблардан университетгача бўлган таълим жараёнини демократик республика учун хос бўлган ажралмас ҳуқуқ сифатида эътироф этади. Жефферсон виждон эркинлиги ҳуқуқини табиий ҳуқуқлар тоифасига киритади.

Томас Жефферсон давлат бошқарувида кўпчиликл халқнинг иштирокини қўллаб-қувватлайди. Чунки халқдан ҳукмрон бўлиб турган озчиликдан кўра камроқ адолатсизлик кутиш мумкин. Жефферсон республика бошқарув шакли тамойилларини федерал,

штат ҳамда алоҳида округ ва район даражаларида босқичма-босқич, аста-секинлик билан жорий қилиб бориш лозимлигини таъкидлайди.

Томас Жефферсон 1743 йилнинг 13 апрелида Шедуелда, отаси – полковник Питер Жефферсоннинг плантасиясида дунёга келган.

АҚШ президенти сифатида фаоллиги ва машҳурлиги бўйича XX асргача Томас Жефферсон (1801-1809) мамлакат отаси Вашингтон (1789-1797) ва қуллар халоскори Авраам Линкольндан (1861-1865) кейин учинчи ўринда турган. Тарих Жефферсонни, авваламбор, 1776 йилги мустақиллик Декларациясининг ҳамда Виржиниянинг 1786 йилги диний эътиқод эркинлиги тўғрисидаги қонунининг асосий муаллифи сифатида эътироф этади. Ҳатто бугунги кунда ҳам Жефферсон демократияси, Жефферсон республикачилиги ёки жефферсончилик деган тушунчалар АҚШ сиёсатида кенг қўлланилади.

Томас Жефферсон 1826 йилнинг 4 июлида вафот этган.

Инқилобий Минтақа конгрессида қаршилик ҳаракатининг энг жонқуяр вакили сифатида Жефферсонга мустақилликни эълон қилиш асослари лойиҳасини ишлаб чиқиш топширилди. Ниҳоят, Конгресс 1776 йилнинг 4 июлида Жефферсоннинг матнини жузъий ўзгартиришлар билан қабул қилди. Жефферсон бир умр мустақиллик Декларацияси ғоясига содиқ қолди: халқнинг суверенитети бошқарув ҳукуматининг ягона манбаидир. ҳукумат ҳар бир инсоннинг табиий ҳуқуқларини, айниқса яшаш, эркинлик ва бахтли бўлишга интилиш ҳуқуқларини ҳимоя этмоғи шарт.

Шунингдек, Жефферсон Виржиния қонун чиқарувчи ҳукумати аъзоси сифатида (1776-1779) мерос ҳуқуқи қонунига ўзгартириш киритди, чунки ўша пайтгача мерос фақат тўнғич ўғилга ёки эркак авлодга қолдириларди. Жефферсон ўзининг энг яқин сиёсий ҳамкори Жеймс Мэдисон билан черковни давлатдан ажратиш тўғрисида қонун ишлаб чиқди ва бу қонун 1786 йили кучга кирди. Жефферсон Виржиния штатининг бағавсил табиий-географик ва сиёсий-ижтимоий манзаралари ақс эттирилган мақолалари билан Американинг қомусий кашф этилишига ҳисса қўшган европалик маърифатпарварларнинг эътиборини торта олди. «Виржиния штати хусусида қайдлар» деб номланган бу мақолаларда муаллиф

қулчиликни кескин танқид қилади, бундай ҳолатни ғайритабiiй, эътиқодсизликка ва зўрликка асосланган, қулларни ҳам, уларнинг эгаларини ҳам маънан мажруҳ этадиган тузум дея баҳолади.

1800 йилги президентлик сайловлари биринчи марта икки партия томонидан амалга оширилди. Жефферсон тарафдорлари хорижлик фуқаролар ва кўпоровчилик фаолияти тўғрисидаги қонунларга суянган ҳолда эркин фикр юритишни бўғишга уринишларга қарши чиқдилар, шунингдек, улар солиқларни камайтириш ва бу билан федералчиларнинг ҳарбий-денгиз флотини молиялаштиришни тўхтатишларини талаб қилдилар.

Жефферсоннинг президентлик давридаги сиёсий фаолияти

Жефферсон 1801 йилнинг 4 мартида президент сифатида фаолиятини бошлашдан олдин сўзлаган маърузасида сўз ва матбуот эркинлиги тарафдори сифатида ўта кескин сайловолди курашидан кейин келишув томон бир қадам ташланганлигини намоён этди. Сайловолди курашида газеталарда билдирилган фикрлар қарама-қаршилиги принциплал аҳамиятга эга эмаслигини таъкидлади. Жефферсон ҳамда ўша газеталар «ҳуқуқларини ёлғон ва тўхматдан ҳимоя қиламан», — дея сўз берди. Зеро, бошқарувнинг республикача шаклига ёки иттифокнинг ўзига ҳеч қандай хавф таҳдид солиб турмаганди. Шунинг учун ҳам: “Биз ҳаммамиз республикачилармиз, биз ҳаммамиз федералчилармиз”, деган фикр янгради.

Жефферсон иккинчи президентлик муддати даврида ҳам мануфактуралар кенгайишига, Гамильтон томонидан ташкил этилган мамлакат банки фаолиятига эътироз билдирмади. Англияга қарши савдо эмбаргоси эса саноатнинг, айниқса пахтачилик, тўқимачилик соҳаларининг ривожланишига олиб келди. 1806 йили Жефферсон қулларни эркин олиб келиб сотишга қарши қаратилган қонуи ишлаб чиқиши жараёнида фаол иштирок этди. Шундай қилиб, 1808 йилдан эътиборан Африкадан қулларни олиб келиб бемалол сотиш амалиётига барҳам берилди. Жефферсон ташаббуси билан бу қонун 1808 йилнинг 1 январидан кучга кирди.

Жефферсон ўз номзодини учинчи муддатга қўймаслигини эълон қилганди. Биринчи президент Вашингтонга ҳурмат юзасидан икки муддатдан ортиқ президент бўлмаслик анъанаси 1940 йилгача сақланиб келди. Умуман олганда, ташқи сиёсат соҳасидаги баъзи муваффақиятсизликларга қарамай, Жефферсон ўзидан кейин кучли президентлик бошқарувини қолдирди. Жефферсон муҳолифат етакчисидан давлатнинг энг юқори лавозимига кўтарилган биринчи

президентг эди. 1800 йилга қадар президент тўғридан-тўғри эркин овоз бериш йўли билан сайланмасди. Бу лавозимга партия таъкилотлари ўз номзодларини тавсия этишар ва сайловда оқ танли аҳолининг асосий қисми иштирок этарди. Жефферсон президентлик фаолиятини бошларкан, давлат раҳбари сифатида партия манфаатларидан устун туришини билдирди. Бироқ, у фаолияти мобайнида зарур бўлиб қолган вазиятларда ҳеч иккиланмай, ўз партиясига суянди. Жефферсон таърибаси 1800 йилдан эътиборан Америка президенти мутлақо мустақил, партиялар таъсиридан холи бўлмаслигини кўрсатди. Энди президент мунтазам равишда ўз фаолиятининг тарафдорларини кўтайтириш учун кураш олиб бормоғи лозим бўларди. Жефферсон истеъфога чиққандан сўнг ёш қариндошларидан бирига бу ҳолатни: «Бизнинг бошқарув тизимимизда юқори лавозимли эгаллаб турган шахс, ўз вазифаси талабидан келиб чиққан ҳолда, бутун халқнинг ишончини қозониш учун барча воситаларни ишга солиши зарур. Фақат шундагина бу қудратли халқни бошқа кучлироқ халқ босиб ололмайди», – дея таъкидлаган эди.

Томас Пейн (1737-1809) – мустақиллик учун олиб боришган урушда ўзининг долзарб асарлари билан энг машхур публицист сифатида шуҳрат қозонди. Пейн Франция инқилобининг иштирокчиси, Конвент депутати бўлган. У якобинчилар террорига қарши чиқашлиги учун қамоқ жазосига ҳукм этилади.

Пейннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «**Инсон ҳуқуқи**» (1791) сиёсий-фалсафий очеркида, «**Ақл асри**» (1794-1795) памфлетига ифодалаб беришган. Пейн биригчилардан бўлиб давлат ва жамиятнинг келиб чиқиши, ўрни ва мақсадларининг фарқли жиҳатларига эътиборни қаратди. Унинг фикрича, жамият – инсонлар эҳтиёжи натижасидир. Давлат эса – инсонлар нуқсонларининг натижасидир.

Давлат бошқаруви шаклларини у иккига бўлади: сайланадиган вакиллик ва мерос асосидаги бошқарув. Биригчи тоифага у республикани, иккинчисига – монархия ва аристократияни киритади. Инсон ҳуқуқи республика бошқарувининг зарурий атрибути ёки тамойилини ташкил этади. Ушбу ҳолатда инсон ҳуқуқи барча маърифатли миллатларнинг (давлатларнинг) дунёвий бошқарувининг ажралмас қисмидир.

Александр Гамильтон (1757-1804) – федералистларнинг раҳбари, атоқли давлат арбоби, марказлашган федерал ҳукумат тарафдори.

Гамильтон давлат бошқарувида халқ ҳокимияти устунлигини қўллаб-қувватлайди. Шунингдек у ҳокимиятлар бўлинишига рия қилиш федерал ҳокимиятни сақлаб қолиш ва унинг фаолиятини самарали амалга оширишнинг муҳим мезони деб билади. Гамильтон “Федералист” журналида чоп этилган асарларида федерал марказнинг афзаллик томонлари тўғрисида фикр юритади. У олий суд судьялари умрбод тайинланиши, мустақил фаолият кўрсатиши, уларга яхши ҳақ тўланиши, ҳурматга сазовор бўлиши лозимлигини уқтиради. Фақат шундагина уларнинг қонунларга бўйсунушларини таъминлаш, ҳокимиятнинг бошқа тармоқлари билан ўзаро таъсир ва бир-бирларини тийиб туриш тамойили асосида ҳамкорлик ўрнатиш мумкин бўлади. Гамильтоннинг фикрича, қонунчилик ҳокимияти – маблағ, ижро ҳокимияти – қилч ва суд ҳокимияти – донолик соҳибидир.

Қисқача айтганда, Жефферсон, Пейн ва Гамильтонларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари АҚШ мустақиллигининг назарий асосларини яратишда муҳим аҳамият касб этди. Дарҳақиқат, улар илгари сурган сиёсий-ҳуқуқий гоялар “Мустақиллик декларацияси”да, АҚШ Конституциясида ўзининг амалий ифодасини топганининг ўзиёқ бу мутафаккирлар нечоғли теран таълимот яратганликларидан гувоҳлик бериб туради.

АҚШ ҳуқуқий тизими ҳақида тавсиялот

Ҳуқуқий тизим фақат қисман пресидент принципига суянади. Ҳуқуқий тизимнинг асоси федерал ва штатлар даражасида мавжуд бўлган ёзма қонунчиликдир. АҚШ федерал кодекслари тўнламининг ўзи 166 жилддан иборат. Масалан, Калифорния қонунчилиги 75 мавзудаги 174 жилдда баён қилинган бўлиб, корпорациялар тўғрисидаги қонунлардан тортиб то маориф кодексигача ўз ичига олади.

Шу билан бирга, суд ҳокимиятининг кучини кўрсатувчи пресидент ҳуқуқи ҳам ривожланмоқда. Умумий ҳуқуқ ўхшаш вазиятлардаги суд қарорларига эргашишга асосланади. Аппеляция судларининг қарорлари кўп жилдли тўпламлар шаклида нашр этилади. Пресидент ҳуқуқининг асосий доктринаси пресидент қондаларини кўр-кўрона кўчириш эмас, балки бир можарони

бошқасидан фарқлашга имкон беради. Шунинг учун судьялар янги ҳуқуқий ҳоидалар яратиши мумкин.

Ҳуқуқий тизим таснифига кўра, фуқаролик ва жиноий ҳуқуқ, моддий ва процессуал ҳуқуқ, хусусий ва маъмурий ҳуқуқлар фарқланади.

Бундай бўлиш қонун қатъий ҳоидалар тўплами деган нотўғри тасаввур уйғотиши мумкин. Бироқ кодексларнинг барқарорлиги қам, президентларнинг уйғунлиги қам ҳуқуқий тизимнинг асл мақсади эмас. Асл мақсад – талаб қилинаётган янгилик ва мавжуд қонунларга ворислик ўртасида зарур иерархияни сақлаган ҳолда мувозанатни сақлашдан иборат.

АҚШ конституцияси

Кўнма Штатлар халқи, янада баркамол иттифоқ тузиш, одил судловни ўрнатиш, ички осойишталикни кафолатлаш, биргаликда мудофаани таъминлаш, умумий фаровонликка йўл очиш қамда озодлик неъматларини мустақкамлаб қўйиш мақсадида Америка қўнма Штатлари учун мамлакат конституциясини тагтанали равилда эълон қилди.

Шунга кўра Конституциявий конвенг томонидан 1787 йил 17 сентябрда Филадельфияда АҚШ Конституцияси қабул қилинди, 1789 йил 4 мартдан бошлаб у кучга кирди. АҚШ конституциясининг асосида учта принцип ётади, булар: бўлиниш, федерализм ва конституциявий суд назорати. Биринчи принципга кўра, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари бир-биридан мустақилдир. АҚШда федерализм тизими самарали ишламоқда.

Маълумки, АҚШ – президентлик республика. Президент – ижроия ҳокимиятининг бошлиғи. У айни вақтда давлат ва ҳукумат бошлиғи ҳисобланади ва 4 йилга сайланади. Президент – олий бошқўмондон, ташқи сиёсатнинг бошқарувчиси. У вазирлар ва идоралар бошлиқларини тайинлайди, қонун чиқарувчи орган – Конгрессни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга эмас. Конгресс эса ўз навбатида президент томонидан тақдим этилган қонун лойиқасини қўллаб-қувватлашмаслиги мумкин. Президент Конгресс томонидан қабул қилинган қонун лойиқаларни тасдиқлашга қамда уларга вето қўйишга ҳақлидир. Президент Сенатнинг рухсати билангина қатор ваколатларидан (масалан, халқаро шартномалардан) фойдаланиши мумкин. Суд ҳокимиятига эгалик қилувчи АҚШ Олий судини президент ва Сенат биргаликда тузади. Олий судга Конгресс

қонунлари ва кукумат қарорларини конституцияга мос эмас деб топип ҳуқуқи берилган.

Федерализм моделига кўра, федерал ҳукумат ва федерасия субъекти бўлган штатлар ўртасида вазифалар бўлинади. АҚШ штатлари муайян даражада мустақилликка эга бўлса-да, таъқиқ сиёсий фаолиятда иштирок эта олмайди. Шунингдек, улар федерасиядан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга эмас. Штатларнинг ваколатлар доирасига қуйидагилар: ички қонунлар ва конституцияни қабул қилиш, савдо ва ишбилармонликни бошқариш, ички тартибни сақлаш ва қоказлар қиради.

АҚШ конституцияси муқаддима ва 7 та моддадан иборатдир. Муқаддимада конституцияни қабул қилишнинг мақсадлари айтиб ўтилган.

I моддада АҚШ Конгрессининг ваколатлари тузилиш, шаклланиш тартиби ва фаолияти ҳақида айтилади.

II модда президент қокимияти тўғрисида бўлиб, унда айтилишича, ижроия қокимияти АҚШ президентига топширилади. Бу моддада президентнинг қатор ваколатлари санаб ўтилган, уларни бажариш муддати ва қоказлар белгиланган.

III модда Федерал суд қокимияти тўғрисида бўлиб, унда айтилишича, Олий суд ва бошқа федерал судларга АҚШнинг суд қокимияти топширилади.

IV модда штатлар ўртасидаги ўзаро муносабат қамда штатлар ва федерал кукумат ўртасидаги муносабатлар тўғрисида.

V моддада конституцияга тузатишлар киритиш тартиби ҳақида фикр юритилган.

VI моддада конституция ва федерал қонунлар Олий қонун деб эълон қилинган.

Охири VII моддада конституциянинг кучга кириш учун кўпчилик штатлар томонида ратификация қилиниши зарурлиги ҳақида айтилади. Конституциянинг асосий қисми унга киритилган тузатишлар бўлиб, қозирги кунга келиб уларнинг сони 26 тага етган. Дастлабки ўн тузатиш – «Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билл» алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унда фуқароларнинг сиёсий, шахсий ва процессуал ҳуқуқлари қафолатланган. Америкаликлар бу конституцияси билан фахрландилар. АҚШ конституцияси инсоният тарихидаги энг қадимги конституция қисобланади. У Филадельфия конвентининг 55 та делегати томонидан қабул қилинган. Бу жараёнда Жорж Вашингтон, Бенжамин Франклин, Жеймс Мэдисон, Александр

Гамильтон каби машқур америкаликлар иштирок этишган. АҚШда яшашни хоқловчи муқожирлар мамлакат қонунларини, айниқса конституциясини билишлари шарт. Америка фуқаролигини олиш учун имтиқонда улардан нафақат тилни, балки мамлакатнинг қонунлари, тарихини билиш қам талаб этилади. АҚШ конституциясининг дастлабки матни Вашингтондаги миллий архивда сақланмоқда.

50 штатнинг қар бири ўз конституциясига эга. Штатлар конституциялари, бир томондан, мамлакат конституциясини мустақкамлайди ва кенгайттиради, иккинчи томондан штатларнинг ваколати доирасига кирувчи масалаларга тегишли бўлади. Нимани ҳуқуқий этикетга амал қилиш ва таъминлаш дейиш мумкин ёки нимани бундай дейиш мумкин эмаслигини аниқлаш зарур бўлган қар қандай ишда конституциявий масалалар келиб чиқиши мумкин. Бу нарса Америка конституциясининг энг муқим ўзига хосликларидан биридир. Конституцияга бешинчи тузатишда қокимият зулмидан қимояланиш борасидаги шахснинг муқлак ҳуқуқи мустақкамлаб кўйилган. Кўшлаб чекловлар қаторида шундай қоида қам мавжуд: «Ҳеч бир одам ноқонуний равишда қасётдан, эркидан ва мулкидан мақрум этилиши мумкин эмас». Бу чекловга амал қилмаган қолда бирорта суд ҳулосаси ёки маъмурий идоралар қарори чиқарилиши, шунингдек, ҳуқуқни муқофаза қилиш идоралари фаолият кўрсатиши мумкин эмас.

АҚШ Олий суди

Олий суд мамлакат федерал суд қокимиятининг олий органи ва федерал суд тизимидаги сўнгги инстансия қисобланади. АҚШ Олий суднинг апелляцияси барча федерал судлар тизимига таъсир этади. АҚШ Олий суди расман федерал округи апелляция судига берилган қар қандай апелляция шикоятини кўриб чиқиши мумкин, аммо одатда округ судларида кўриб чиқилган ва конституциявий ақамиятга эга принципал қарорлар қабул қилишга асос берадиган жиной ишларни кўриб чиқади. Ўз қарорларида АҚШ Олий суди фақат маълум бир жиной ишнинг тақдирини қал қилмай, балки мақкур иш юзасидан конституция меъёрларига зид бўлган ҳуқуқий жараёнларга тегишли талқин беради, кўпинча эса у ёки бу қонуннинг конституцияга мувофиқлигини бақолаб, уни қаракатдан тўхтатади.

Саккиз кишидан иборат Олий суд раиси ва аъзолари АҚШ президенти томонидан Сенат розилиги билан умрбод муқлатга

тайинланадилар. Улар 70 ёшга етгач, истеъфога чиқишлари мумкин. Олий суд бир йилда 36 қафта ишлайди. Олий суд судьялари мукокамасига бегоналар қўйилмайди. АҚШ бутун тарихи давомида Олий суд штатларнинг 1000 дан ортиқ қонуний қужоқатларини конституцияга зид деб топган.

АҚШ Олий суди қарор якуний қарор бўлиб, у фақат АҚШ Конгрессининг қандайдир бир сиёсий чора-тадбирлари натижасида ёки АҚШ конституциясига тузатиш киритиш орқали ўзгартирилиши мумкин.

Суд-ҳуқуқ таркиби

Штатлар суд идораларининг таркиби қўйидаги идоралардан ташкил топади: қўйи инстансия судлари -- кичик даъво судлари -- келиштирувчи судлар; 1-инстансия судлари -- мукокама судлари -- олий судлар; биринчи апелляция босқичи бўлган апелляция судлари; барча қўйи судлар бўйича апелляцияни кўриб чиқувчи штатнинг Олий суди (унинг қарорлари штатнинг барча судлари учун мажбурий). Штатнинг Олий суди, масалан, ўлим жазоси ёки қонун томонидан қафолатланган масала билан боғлиқ бўлмаган ишларни апелляцияга қабул қилиши мажбур эмас. Бошқа қолатларда Олий суд қандай баҳсли масалада қарор қабул қилишни ўзи ҳал этади. Штат Олий судининг баъзи қарорлари устидан АҚШ Олий судига апелляция шикоятти ёзиш мумкин. Иш маълум бир судда кўрилиши учун можаронинг қажми мазкур суд ваколатлари доирасига, можаро мазмуни эса унинг юрисдикциясига кириши керак.

Иш қайси судда кўрилиши даъво миқдорининг катта-кичиклигига боғлиқ бўлади. Масалан, зарар миқдори 50 минг доллардан ошмайдиган даъволар муниципал судлар ваколатига тегишлидир, бундан ортиги эса юқори судлар томонидан кўриб чиқилади.

Федерал судларга берилган даъволар округ даражасидан бошланади. Ҳар бир штат камида битта округ федерал судга эга бўлади. Бу судлар ваколатлари доирасига федерал қонунчилик амал қиладиган барча можаролар (жиноий иш, денгиз қонунчилиги ёки патент қонунчилигигача) киради, шунингдек, турли штатлар ақолиси ёки америкаликлар билан чет эл субъектлари ўртасидаги даъво миқдори 10 минг доллардан кам бўлмаган ишлар киради. Аксинча бўлса, иш штат судларида кўрилади. Ишнинг федерал суд тизимида кўрилишининг энг муқим жиқатларидан бири -- бу можаронинг

предмети федерал қонунларда мустақкамлаб кўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар бўлиши лозим. Бундай даъволарда даъво микдори катта ақамиятга эга бўлмайди.

Федерал суд тизими Америка давлати ва кукуматига нисбатан даъволар кўриладиган «Даъво суди», округ судлари даражасида ишловчи «Банкротлик суди», солиқ идораси қарорларига қарши қаратилган «Солиқ суди», божхона масалалари кўриладиган «Халқаро савдо суди» сингари махсус судларни қам ўз ичига олади.

Қарбий трибуналлар алоқида тизимга ажратилган. Уларнинг муқокамаси одағда ёпиқ шароитда ўтади ва чоп этилмайди.

Федерал тизимда апелляциялар 13 федерал апелляция судидан бирида кўриб чиқилади. Уларнинг қарорлари барча округ судлари учун мажбурийдир. Мамлакатнинг Олий суди бир штатнинг бошқа штатга нисбатан, АҚШнинг бошқа давлатларга нисбатан барча даъволарида асосий ва мутлақ юрисдиксияга эга. Олий суднинг асосий вазифаси – апелляциявий вазифадир. Штатларнинг Олий суди сингари мамлакат Олий суди қам фақат айрим тоифага мансуб ишларни апелляцияга қабул қилиши керак. Бу дегани, апелляцияга берилган ишларнинг баъзиларигина Олий судда кўриб чиқилади, асосий қисми эса рад этилади ва шу тарзда олдинги босқич судининг қарори ўз кучида қолади. Штат судлари аъзолари штат конституциясига кўра сайланишлари ёки тайинланишлари мумкин. Федерал суд аъзолари эса Конгресс розилигини олиш йўли билан президент томонидан умрбод муддатга сайланади.

Қарор қабул қилиш. АҚШ ҳуқуқий тизимининг асосий хусусияти суд-муқокама ва ҳуқуқий-аниқлов функцияларининг ажратилганидир. қондага кўра, жарённинг бир қатнашчиси ишдаги фактлар ва уларнинг қанчалик ишонарли эканини аниқлайди, иккинчиси бу фактларга қайси қонун тадбиқ этилишини қал қилади ва ҳуқуқий этикетга риоя қилинишини кузатади. Биринчи вазифани қакамлар, иккинчи вазифани судья бажаради. Томонлар истагига кўра қар икки вазифани қам судья бажариши қамда иш қакамлар иштирокисиз кўрилиши мумкин.

Ҳуқуқий тизимнинг бошқа фарқли томони – қарор қабул қилишнинг «ҳуқуқий мангик» деб аталган усули. Бу мангик даъвони қал қилиш учун ҳуқуқий қондаларни танлаб олиш ва бу қондаларни ишдаги далиллар билан таққослаш механизми сифатида амал қилади. қонда ва далилларни танлаб олиш судья томонидан, қар бири ўзининг қонда ва далилларини қимоя қилаётган томонлар талаби ва босими

остида амалга оширилади. Бундай қолларда ҳуқуқий меъёрлар кўпинча турлича талқин қилиниши мумкин. “Умумий ҳуқуқ”ни талқин қилиш билан боғлиқ даъволарда “бир хил можаролар бир хил қал қилиниши керак” деган қоида судларнинг преседентга, яъни олдинги худди шундай ишларда чиқарилган қоидаларга амал қилишини талаб қилади. Шу билан бирга, мазкур ҳуқуқий доктрина судларга янги ҳуқуқий қоидалар яратиш йўли билан преседентнинг амал қилишини бузиш имконини ҳам беради.

Қонунларни ҳуқуқий талқин қилишнинг турлича восита ва усуллари мавжуд. Уларнинг энг муҳими «қонун чиқарувчиларнинг нияти», яъни қабул қилинган қонундаги сўзнинг маъноси ва ақамияти қақида суд қарор чиқаришидир. қонуннинг мазмунини аниқлашнинг бошқа воситаси – бу қонуннинг тарихини тақлил қилиш, яъни қонун чиқарувчилар қонундаги у ёки бу модда билан нимани назарда тулганлиги қақида исбот излашидир. Суд, шунингдек, бошқа суд идоралари, қонунни ижро этиш тартибларини белгиловчи давлат идоралари томонидан чиқарилган қонуннинг олдинги талқинларидан кам фойдаланиши мумкин.

Ҳуқуқий тизимнинг зўравонлиги эҳтимоли кўп омилларни чеклайди. Биринчидан, Америка судида адвокатларнинг роли қеч қайси мамлакат билан тенглаштириб бўлмайдиган даражада каттадир.

Иккинчидан, кўплаб ишларнинг қарорлари далилланган бўлиши ва у ёзма баён қилиниш шартлиги туфайли судья ўз қарорини апелляция пайтида сохталаштира олмайдди. Унинг хизмат қоғози билан фақат апелляция судлари, қамқасблари ва журналистлар эмас, балки қар бир судья томонидан суд мажбуриятларининг бажарилишини бақоловчи агентлик қам кузатиб туради. Судьяларнинг сайланиши механизмида суд идораларининг мустақиллиги уларнинг фаолиятида қатъиятлик учун қам, аънаналар билан келишувларга боришга қам ўрин қолдиради. Қамқамларга келсак, Америка судида адолат – қонуннинг қонунчилиги устидан ғалабаси, инсонийликнинг тантанаси эмас, балки 12 эрқак ва аёлнинг қар бир алоқида ишдаги қароридир.

Катта жюри (Гранд журй). Оғир жиноятларни кўриб чиқувчи суд маслақатчиларидан ташкил топган институт бўлиб, суднинг қарорига кўра йиғилади. У одатда 16 дан қам ва 23 дан кўп бўлмаган суд маслақатчиларидан иборат бўлади. Бу масалада штатларнинг қонунчилиги бир хил эмас: яъни катта жюри штатларнинг қаммасида қам йўқ. Агар бўлса қам, суд маслақатчиларининг сони қамма ерда

қар хил. Шундай қилиб, Нью-Йорк штатида уларнинг сони 16 дан кам 23 дан ортмаслиги лозим; Иллинойс қонунига кўра бу рақам 23 тани ташкил этиб, улардан 16 таси кворум аъзоларидир; Орегон ва Юта штатларида катта жюри 7 кишидан, Жанубий Дакотада – 6-8, Техасда – 12, Айдахода – 16, Вашингтонда – 12 дан 17 гача, Шимолий Дакотада – 16 дан 21 гача маслаҳатчилардан иборат бўлади.

Суд маслаҳатчиларидан, энг асосийси, ўз вазифаларини холис, бетарафлик асосида бажариши талаб этилади. Айбловчи ва айбланувчи катта жюрининг бутун жамоасига ёки унинг айрим аъзоларига рад жавоби беришга ҳақлидир. Суд маслаҳатчиларини танлашда ва уларни йиғишда қонунда белгиланган шартларга риоя этилмаганлиги қамда у ёки бу суд маслаҳатчисининг ўз вазифасини холис бажармаётганлиги рад жавоби бериш учун асос бўла олади. Аризанинг асосли эканлигини судья қал қилади.

Суд маслаҳатчилари танлангандан кейин, улар қасамёд қиладилар. Шундан сўнг судья уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиради ва кўриб чиқилаётган жиноий ишлар тўғрисида маълумот беради. Судья жюри аъзолари орасидан бошлиқ ва унинг ёрдамчисини тайинлайди. Катта жюри кўришаётган иш бўйича мунозарали масалаларни қал қилмайди. У фақат жиноий ишни кўриб чиқиш учун етарли асос бор ёки йўқлиги кўрсатиб беради. Одатда, айбловчи келтирадиган далил ва исботлар жюри аъзоларининг қарор чиқариши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Айблов ҳақидаги қарор кўгчиликнинг овози билан қабул қилинади. Федерал қонунга кўра айблов эълон қилиш учун 12 та суд маслаҳатчисининг розилиги етарлидир. Айблов тегишли резолюсияда ўз аксини топади ва уни жюри бошлиғи имзолайди. Тасдиқланган қужжат жюри бошлиғи томонидан очиқ судда судьяга топширилади. Агар айблов катта жюри томонидан асоссиз деб топилса, жюри бошлиғи резолюсия тузади ва дарҳол бу қарор ҳақида судьяга маълум қилади.

Суд маслаҳатчилари биргаликда 18 ой давомида иш олиб боришади.

Федерал қидирув бюроси (ФҚБ)

ФҚБ -- АҚШ Адлия вазирлиги идораси. Штаб-квартираси Вашингтонда жойлашган. 1908 йили яширин тадбиркорлик ва ноқонуний ер савдосини аниқлаш учун ташкил этилган. ФҚБ Э.Гувер

даврида янги вазифаларга эга бўлди. Уюшган жиноятчиликка, терроризмга, гиёқванд моддалар савдосига, мансаб жиноятларига, зўравонлик қолатларига, АҚШ ҳудудида бошқа давлатлар разведкаларига қарши кураш ФҚБ фаолиятининг энг муқим йўналишларидандир.

Бюронинг вазифалари қаторига давлат идораларидаги лавозимларга номзодларни текшириш ҳам киради. Бунда муайян номзоднинг «бошқаларнинг АҚШ конституциясида белгиланган ҳуқуқларини поймол этиш ёки АҚШ бошқарув шаклини конституцияга зид равишда ўзгартириш мақсадида» куч ишлатишни қўллаб-қувватлайдиган тоталитар, фашистик, коммунистик ёки кўпоруячилик кўринишдаги ташкилотларига, қаракатларига аъзо эмаслиги аниқланади.

ФҚБ Академияси Виржиния штатидаги Куанτικο шаҳрида жойлашган. 16 қафтага мўжалланган дастур тингловчилари бу ерда криминалистика, ашёвий далиллар, конституциявий ва жиноий ҳуқуқ, қидирув усуллари, ўзини қимоялаш ва қурол ишлатиш бўйича машғулотларда қатнашадилар. Академия ҳудудидаги амалий машғулотларда жиноятчини тутиш, гиёқванд моддалар сотувчиси ва товламачиларни қўлга олиш, гаровга олинганларни озод қилиш сингари операсиялар техникаси ўргатилади. Академияга фақат коллежни тугатганлар қабул қиланади. Ҳуқуқшунос ва бухгалтер дипломи Академияга коллежни тугатиш биланоқ кириш ҳуқуқини беради. Бошқа мутахасислик дипломи эгалари ўз соҳаларида уч йил ишлашлари керак. Ҳар уч йилда бир марта ФҚБ оператив ходимлари Академияга малака ошириш учун келадилар. Бу ерда Американинг барча полисиячилари қайта тайёргарликдан ўтадилар.

Федерал қидирув бюросида 24 мингга яқин ходим, жумладан 10 мингга яқин махсус агент хизмат қилади, унинг йиллик бюджети 2,2 миллиард долларни ташкил этади. Бюро рақбари АҚШ президенти томонидан тайинланади ва Конгресс томонидан тасдиқланади.

АҚШ президентлари: оддийлик ва буюклик

Америкаликларнинг статистика ва рекордларга қаттиқ қизиқиши президентларни кам четлаб ўтмади. Чунончи, кўплаб бошқа далиллар қаторида қуйидагилар қайд этилган: қозирги президент Жорж Буш Америка қўшма Штатларининг 43-президенти, аммо лавозимни эгаллашига қараб қисоблайдиган бўлсак, у 42-президент қисобланади, чунки Гровер Кливленд ўз бошқарувининг муддатлари

орасидаги узилиш туфайли икки марта қисобланган. Президентликка шу пайтгача фақат оқ тани эркалар сайланган, бироқ вице-президентликка номзодлар орасида аёл киши қам бўлган – Жеральдин Ферраро 1984 йили Уолтер Мондейл билан бирга республикачилардан номзодлар Рейган ва Бушга сайловни ютқазганлар. Сайлангунга қадар президентларнинг кўпчилиги адвокатлик билан шуғулланишган, бироқ 11 президент – Вашингтондан Эйзенхауэргача – ҳарбий бўлган ва генерал унвонигача хизмат қилган. Қозирги президент Жорж Бушгача 41 президентдан фақат 15 таси биринчи муддатдан кейин дарҳол иккинчи муддатга сайланган (фақат Франклин Д. Рузвельт уч марта сайланган) ёки танаффусдан сўнг яна бир марта сайланган (Кулиж); тўрт президент (Теодор Рузвельт, Калвин Кулиж, Гарри Трумэн ва Линдон Жонсон) олий лавозимга вице-президентликдан ўтган ва навбатдаги сайловда тасдиқланган; 22 президент Оқ Уйда фақат 4 йилдан ва бундан қам қам хизмат қилган. Тўрт президент (Уильям Гаррисон, Закари Тейлор, Уоррен Гардинг ва Франклин Рузвельт) лавозимни эгаллаб турган даврида вафот этган; тўрт президент: Абраам Линкольн, Жеймс Гарфилд, Уильям Мак-Кинли ва Жон Ф. Кеннеди ўлдирилган; Ричард М. Никсон истеъфо берган. Президентлардан фақат Жеймс Бьюкенен бўйдоқ бўлган. Теодор Рузвельт президентлик лавозимига ўтирган энг ёш президент қисобланади – 42 ёш (бироқ у ўлдирилган Мак-Кинлининг ўрнини эгаллаганлиги туфайли энг ёш сайланган президент шукрати 43 ёшли Кеннедига тегишли). 69 ёшида лавозимга ўтирган Рональд Рейган энг кекса президентдир. қўшма Штатларнинг иккинчи президенти Жон Адамс энг узоқ умр кўрган – у 91 ёшида вафот этган. Шуниси эътиборга моликки, у учинчи президент Томас Жефферсон билан бир кунда – 1826 йил 4 июлда, иккаласи Мустақиллик декларациясини имзолаганидан сўнг рош-роса 50 йил ўтиб вафот этган. Қозирги кунгача мавжуд бўлган партия тизими вужудга келган 1856 йилги президент сайловидан буён республикачилар 21 марта, демократлар эса фақат 14 марта голиб чиққанлар. Учинчи партиядан қўйилган ёки мустақил номзодларнинг бирортаси қам ғалаба қозонмаган, аммо Южин В. Дебс (Социалистик партия, 1912 йил), Теодор Рузвельт (Прогрессив партия, 1912 йил), Роберт М. Лафоллет (Прогрессив партия, 1924 йил), Жорж Уоллес (Америка мустақил партияси, 1968 йил) ва Росс Перо (мустақил номзод, 1992 йил) қурмаг-эктиромга асосланган ютуқда эришганлар.

Жамоатчилик фикрини ўрганувчи олимлар, тарихчилар ва сиёсатшуносларнинг яхли кўрган машгулоти ўзига хос жадваллар тузиш бўлиб, уларда президентлар халқ орасида машқурлигига ёки рақобарлик фазилатига кўра ва якуний қисобда уларнинг тарихий «улуғворлиги»га қараб жойлаштирилади. Қамма жадвалларда Линкольн, Вашингтон ва Жефферсонлар (кўпинча шу кетма-кетликда) пешқадамлик қиладилар, Улисс С. Грант эса ҳамиша сўнгги ўринни эгаллаб келади. Кенг оралик майдонда жамоатчиликнинг кайфиятидан ёки ревизионистик илмий тадқиқотлардан келиб чиққан қолда, кўпинча жиддий ўзгаришлар кузатилади.

Уч етакчи АҚШнинг жамоавий онгида афсонавий шахсларга, уларнинг Вашингтондаги ҳайкаллари эса -- миллий зиёратгоҳга айланган. Жорж Вашингтон Америка миллий тарихининг тамал тошини қўйган шахс бўлиб, у АҚШ давлатчилигининг асосчиси сифатида тилга олинади. Мамлакат пойтахти ҳам Вашингтон иштирокида лойиҳалаштирилган ва унинг номи билан аталган; шаҳардаги машқур сайилгоҳнинг ўртасида унинг ҳайкали қад ростлаб туради. қўшма Штатлар биринчи президентининг таъсири ҳанузгача сўнмаган. Томас Жефферсон Мустақиллик декларацияси принциплари, репрезентатив демократия неъматлари ва халқнинг ўзини ўзи бошқариш қобилиятининг тимсоли ҳисобланади. Ниҳоят, Авраам Линкольн миллатнинг бирлиги ва -- ўз ўлими билан -- Америка тарихининг буюк эпоси бўлган фукаралар урушида миллий тикланиш ва қулчиликни тугатиш йўлида берилган қурбонни тажассум тонттиради. Учала ҳолатда ҳам «улуғлик»нинг эътироф этилиши ҳеч кимда эътироз уйғотмайди. Ўз мамлакатини ХХ асрдаги иккала жаҳон урушида ғалабага олиб келган президентлар Вудро Вильсон ва Франклин Д.Рузвельтнинг улуғлиги ҳам шубҳасиздир. Агар бу арбобларни ягона назар билан бирлаштирадик, идеал президент бир вақтнинг ўзида ҳам давлат арбоби, ҳам ҳукумат бошлиғи, ҳам сиёсий мутафаккир, ҳам ҳарбий стратег бўлиши керак экан деган- хулоса келамиз.

Президент ва Конгресс ўртасидаги муносабатларда Жорж Вашингтон давридан бошлаб деярли ҳеч нарса ўзгармади, чунки ижро этувчи ва қонун чиқарувчи қокимиятнинг комплекс қамқорлиги ва қарама-қаршилиги Америка ҳукумат тизимининг асосий константалари ҳисобланади. Тарих президент партияси Конгресснинг бир ёки қатто иккала палатасида қам қамчиликни ташкил қилиши

самарали бовиқариш учун тўсиқ бўла олмаслиги лозимлигидан сабоқ беради. Худди шунингдек, президент партиясини вакиллар палатасини ва сенатда кукиронлик қилган тақдирда қам президент муваффақиятсизликка учраши мумкин. қобилиятли президентлар қамини ишонтириш ёки муросага келиш орқали Конгрессдаги кўнчилик билан тил топиш ва парламент аъзоларининг қокимията даъволарини зарур қолда вето қўйиш йўли билан қайтаришга муваффақ бўлганлар. Бироқ Иккинчи жаҳон урушидан сўнг ташиқ сиёсатда Конгресс иштирокисиз ёки Конгрессни четлаб ўтиб иш олиб бориш тенденцияси кучайди. Бу конституциявий ҳуқуқ нуқтаи назаридан қам, сиёсий нуқтаи назардан ҳам шубҳали бўлиб, президентга ва бутун президентлик институтига ишончининг йўқолишига, уларнинг обрўси тушиб кетишига олиб келиши мумкин.

Чет мамлакатларнинг ҳуқуматлари ва жаҳон жамоатчилигига нисбатан президент Америка иқтисодий манфаатларининг олий вакилидан ҳам юқори туради. Вильсоннинг демократия учун салб юриши XIX асрнинг Тақдир манифестини АҚШнинг жаҳон миқёсидаги вазифасига айлантириш борасидаги дастлабки уриниш бўлди. Йигирма йилдан сўнг Рузвельт ўз ваколатларини умуминсоний қадриятларни ҳимоя қилиш вазифаси сифатида тушунди. Бу вазифани у тажовузкорлар устидан ғалаба қозониш ва Бирилашган миллатларга асос солиш ёрдамида бажаришга қаракат қилди. «Совуқ уруш»да Трумэн ва Эйзенхауэр глобал иттифоқчилар тизимининг ўзига хос мейморлари бўлдилар ва ўз издошлари сингари озод ва очик дунё қамда Ғарб қадриятларини тарғиб қилдилар. Коммунистик хавф-хатар барқам топганидан сўнг президентнинг овозига қам кулоқ сола бошладилар. Вақоланки, унинг сафарлари ва оммавий чиқишлари бош штабда юзлаб ходимлар томонидан режаланштирилади ва оммавий ахборот воситалари томонидан жаҳоннинг барча бурчақларида намойиш қилинади.

Жорж Вашингтон (Президентлик даври – 1789-1797 йиллар)

Жорж Вашингтон 1732 йилнинг 22 февралда Виржинияда бой плантатор оиласида дунёга келган. Жоржни ўғай акаси Лоуренс тарбиялаган. Унга Виржиниянинг энг сармоядор ер эгаларидан бўлган лорд Фэйфкс устозлик қилган.

У 27 ёшида анчагина сармоёга ва 150 нафар қулга эга, икки фарзанди бор бева Марта Дендриж Кастисга уйланган. Вашингтоннинг ўз фарзанди бўлмаган, шу сабабли у Мартанинг

биринчи никоҳидан бўлган ўғил ва қизига чин оталик қилиш вазифасини зиммасига олган.

Вашингтон дунёкараши ва сиёсий фалсафаси ўша давр инглиз мухолифат адабиёти таъсирида шакллانган.

Жорж Вашингтон – АҚШнинг биринчи президенти, Америкада президентлик институтига асос солган шахс. Шунинг учун ҳам унинг номи Америка миллий тарихида муносиб ўрин тутади.

У 1799 йилнинг 14 декабрида вафот этган.

Вашингтон XVIII аср 60-йилларидан кейинги Англия империячилик сиёсатини аграр мафкура сифатида тушунарди. Кўчиб келганларнинг «кўҳна ҳуқуқлар»га ҳужумини эса, агар унга қарши кескин равишда қарши турилмаса, мустамлакачиликнинг ўзини ўзи бошқаруви барҳам топишига замин яратади деб ҳисобларди. Бу курашда раҳбарликни умум манфаати йўлида шахсий, моддий манфаатлардан юқори турувчи миллат гуллари ўз зиммаларига олмақлари керак. Ўз навбатида халқ бу қатламга лозим даражадаги ҳурмат-эътибор билан қараши даркор. Шу муносабат билан Вашингтон Британиянинг солиқ қонунларини ва суверенетга дохил қилишини кескин қоралаб чиқди. Виржиния парламентида ҳамда 1774 йилнинг сентябрида бўлиб ўтган биринчи Қитъа конгрессида Вашингтон биринчилар қаторида Англияга қарши қуроли кўзғолонни қўллаб-қувватлади.

1775 йилги Лексингтон ва Конкорд яқинидаги жанглардан кейин Вашингтон иккинчи Қитъа конгрессида бир овоздан бутун Америка ҳарбий кучларининг бош қўмондонлигига сайланди. 1775 йилнинг июлида Массачусетс штатидаги Кембриж шаҳрида Вашингтон британияликлар босиб олган Бостонни қамал қилиб турган қўшинларга раҳбарликни ўз зиммасига олди. 1776 йилнинг март ойида шаҳарни озод қилишга муваффақ бўлинди, лекин 1776 йилнинг 4 июлидаги мустақиллик Декларациясига биноан Американинг ўн уч штати қатор муваффақиятсизликларга дучор бўлди. Франция билан иттифоқ исёнчиларнинг мавқелари мустаҳкамланган 1778 йилга қадар Вашингтоннинг улкан хизмати шундаки, у ўз аскарларини ушлаб тура олди ва яхши тайёргарлик кўрган, Британия армиясининг қАҚШатқич зарбасига учрашдан сақлаб қолди. У қулай фурсатни пойлаб туриш, қутилмаганда ҳужум қилиш тактикаларига оғишмай амал қилган ҳолда, дастлабки хатоликларнинг ўрнини тўлдирди ва аста-секинлик билан ташаббусни яна ўз қўлига олди. Вашингтон катъий тартиб-интизомга амал қилгани ва ҳамиша, ҳар қандай

шароитда аскарлар ва офицерлар манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда чиқишлар қилиб тургани учун ҳам ўз қўл остидагиларининг хурматиغا сазовор бўлди.

Вашингтоннинг президентлик давридаги сиёсий фаолияти

Жорж Вашингтон Қўшма Штатларнинг биринчи президенти сифатида ўз фаолиятини бошлар экан, президентнинг олий мақсади – абсолютизм ва зўравонликка тўлиб-тошган дунёда ўзини-ўзи бошқариш тизимини шакллантириш, конституция принципларини ҳаётга тўлиқ татбиқ этиш ва янги ҳукумат тизимининг ибтидосидан «адолат принциплари» асосида фаолият кўрсатишнинг таъминлашдек эзгу ниятларни амалга ошириш деб ҳисобларди. Шу мақсад йўлида у президентлик бошқаруви ваколати доирасида барча конституциявий имкониятлардан фойдаланишни истади. Вашингтон яхши тушуниб турардики, улкан мамлакатнинг биринчи президенти сифатида ҳозирча унчалик яққол намоён бўлмаётган бу бошқарув тизимини шакллантиришнинг, айнан биринчи президентнинг фаолияти ва ҳал қилув қарорлари бўлуши йўлбошчилар учун ўзига хос мактаб вазифасини ўташни яхши тушунарди. Маъмурий вазифаларни топширар экан, бу жараёнда Вашингтон алоҳида минтақалар манфаатларини ҳисобга олиш билан бир қаторда турли сиёсий ва мафкуравий йўналишларга ҳам эътиборни қаратишга ҳаракат қилди. Ўзининг ҳарбий кенгашидаги сингари президент ўз агрофига ажойиб ақл соҳибларини жамлади. Улар фақат ижрочилигина бўлиб қолмасликлари керак эди. Вашингтон ўз вазирлари бўлган Александер Гамильтон (молия), Томас Жефферсон (халқаро ишлар), Генри Нокс (ҳарбий масалалар) ва Эдмунд Рэндольф (адлия)дан мадад ва маслаҳат ҳам кутарди. Натижада ана шу вазирлардан иборат (конституцияда кўзда тутилмаган) ўзига хос маҳкама пайдо бўлди. Вашингтон вазирлар ва амалдорларнинг фақат президент олдида жавобгар бўлишига эришди. Айни пайтда Вашингтон бу амалдорларни ишдан бўшатиш чоғида сенатнинг руҳсатини олиш шарт эмаслигини ҳам белгилаштирди.

АҚШнинг биринчи президенти иттифоқ гуллаб-япилаши йўлида елкама-елка туриб ҳаракат қиладиган ягона федерал ҳукумат хусусидаги тасаввурларини Конгресс билан яқин ҳамкорликда амалга оширишни истарди. Бу борада Вашингтонга ўзи ҳукуматнинг дўсти деб ҳисоблайдиган федералчилар биринчи федерал сайловларда вакиллар палатаси ва сенатда кўпчилик овозини олганлиги анча қўл келди. Бунинг устига, Жеймс Мэдисон палатада ишончли спикер

вазифасини ўтай бошлади. Вашингтон ўзининг вето ҳуқуқидан камдан-кам ҳоллардагина фойдаланарди. Зеро, Вашингтон қонунни бекор қилишда унинг мазмуни ўзига ёқиб-ёқмаслигини эмас, балки конституцияга мувофиқ келиш-келмаслигини асосий мезон қилиб олганди. Вашингтон ўзининг Конгрессга йўллайдиган ҳар йиллик мактубини шахсан ўзи ўқиб берарди (бу амалиёт анча кейин бекор қилинди ва фақат президент Вудро Вильсон даврида қайта тикланди). Ушбу яқдил ҳокимият фаолияти самараларидан Вашингтоннинг ўзи ҳам баҳраманд бўлди. Чунончи, сенат шартнома масаласи бўйича у билан тўғридан-тўғри музокаралар олиб боришдан бош тортди. Ана шундан кейин Вашингтон нуқтаи назарлар акс этган мактублар алмашишга мажбур бўлди, аммо бу ҳол президентнинг алоҳида сенаторларга бўлган ишончига путур етказолмади. Вашингтон Олий суд раиси этиб нью-йорклик Жон Жейни тайинлангач, бу маҳкама билан муносабатларда бир оз таранглик вужудга келди. Чунки президент (унинг вето асослаши кўрсатиб турганидек) конституция ҳимоясини ўз зиммасига олган. Талаб этилган ҳуқуқий ҳужжатни кўрсатишдан намойишкорона бўйин товлаш билан судьялар президентга мустақил учинчи ҳокимият билан ишлаётганини яна бир бор эслатиб қўйишга уринишди. Назорат ва мувозанат тизимида учраб туриши муқаррар бўлган чекловларга қарамай, Вашингтоннинг президентлик лавозимида қолишининг биринчи босқичи ички уюшқоқлик, ҳамфиқрлик билан ажратиб турди. Бунга эса фақат аниқ мақсадга йўналтирилган ва ишчан бошқарув механизми орқали эришиш мумкин эди.

У президентликни миллий бирлик тимсоли ва аҳолининг ҳали шаклланиб улгурмаган америкаликларга хос иродасини шакллантириш воситаси деб биларди.

Президент сифатида Вашингтон жамиятга йўналтирилган амалий, консерватив республиканизмни шахс эркинлиги томон йўналтирилган замонвий иқтисодий маслақлар билан чоғиштира олган зот эди. Энг аввало, у ўзини Америка шгратларининг янги конституциявий тизимга интеграциясини тезлаштиришга бурчли ҳисобларди.

Вашингтон қўл муваффақиятларга ходимлари, биринчи навбатда, Гамильтон туфайли эришди. Вашингтон раҳбарлиги даврида жуда кўп муҳим масалаларда, айниқса ташқи сиёсат масалаларида сўнги ҳал қилувчи қарорни шахсан ўзи қабул қилганини яшириб ўтирмасди. Демак, унинг маслаҳатчиларининг

истеъдоди ҳам президент саъй-ҳаракатлари туфайли намоён бўлган. Ўз фазилатлари, салоҳияти ва маънавиятига кўра Вашингтон эски мустамлака Америкадан инқилоб орқали конституциявий-демократик федерал давлат бўлмиш янги Америкага кўприк ташлай оладиган шахс эди. Вашингтон ҳаётлик давридаёқ миллий ирода тимсолига айланди. Президент мана шундай ирода шаклланишига жуда катта эътибор берарди. У ҳуқуқ ва мажбуриятлар, қонунлар измидаги ҳукуматни вужудга келтира олди. Вашингтон ҳокимиятни анъанавий тарзда кенгайтириш ёки шафқатсизлик билан бошқариш орқали эмас, демократик тамойиллар асосида бошқариб, тинч, сайловлар йўли билан ўзгартириб туриш орқали барқарор жамият қуриш мумкин эканлигини исботлади.

Жорж Вашингтон 67 ёшида вафот этди. Афсуски, ўша пайтлардаги тиббиёт даражаси Вашингтоннинг оддийгина томоқ шамоллаши хасталигини ҳам даволай олмади.

Шундай қилиб, Американинг биринчи президенти бўлган Жорж Вашингтон ватандошлари қалбида биринчи шахс сифатида қолди. У президентлиги чоғида америкаликлар ўз миллий тотувлигига эришган республика федерал давлати учун яратди. Айниқса, Вашингтон АҚШ президентлик институти ижодкори асосчиси сифатида чуқур из қолдирди.

АҚШ пойтахти, штатлардан бири, Нью-Йоркдаги Гурзон дарёси устига ҳуриланган осма кўприк, Вашингтон шаҳридаги хусусий университет ва бошқалар унинг номи билан юритилади. Жорж Вашингтоннинг «Битиклар» ва «Кундаликлар» асарлари нашр қилинган.

Жон Адамс (Президентлик даври – 1797-1801 йиллар)

Жон Адамс 1735 йилнинг 30 октябрида Массачусетс штатида фермер оиласида дунёга келган.

Жон Адамс 1797 йилнинг 4 мартида президентлик лавозимига ўтирар экан, изчилик ва ярашув ваъда қилди. У ўзидан аввалги президентга ҳурмат ифодаси ўлароқ, Вашингтоннинг одмигина кабинетини сақлаб қолди. Кейинроқ Адамс ушбу қарори хато эканини англаб етади, чунки кўпчилик вазирлар унга нисбатан Александер Гамильтонга яқинроқ бўлишга интилардилар. Гамильтоннинг ўзи эса Нью-Йоркдаги адвокатлик идорасида туриб бошқарув тизгинини қўлга олишга ҳаракат қиларди. Худди Вашингтон сингари, Адамс ҳам ўзини партиялар, фраксиялардан

юкори турувчи, халқ бахти-саодати йўлида қайгурувчи президент сифатида кўрарди. Шу сабабли ҳам у ўзи ишлаб чиққан президентлик концепциясини амалга оширишга киришди. Адамснинг нуқтан назарига кўра, президент бутун давлатдаги барқарорлик учун асосий жавобгардир, шу боис давлатнинг биринчи раҳбари қаяқдан кўпроқ барқарорликка хавф туғиладиган бўлса, айнан ўша тарафга ҳужум уюштирмоғи жоиз. Аҳамиятга молик ижтимоий кучлар ўртасида мустақил воситачилик ролини мақбул кўрган президентнинг мазкур ақидаси амалиётда ҳокимият гуллаб-яшнашининг ва айни пайтда ҳокимият фаолиятсизлигининг ажиб ҳоришимасини вужудга келтирди. Аслини олганда Адамснинг ўзида ҳаётга татбиқ этадиган дастурнинг йўқ эди, шу сабабли ҳам у йилнинг деярли ярмини бемалол Филадельфия пойтахтидан олинсадаги Массачусетсда ўтказиши мумкин эди. Бошқа томондан олиб қараганда, яъни у агар мувозанатга хавф туғилаётганини пайқаса, ҳар қандай масалани тез ва қатъиятлилиқ билан еча оларди.

Адамс иқтисодий масалаларга унчалик қизиқиш билан қарамасди. Бунинг устига, унинг фикрича, ҳаддан ортиқ тўқин-сочинлик республика ахлоқий мезонларига путур етказиши мумкин эди. Инагурасия нутқида Адамс Америка бетарафлигини сақлаб қолишни ўзининг асосий вазифаси деб эълон қилди.

Пойтахт ҳақидаги қонунга кўра ҳукумат Вашингтон шаҳрига 1800 йилнинг кўкламида кўчиб ўтганди. Кўчиб ўтиш жуда енгил кечди, зеро барча вазирликларнинг жами ҳужжатлари етгита йирик яшиқка сиғиб кетганди. Абигейл президентлик саройидаги «биринчи хоним» эди. Бироқ Абигейл саройни ёқтирмас, уни ҳаддан ташқари катта, хунук жиҳозланган, хира ёритилган ва ёмон иситиладиган бино деб танқид қиларди. Адамс эса ўз ибодатларида бу саройда фақат ҳалол ва донишманд етакчилар раҳбарлик қилишларини, яратгандан сўраб илтижо қиларди. Шундай қилиб, Адамс ўз президентлик муддатининг сўнгги ойларини Вашингтонда ўтказди. Бу даврда Адамс бўлғуси зиддиятлар учун замин яратиб қўйди. Чунончи, кўтилаб судьялар лавозимларига федералчиларни қўйди. Бу вазифалар Конгресс томонидан тасдиқланган қонун асосида ташкил этилганди. Шубҳасиз, энг муҳим қарор сифатида Адамс ўзининг сўнгги ташқи ишлар вазири – Жон Маршаллни Бош федерал судья лавозимига тайинланганлигини айтиб ўтиш мумкин. Худди шу қарор федерал ҳукумат ва ижроия ҳокимиятининг узоқ вақт кучли ишлашига ўз таъсирини кўрсатиб келди. 1801 йилнинг 4 мартда, Жефферсон

президентлик фаолиятини бошлашдан бир неча соат бурун иккинчи муддатга сайланмаган президент Адамс пойтахтни сездирмасдан тарк этди ва Янги Англия сари йўл олди.

Уильям Х. Тафт (Президентлик даври – 1909-1913 йиллар)

Уильям Х. Тафт 1857 йилнинг 15 сентябрида Огайо штатидаги Синсиннати шаҳрида туғилган. Тафтнинг болалиги ва ўсмирлиги Синсиннагида, етти ака-ука ва опа-сингиллари қуршовида хотиржам кечди. Уильямнинг отаси Альфонсо Тафт ҳурматга сазовор судья бўлган. Тафт аввалига ўз шаҳридаги мактабга қатнаган, кейин Йельск университетида ўқиган, 1878 йили шу ерда илмий даражага эга бўлган, Синсиннатидаги юридик мактабда ҳуқуқшуносликдан таълим олган.

Уильям Х. Тафт Теодор Рузвельтдан кейин бир муддат АКШ президенти лавозимида фаолият олиб борган.

У 1930 йилнинг 8 мартида вафот этган.

1912 йилги президентлик сайловларида Тафт Демократлар партияси номзоди бўлган Вудро Вильсонга ютқазиб қўйди. Чунки бу пайтда Тафтнинг Республикачилар партияси парчаланиб кетган, экс-президент Рузвельт эса прогрессив қанот номзоди сифатида унга қарши чиққан эди. Шу билан республикачиларнинг Вашингтонда узоқ давом этган ҳукмронлик муддати барҳам топди.

Уильям Х. Тафтнинг отаси Альфонсо Тафт таниқли судья эди.

Тафтнинг президентлик давридаги сиёсий фаолияти

Тафт ўз президентлиги даврида почта ва почта маҳкамаларининг омонат кассаларини ташкил этиш бўйича мураккаб ислохотлар ўтказди, меҳнатга ҳақ тўлашнинг федерал қонунларига ҳам ўзгартиришлар киритди. Савдо ва меҳнат вазирлигига болалар меҳнати чеклаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш топшириги берилди. 1910 йили эса Манн Элкинс қонунига мувофиқ темир йўллар компаниялари устидан давлат назоратини кучайтириш имконияти туғилди. Тадбиркорларга нисбатан дўстона муносабатда бўлишига қарамай, Тафт бозор ҳокимиятини ноқонуний фойдаланишда айбланиб, жавобгарликка тортилган 90 та трестга қарши суд жараёнида Рузвельтга нисбатан фаолроқ иштирок этди. Айни пайтда ушбу йирик трестларга қарши фаолият Тафтнинг Республикачилар партиясида нуфузи бир оз тушишига ҳам сабаб бўлди.

Ички сиёсатда бож тарифи ислоҳоти етилиб турган эди. 1897 йилги Дингли қонунига кўра белгиланган баланд бож тарифлари пасайтирилиши керак эди. Рузвельт онини равишда бу назик масалани кўзгамай турган эди. Чунки Республикачилар партиясининг бир қисми Америка маҳсулотларини ҳамоя қилиш мақсадида хориж маҳсулотларига катта бож тарифлари қўйиш талаби билан чиққан бўлса, бошқа қисми ташқи савдони либераллаштириш ва шу йўл билан экспортга кўпроқ маҳсулот чиқариш тарафдори эди. Бож тарифи пасайтирилгандан кейин моддий йўқотишнинг ўрнини босиш учун меросдан солиқни кўнайтириш ва даромад солиғи киритиш бўйича таклифни Конгрессда манфаатдор томонлар узок вақт ушлаб турди. Тафт эса бу борда бирон-бир жиддий уришиш қилмади. Натижада прогрессив республикачилар орасида Тафтнинг консерватив лагерга кириши ҳақидаги гап-сўзлар кўнайиб қолди. Тафтнинг ўзи ҳам ўз сиёсатини тарғиб қилиш учун гэрбий штатларга узок муддатли сафарларга чиққанида аҳолининг ҳақиқий яшаш шароитидан ва порозилигидан бохабар бўлди. 1910 йили кўплаб штатларда порозилик намойишлари бўлиб ўтди.

1921 йили Тафт Олий судга бош судья этиб тайинланди. Ана шундан кейингина Тафт ўзининг ҳақиқий ишини топгандай бўлди. 1922 йилда у Америка суд тизимида катта ислоҳотлар ўтказди. Тафтнинг ҳуқуқий фалсафаси негизида қонун амалиётда ишланиш учун ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларга аста-секин мослаша бориши лозим деган ақида ётарди. Тафт 73 ёшида вафот эди. У президент сифатида обрў орттиролмади, аммо унинг АҚШнинг энг буюк бош судьяларидан бири сифатида тарихда қолганлигига шубҳа йўқ.

Ўқинг, мулоҳаза қилинг:

Ўрта асрларда ҳукм сурган бошқарувда, давлат ҳокимияти механизмида (масалан, АҚШ) парламент, президент ва конституцион юрисдикция органлари мавжуд бўлади. АҚШ конституцияси парламентга умумий ҳолдаги қонунчилик ваколатларини бермайди, балки қатъий белгиланган, яъни чегараланган ваколатларни беради (11-модда). «Конгресс динни ўрнатишга тааллуқли ёки вуждон эркинлигини чекловчи ёки сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги ёки халқнинг тинч йўл билан йиғилиб ҳукуматга тижояларни қаноатлангиришни сўраб петициялар билан мурожаат қилиш

ҳуқуқини чекловчи бирорта ҳам қонун чиқариши мумкин эмас» (1-қўшимча).

Конгресс ичида ҳам «тўсиқлар ва қарама қаршилиқлар» тизими назарда тутилган. Юқори палата (Сенат) ва қуйи палата (вакиллар палатаси) жорий этилишининг мазмуни шундаки, биринчи палата халқ вакилларининг популистик кайфиятини тизгинлаб туриши, Конгрессни тез ва тартибсиз ўзгариб турадиган жамоатчилик фикридан ҳимоялаши керак.

Шу билан бирга, айнан вакиллар палатаси импичмент – ҳуқуқбузарлик ёки ноҳўя ҳаракат содир қилган ҳокимият федерал органлари (ҳарбий идоралардан ташқари) мансабдор шахсларини жавобгарликка тортиш проседурасини кўзгатиш ҳуқуқига эга.

Конгресснинг қонунчилик органи сифатида мустақиллиги ва яхлитлигининг муҳим кафили бўлиб парламентдаги фикрлар ва музокаралар эркинлиги, депутатларнинг Конгрессдаги чиқишлари учун жавобгарликдан иммунитетга эгалликлари ҳисобланади. ҳокимият турли бўғинларининг таъкилий бўлиниши қонунчилик (шунингдек, бир вақтнинг ўзида ҳам юқори палата, ҳам қуйи палата аъзоси бўлиши мумкин эмас), ижро ва суд органлари мансабларини аралаштиришни таъкидлайди. АҚШ конституцияси олтинчи бўлими 4-моддасида кўрсатилишича, Конгресс аъзолари уларнинг мандати муддати давомида Конгресс қонуни билан тузилган, шунингдек бу вақт давомида мансаб оқладлари оширилган федерал давлат органларида фуқаролик мансабларини эгаллаш олмайдилар.

Тўсиқлар ва қарама – қаршилиқлар тизимида норма яратиш жараёнида бир томондан Президент вето ҳуқуқи, иккинчи томондан Конгресс вето ҳуқуқи муҳим роль ўйнайди. Президент вето ҳуқуқи объекти бўлиб Конгресс палаталари қабул қилган қонун лойиҳалари, резолюциялари, қарорлари ҳисобланади. Юқоридаги ҳужжатлардан президент норози бўлса, уларни қайси палата киритган бўлса, ўшанга тегишли асослангириш билан қайтаради. қонун лойиҳасини Конгресс иккала палатасининг камида 2/3 қисми томонидан ҳайта тасдиқлаш орқали Президент вето бекор қилиниши мумкин. Бунда, дастлаб қонун лойиҳаси оддий кўпчилик овози билан қабул қилинган бўлиши мумкин, яъни вето бекор қилиш жараёни қонунни оддий тасдиқлашдан кўра қийинроқ.

Конгресснинг иккала палатаси биргаликда бир хил бўладиган ҳамда Президентга ёки федерал министрликлар ва идораларга ҳуқумат томонидан қабул қилинган маъмурий актни бекор қилиш ёки

уларнинг бирор бир ваколатли ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисида резолюцияларни қабул қилиши мумкин. Бу ерда гап Конгресснинг маъмурий норма яратишга қонунчилик ветоси ҳақида гап боради. АҚШ конституцияси 2-моддасига кўра ижро ҳокимияти фақат президентга тегишли; унинг ваколатлари Конституциянинг 2 ва 3 бўлимларида бевосита белгиланган. Шунингдек, Президент қуроли кучлар бош қўмондони ҳам ҳисобланади, лекин бунда уруш эълон қилиш фақатгина Конгресснинг ҳукуқи.

«Қонунчилик ваколатлари икки палата : сенат ва вакиллар палатасидан иборат конгрессга берилади. Ижро этувчи ҳокимият президентга, суд ҳокимияти эса АҚШ Олий Судига ва конгресс тузадиган судларга берилади».

Бир томондан, АҚШ конституцион тузуми учун юқори даражадаги ташкилий мослашиш характерли. Зеро, Президент ва унинг аппарати аъзолари конгресс палаталари фаолиятида қатнашмайди ва овоз бериш ҳуқуқига эга эмас. Президент қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига ҳам эга эмас. Конгресс ва президент алоҳида сайланади. Кабинет аъзолари эса фақат президент олдидан масъул.

Президент ташқи сиёсат соҳасида кенг ваколатларга эга. Аммо, бу ерда ҳам тўсиқлар ва қарама – қаршиликлар тизими амал қилади, хусусан халқаро шартномаларни қуйидагича тузишда яққол кўринади. Президент мустақил равишда хорижий давлат вакиллари билан халқаро алоқалар олиб бораверади ва бунинг натижасида шартнома лойиҳаси тузилади. Шартномани ратификация қилиш учун "сенат маслаҳати ва розилиги", яъни иштирок этаётган аъзоларнинг 2/3 қисми овоз бериши талаб қилинади. Президент қонун чиқариш фаолиятида бевосита иштирок эта олмайди, у қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига ва Конгрессни тарқатиб юбориш ҳуқуқига ҳам эга эмас.

Президент – ижро ҳокимияти бошлиғи, ўзининг ҳукумат аппаратиغا нисбатан кенг маъмурий ваколатларга эга. Энг аввало, маслаҳат органи -кабинет таркиби миқдорини аниқлаш ва шакллантириш президентнинг шахсан прерогативаси ҳисобланади. Президент федерал мансабдор шахсларни тайинлаш ҳуқуқига эга. У олий мансабларга номзодларни танлайди ва уни тайинлаб, кейин Сенатга тасдиқлаш учун (бунинг учун иштирок этаётганларнинг 2/3 қисми овози талаб қилинади) тақдим этади. қуйи мансабдор шахслар эса Президент, министрлар ёки судлар томонидан тайинланади.

Конституцияда кўрсатилишича Президент «қонунларнинг ижодонан бажарилиши ҳақида қайғуриши керак». Бу соҳада унинг ваколатлари федерал ижро ҳокимияти қуйи турувчи органлари ва мансабдор шахсларига нисбатан умумий контроль-назорат характерига эга. Федерал қонунларни бажармаслик учун жиноий жавобгарлик билан боғлиқ мажбурият чораларини амалга ошириш АКШ генерал-атторнейи ва унга бўйсунадиган юстиция вазирлиги органлари ваколатидир.

Ҳокимиятлар бўлиниши механизмида суд ҳокимияти алоҳида роль ўйнайди. Энг аввало, ҳокимиятларни юқори даражада амал қилиши учун, суд органлари конституцион қондаларга кўра, ҳал қилиниши ҳокимиятнинг сиёсий бўғинлари – қонунчилик ва ижро ҳокимияти компетенциясига киритилган баҳслар билан шугулланмайди. Лекин, бу Олий Суд АКШда сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатмайди дегани эмас. Масалан, у таълим ва сайловлар соҳасида ирқий чекловлар муаммоларини ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди. Шунинг ўзиде, Олий Суднинг ҳокимиятлар бўлиниши принципидаги ҳал қилувчи аҳамияти унинг конституцион назорат, яъни қонунчилик ва ижро актларининг Конституцияга мувофиқлиги устидан назорат қилиш функцияси билан белгиланади.

Бундай назоратнинг мазмуни ва мақсади ижро ҳокимияти суниетъомолчиликларидан, фуқаролар конституцион ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган қонунлар қабул қилиниши ва ижро этилишидан ҳимояланганликни кафолатлашдир. Айнан Олий Судга конституцияни охириги инстансияда шарҳлаш ва бу асосда нолган икки ҳокимият бўғинлари ҳаракатлари ва актларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳуқуқи берилган. Лекин суд ҳокимияти, шунингдек, суд назорати ҳам чекланмаган эмас.

Бинобарин, суд ҳокимияти функциялари чегаралари судга мурожаат қилиш ҳуқуқини қатъий регламентловчи нормалар (даъвогарнинг ҳуқуқ лаёқати, арз қилинган талабнинг тўғрилиги, ихтилофни ҳал қилишда шахсий манфаатдорликнинг мавжудлиги, ариза берилган суд инстансиясининг компетентлиги ва ҳ.к.) билан чекланган. Олий Суд томонидан қонунни конституцияга зид деб топиш имконияти ҳам чегараланган : суд Конституцияни шарҳлаш билан боғлиқ бўлган ишларни фақат «қатъий зарурат», қонун чиқарувчининг «яққол хатоси» бўлган ҳолларда қабул қилади; ишни қонун чиқарувчининг сиёсий мотивлари ва амалий фикрлашига берилмасдан, қўлланиладиган қонуннинг конституциявийлиги

презумпсияси, илгари яратилган преседентларга риоя қилиш принципларига асосланиб кўриб чиқади.

Шундай қилиб, ҳокимиятлар бўлиниш назарияси ҳамда «тўсиқлар ва қарама-қаршиликлар» тизими АҚШ конституцион тузумининг таркибий қисмидир. У уч ҳокимиятга ўзаро бир – биринчи назорат қилиш имконини беради, уларнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилиши учун шароит яратади. ҳокимият олий органларининг бир – бирига нисбатан нисбий мустақиллигини назарда тутувчи ҳокимиятлар бўлиниши америка давлатчилигининг прикисли сифатида АҚШ давлат тузумининг демократик асосларини ифодалайди”.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

АҚШ, мустақиллик учун кураш ва мустақиллик декларацияси, АҚШ Конституцияси, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги билл, президентлик институти ва АҚШ президентлари.

XIX АСРДА ЕВРОПАДА СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРЛАР РИВОЖИ

- XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Германиядаги сиёсий-ҳуқуқий мафқуранинг асосий оқимларига умумий тавсиф. Кант ва Гегелнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.
- XIX асрнинг биринчи ярмида ГАРБИЙ Европадаги либерал гояларнинг сиёсий-ҳуқуқий мафқурага монандлиги. Инглиз, француз, немис либерализми.
- Позитивизм сиёсий-ҳуқуқий мафқураси. О.Контнинг сиёсий таълимоти. Социологик оқим вакили – Г.Спенсернинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- XIX асрда Россиядаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Сперанский, Карамзин, Пестель ва Журавльёвларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Германиядаги сиёсий-ҳуқуқий мафқуранинг асосий оқимларига умумий тавсиф. Кант ва Гегелнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.

1789 йилда Германиянинг ижтимоий-сиёсий аҳволи XVIII асрнинг 10-йилларига қадар ўзгармай келаётган эди. Бироқ француз инқилоби мамлакатда катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Баден, Саксония, Пфальсда деҳқонлар ҳаракати авж олди. Шаҳарликлар норозилик чиқишлари билан кўзғолон кўтардилар. 1793 йил баҳорда Силезия ҳудудида тўқувчилар томонидан кўзғолон кўтарилди. Майнсада эса Республика эълон қилинди. Франциядаги инқилобий воқеалар Германиянинг маданият вакиллари ҳамда халқ оммаси томонидан илиқ кутиб олинди. Немис зиёли, ёзувчи ва публицистлари халқнинг сиёсий уйғониши, Республикавий гояларни қўллаб-қувватлаш ҳақидаги асарлари билан газета ва журналларда тез-тез чиқиб турдилар. Аммо Германияда объектив сабабларга кўра француз тажрибасини қўллашга батина олмадилар.

Германияда миллий бирликка эришиш, давлат ҳуқуқий тузумини демократлаштириш, крепостной бекор қилинишидек уч муаммо ечимини топиш арафасида эди. Немис буржуазияси вакиллари эски феодал тузумни бутунлай ағдариб ташлашда кенг меҳнаткашлар оммасининг кучигагина таяниб қолишдан кўрққан

эдилар. Улар ўз гоъларини барчага ҳам тушунарли бўлавермаган фалсафий тилга ўтирдилар ва ўша даврдаги вазиятни бир қадар юмшатишга олий қадрият сифатида эълон қилдилар. Бу эса герман буржуазиясининг қатъиятсизлигини бир оз яширгандай эди.

Иммануил Кантнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ҳам маълум маънода шундан далолат беради.

Кенигсберг университетининг фалсафа фанлари профессори **Иммануил Кант (1724-1804)** Германияда биринчилардан бўлиб либерализм асосини тизимлаштирган ва мамлакатда иқтисодий-сиёсий эркинликнинг ўрнатилиши тарафдори бўлган. Кантнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти ҳамда сиёсий-ҳуқуқий қарашлари унинг «Космополитик нуқтаи назардан умумий тарих гоълари», «Мутлақ дунё сари», «Ҳуқуқ ҳақидаги таълимотнинг метафизик асоси» каби асарларида баён этилган.

Маърифатга йўғирилган ва табиий ҳуқуқ мактабининг индивидуализимига асосланган Кант куйидаги ижтимоий тамойилни кўрсатади. ҳар бир шахс мутлақ қадр-қимматига эга; шахс маълум бир режаларни амалга оширишда, гарчи умумфойдага қаратилган режалар бўлса-да, улар восита бўлиб хизмат қилмасиғи лозим, ахлоқий онг субъектидир, у бошқа табиат маъжудотларидан мутлақ фарқ қилади, шунинг учун инсон фақат ахлоқий қонунларга таяниши лозим, бу қонун ҳеч қандай ташқи вазиятлар, сабабларга боғлиқ бўлмайди.

Кантнинг фикрича, ҳуқуқ умуммажбурий характерга эга бўлиши лозим. Лекин бунга қандай эришиш мумкин?

Бунинг учун, аввало, унинг таркибига мажбурлов чораларини сингдириш лозим. Акс ҳолда инсонларнинг ҳуқуқий нормаларга итоат қилишга, шунингдек, ҳуқуқбузарликнинг олдини олишга ва бузилган ҳуқуқни тиклашга эришиб бўлмайди. Агар ҳуқуқ мажбурлов чораси билан бирга фаолият юритмас экан, у жамиятда ўзининг вазифасини бажариш имкониятига эга бўлмайди. Лекин шуни ҳам инобатга олиш керакки, умумий қонунларни мутлақ императив характерга эга бўлиши унинг шартларига тўғри келмайди. ҳуқуққа бундай хусусиятларни сингдириш фақат давлатнинг ваколатига киради. Кантнинг фикрича, давлатчилик охир оқибатда императив талабларга зарурат сезади. Чунки давлатга бўлган эҳтиёж индивид, гуруҳ, жамиятнинг умумий эҳтиёжларидан эмас, балки уларнинг ақлий-амалий ҳагги-ҳаракатларидан вужудга келган.

Бундан шу нарса англашадикки, Кант давлатнинг олдида фуқароларни моддий таъминлаш, уларнинг маданий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш меҳнат, соғлиқ, таълим масалаларида қайғуриш мажбурияти йўқ деб билади. Бу масалалар давлатнинг олдида турган вазифаларга кирмайди. Инсонлар ҳақиқий бахтга эришишлари учун табиий шарт-шароитларга таянадилар, бунда мамлакатдаги давлатнинг бошқарув шакли муҳим ҳисобланмайди. Давлатнинг асосий мақсади эса унинг мутлақ ҳуқуққа эришиши ва конституция тамойилларига мос равишда фаолият кўрсатишда деб билади. Ушбу фикрга асосланиб, биз Кантнинг «**ҳуқуқий давлат**» концепциясининг яратувчиларидан деб биламиз. Кант давлатнинг фақат ҳуқуққа таяниши, ўз фаолиятини амалга оширишда ҳуқуқ доирасида амал қилиши ҳақида кўп марта таъкидлаган. Ушбу ҳолатдан чекиниш эса давлатга жуда қимматга тушади. Агар давлат ҳуқуқ ва эркинликларга итоат этмаса, позитив қонунларнинг муҳофазасини таъминламаса, у ўз фуқароси олдида обрў ва ишончини йўқотибўйиши мумкин. Инсонлар бундай давлатдан бора-бора бегоналаниб кетадилар.

Ҳуқуқ доирасидан эркинликка келсак, Кантнинг танқид қилиш эркинлигини биринчи ўринга қўяди. Давлатнинг фуқароси ҳукмдорнинг рухсати билан ўз фикрини очиқ-ойдин изҳор этиши лозим. Бунда ҳукмдор ўзининг қандай хатти-ҳаракати жамиятга нисбатан адолатсиз бўлаётганлигидан хабардор бўлиб туради. Ҳуқуқ масаласига келганда, Кант унинг уч категориясини фарқлайди: табиий ҳуқуқ, ижобий ҳуқуқ, адолат.

Табиий ҳуқуқ ўз навбатида икки қисмга бўлинади: хусусий ҳуқуқ, оммавий ҳуқуқ. Хусусий ҳуқуқ индивидлар ўртасидаги муносабатларни мулкий нуқтаи назардан тартибга солади. Оммавий ҳуқуқ эса давлат ва унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солади.

Феодал тартибсизликларга қарши Кант ҳамма учун умуммажбурий бўлган қонунларни кўндаланг қўяди. У мулкчиликдан, тарафларнинг тенг хусусий, ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган тартибни ёқлайди. Оммавий ҳуқуқнинг марказий институти давлатда конституцияни қабул қилишда халқнинг иштироки ҳисобланади. Ўз мазмунига кўра халқ суверинитетининг ривожланиб боровчи демократик гояси саналади. ҳар бир индивид ўз хатти-ҳаракатларини фақат ўзи белгилайди. Халқнинг олий кадрияти давлат фуқароларининг эркинлиги, тенглиги ва мустақиллиги деб

миллатнинг иқтисодий эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган бўлиши керак деб ҳисоблайди.

Давлат бу – ҳуқуқий қонунларга бўйсунган кўпчилик нисонларнинг бирлашмасидир. Кантнинг бу машҳур тарифи, унинг давлатнинг ҳуқуқий асосга таяниши кераклиги ғоясини ўзида ифодалаган. Шуниси эътиборлики, Кант бевосита “ҳуқуқий давлат” атамасини гарчи қўллама-да, бироқ унга мазмунан яқин бўлган бошқа атамаларни қўллайди, хусусан: “ҳуқуқий фуқаролик жамияти”, “ҳуқуқий маънода мустақкам бўлган давлат тузилиши”. “фуқаролик -ҳуқуқий ҳолати” ва бошқалар. Кантнинг ҳуқуқий давлатга оид қарашларининг энг қимматли маъзи шундаки, у ҳуқуқий қонуннинг устуворлигини давлатнинг конституциявий белгиси деб ҳисоблайди.¹

Кейинчалик Германияда ҳам ҳуқуқий давлат ғоясини шакллантириш борасида фаолият юргизган қатор олимлар гуруҳи таркиб топган, уларни умулаштириб рехтштатистлар деб ҳам аташган. Бунинг боиси, Германияда биринчи бор «ҳуқуқий давлат» атамаси шаклланган. Бу ибора дастлаб 1813 йилда Карл Велькер ва 1824 йилда эса И.Х.Фрайхер Фон Аретиннинг ишларида учраган бўлса, 1832 йилда немис олими Роберт Фон Мольт томонидан биринчи бор бу аъма илмий таҳлил этилиб, илмий муомалага ҳам бир йўла киритилган.

Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770-1831) фалсафий ва сиёсий қарашларнинг бутун бир тарихида ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган буюк мутафаккирдир. Гегелнинг бутун бир ижодий фаолияти давомида давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги муаммолар марказий ўринда турган. Бу мавзу унинг «Германия конституцияси», «Табиий ҳуқуқни тадқиқ этишнинг илмий усуллари, амалий фалсафада унинг ўрни ва позитив ҳуқуқ ҳақидаги фанга муносабати», «Рух феноменологияси», «Вюртемберг қиролигининг табақа йиғилиши ҳисоботи», «Рух фалсафаси», «Ҳуқуқ фалсафаси», «Тарих фалсафаси» каби асарларида ёритилган. Гегелнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти асосан 1820 йилда ёзилган «ҳуқуқ фалсафаси» китобида баён этилган бўлиб, бу китоб сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихида муҳим манбалардан бири саналади.

Ҳуқуқ фалсафаси Гегелнинг бутун флсафий тизиминг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Гегелнинг фикрича, руҳнинг диалектик ривожланишининг уч асосий даражаси мавжуд: субъектив руҳ (антропология, феноменология, психология) объектив руҳ (ҳуқуқ, одоб, ахлоқ) мутлақ руҳ (санъат, дин, фалсафа).

Бу ўринда қуйидаги икки жиҳатни эътиборга олиш лозим: 1. Гегель сиёсий-ҳуқуқий таълимотнинг манбаи объектив ҳуқуқ даражасига тааллуқли бўлиб, объективлик ташқи майжудлик ташкил топишини билдиради. 2. Гегелнинг сиёсий-ҳуқуқий назарияси ҳуқуқ фалсафаси кўринишида ишлаб чиқилган бўлиб, объектив руҳ ҳақидаги фалсафий таълимот, яъни объектив руҳнинг мутлақ руҳ нуқтаи назаридан таҳлил қилинишини билдиради. ҳуқуқ фалсафасининг асосий вазифаси давлат ва ҳуқуқнинг қандай бўлишини белгилаш эмас балки давлат ва ҳуқуқни илмий ўрганишдир. Гегелнинг ҳуқуқ фалсафасига кўра, «ҳуқуқ» тушунчаси қуйидаги асосий маъноларни англатади: 1) эркинлик сифатидаги ҳуқуқ («ҳуқуқ ғояси»); 2) эркинликнинг бир шакли ва муайян даражаси сифатидаги ҳуқуқ («махсус ҳуқуқ»); 3) қонун сифатидаги ҳуқуқ («махсус ҳуқуқ»):

Гегелнинг таълимотига кўра, ҳуқуқ ривожланиш босқичи уч асосдан ташкил топади: мавҳум ҳуқуқ, одоб ва ахлоқ. Мавҳум ҳуқуқ ҳақидаги таълимот ўз ичига мулкчилик ва шартнома муаммоларини олади. Одоб ҳақидаги таълимот қасд ва айб, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва виждон муаммоларини ўрганади. Ахлоқ ҳақидаги таълимот эса оила, фуқаролик жамияти ва давлат муаммоларини ўрганади. Гегель фуқаролар жамияти ҳамда сиёсий давлат ҳақидаги фарқни кўрсатиб ўтади. Фуқаролик жамияти босқичида ҳақиқий эркинликка ҳали эришилмаган бўлади.

Фуқаролик жамияти тузилмасида уч қатлам мавжуд: 1) субстансия (ер эгалари – дворянлар ва деҳқонлар); 2) ишлаб чиқариш қатлами (фабрикада ишловчилар, сотувчилар, хунармандлар); 3) умумий қатлам (мансабдор шахслар).

Фуқаролик жамиятини талқин қилишда Гегель қонун, одил судлов, полисия фаолияти ҳақидаги муаммоларга ҳам тўхталади. Бу институтлар умумий манфаатларга хизмат қилиши билан бирга давлатнинг куч-қудратини ҳам тапқил этади.

Гегель қонунларни оммавий эълон қилиш, оммавий суд ишлаб чиқариши ва ҳокимият зарурлигини таъкидлайди. У сиёсий давлат бошқарувини танқид остига олиб, давлатнинг (полисиянинг)

шахсий ишларига аралашинининг чегараси бўлиши кераклигини айтади. Гегель фуқаролик жамияти масаласини ёритар экан, унинг вужудга келишига сабаб хусусий мулкчилик ҳукмронлиги натижасида ва инсонларнинг тенглигини таъминлаш мақсадида вужудга келган деб эътироф этади. Гегелнинг тасаввурига кўра, давлат оғ, эркинлик, ҳуқуқ ғоясини илгари сурувчи тушунча ҳисобланади. «Давлат бу худонинг ердаги амридир» ва у онга хизмат қилади, дейди Гегель. Гарчи Гегель ёмон, ёвуз давлатлар мавжудлигини тан олса-да, бундай давлатларни у ҳуқуқ фалсафасининг доирасига киритмайди. Гегель фақат онга асосланган ҳақиқий давлатни тан олади. Гегель ҳам ҳуқуқий давлат тарафдоридир. Эркинлик эса ҳуқуқий давлатга эришиш демакдир. Гегелнинг онгли давлатида индивидларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг монархияси, уларнинг жамоаси, жамият, давлат ва уларнинг органлари худди органик жараён сифатида ҳаракат қилади. Гегелнинг фикрича, давлат ғояси уч маънони билдиради: мустақил давлат кўринишидаги тушунча (бу ўринда давлат тизими, давлатнинг ички ҳуқуқи назарда тутилади); давлатлар ўртасидаги муносабатларда ташқи давлат ғояси; умумжаҳон тарихи ғояси.

Муайян бир эркинликни ифодаловчи давлат бу индивидуал давлатдир бундай давлат ҳокимиятнинг бўлиниши тамойилига асосланган конституциявий монархия кўринишида бўлади. Гегелнинг фикрича, сиёсий давлат куйидаги уч ҳокимиятга бўлинади: қонун чиқарувчи, вакиллик ҳокимияти; ҳуқуқдор ҳокимияти.

Гегель халқ суверенитетининг демократик ғоясини танқид қилади, ворислик конституциявий монархия суверенитетини ёқлайди.

Яхши ташкил этилган конституциявий монархияда монарх ўз ваколатини белгилар экан, давлат ишларини ҳал қилишда қабул қилинган қонунларга қўшимча равишда монарх «Мен хоҳлайман» иборасини киритишининг ўзи kifоя. Вакиллик ҳокимияти таркибига Гегель суд ҳокимиятини ҳам киритади вакиллик ҳокимиятининг вазифаси монарх қарорларини ижро этиш, мавжуд қонунлар ва ташкилотларни қўллаб-қувватлашдан иборат. ҳуқуқат аъзолари ҳамда давлат мансабдор шахслари халқнинг ўрта қатлаמידан, яъни зиёлилардан иборат бўлиши керак, дейди Гегель. Гегелнинг таъсифлашича, қонун чиқарувчи ҳокимият – бу умумий белгилувчи ва ўрнатувчи ҳокимиятдир, қонун чиқарувчи Кенган икки палатадан иборат бўлади.

Юқори палата ворислик тамойилига асосан ер, мулк эгаларидан ташкил топади, депутатлар палатаси эса фуқаролик жамиятининг қолган қатламларидан ташкил топиб, овоз бериш йўли билан эмас, балки жамоа корпорасия ташкилотлари томонидан номзодликка тақдим этилади. Гегель палаталарда оммавий музокаралар ўтказиш, эркин фикр билдириш, сўз эркинлиги тамойилини ёқлаб чиқади.

Давлат ғоясининг юқори нуқтаси — бу унинг суверенитетидир. Давлатлар бир-бирларига нисбатан мустақил, эркин ва дахлсиз, бўлмоғи лозим. Суверенитет деганда давлатнинг барча ахлоқ масалаларида ҳам эркинлиги тушунилади.

Гегель, ташқи давлат ўртасидаги муносабатда ташқи давлат ҳуқуқининг намоён бўлишини талқин этади. Халқаро ҳуқуқ — бу, Гегель таъбирича, ҳақиқий ҳуқуқ бўлмай, балки мажбуриятларга асосланган ҳуқуқдир.

Агар давлатлар ўртасидаги низо ўзаро келишувчилик асосида ҳал этилмаса, уруш йўли билан ўз ечимини топиши керак. Гегель бу фикри билан Кантнинг мутлақ тинчликка эришиш ғоясига қарши чиқади. Гегелнинг фикрича, ҳозирги замонда урушлар инсоний тамойиллар доирасида олиб боришмоқда, тарихда эса бу нарсани кузатиш қийин эди. Гегелнинг камчилиги унинг давлатни индивид ва жамиятдан устун қўйиб, шахснинг эркинлиги ва ҳуқуқига оид кадриятларни рад этишида кўринади. Гегель давлат ҳуқуқ ғояси сифатида, ҳуқуқий давлат сифатида кўриш билан бирга, унинг зўравонлик, сиёсий ҳукмдорлик каби функцияларини ҳам ҳуқуқ доирасига киритган. Гегель таълимотида давлатнинг ҳуқуқдан устуңлигини, давлат ҳокимиятининг ҳеч қандай чегара билмаслигини эътироф этади. Унинг бу таълимоти тоталитаризм таълимотига жуда яқин туради. XX аср тоталитаризми Гегелнинг сиёсат ва ҳуқуқ ҳақидаги нуқтаи назаридан кўриб чиқилгандир. Тоталитаризм — бу сиёсий ҳокимиятнинг аксил ҳуқуқий, аксил давлат шакли бўлиб, мустабилликнинг тараққий этган туридир. XX асрда тоталитаризм ҳақидаги билим ва тажрибаларни таҳлил қилганда, шу нарса кўринадики, давлатчилик ҳамда тоталитаризм ўртасида жиддий қарама-қаршиликлар мавжуд.

Гегелнинг фалсафий-ҳуқуқий таълимоти кейинги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар тарихида ўзининг салмоқли таъсирини кўрсатган. Бу айниқса Гегель таълимотини ҳамда гегелчиларнинг ғояларини ғоявий-назарий нуқтаи назардан таҳлил қилганда яққолроқ намоён бўлади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европадаги либерал ғояларнинг сиёсий-ҳуқуқий мафкурага монандлиги Инглиз, француз, немис либерализми

XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европа давлатларининг – Англия, Франция, Германия, Швейцария, Голландиянинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти буржуа тартибларининг ўрнатилиши ва мустақамланиши жараёни билан кечди. Бундай тарихий жараён натижасида кўнгина ғоявий оқимлар пайдо бўлди. XVIII асрнинг охирида Францияда рўй берган инқилоб Европада капитализмнинг ривожига муҳим омил бўлди.

Ғарбий Европада ўрнатилган капиталистик тузум либерализм остида ўзининг ғоявий ифодасини топди. Бу XIX асрда машҳур сиёсий ва интеллектуал оқим ҳисобланган. Унинг тарафдорлари турли ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлганлар.

Француз адибларидан **Жозефде Местер** (1753-1821), **Луиде Бональд** (1768-1840), немис адибларидан **Людвиг Фон Раллер** (1768-1854), **Адам Мюллер** (1779-1829)ларнинг ғоялари консерваторларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига асос бўлиб хизмат қилди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европадаги сиёсий-ҳуқуқий ғояларнинг эволюцияси кенг қамровли, биринчиси иккинчисидан келтириб чиқарадиган ва тарихий нуқтаи назардан бир-бирига таъсир этиб турувчи кўринишда бўлган.

Инглиз либерализми Англия XVIII асрнинг охири учинчи чорагида йирик капиталистик давлатга айланган эди. Бунга бир қатор факторлар таъсир этган. Мамлакатда рўй бераётган ижтимоий-тарихий ўзгаришлар инглиз сиёсий-ҳуқуқий ғоялари ёрдамида қўллаб-қувватланганди. Хусусий мулкчилик, мулк ва шахс дахлсизлиги инсонларнинг шахсий фаолиятларидаги фаоллик масаласи доимо мамлакат диққат марказида бўлган ҳар бир индивиднинг хатти-ҳаракати ўз мулкидан максимал даражада фойда олиш нуқтаи назари кенг тарғиб қилинган.

Бундай нуқтаи назарнинг ривожига **Иеремия Бентам** (1748-1832) ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган. У **Гоббс**, **Локк**, **Юнг** каби олимларнинг ижтимоий-фалсафий ғояларини ўзида қамраб олган. Бентам утилитаризм назариясининг асосчиси ҳисобланади. Бу назариянинг таркибида уч қоида ётади. Биринчиси, инсон фаолияти – у асосий қониқиш ҳосил қилиш ҳамда азият чекмасликни ташкил

этиши керак. Иккинчиси, фойда – у барча мақсадларнинг счимида восита бўлиши лозим. Учинчиси, инсонлар ахлоқи – у одамларга кўпроқ бахтли бўлиш имконини яратади. Шахсий ва ижтимоий манфаатлар ҳузур-ҳаловат учун энг кўп даражада фойда келтириш инсоният тараққиётининг мақсадиدير.

Бентам юқоридаги қоидаларга асосланган ҳолда, сиёсат, давлат, ҳуқуқ, қонунчилик ва бошқаларни таҳлил қилган. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «Қонунчилик тамойиллари», «Ҳуқумат ҳақида», «Барча давлатлар конституциявий кодексига бошланғич қўлланма», «Дентология ёки ахлоқ ҳақидаги фан» асарларида ўз ифодасини топган. Бентам индивиднинг озодлиги ҳақида фикр юритса-да, алоҳида шахснинг озодлигини назарда тутмайди. Бентамнинг фикрича, инсон ўз келажаги, баркамоллиги ҳақида фақат ўзи қайгуриши лозим. Инсоннинг манфаати, фойдаси нимадан ташкил топишини фақат инсоннинг ўзигина билади ва у ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан ёрдам кутиши керак эмас. Бентам таъкидлавлрича, ҳеч кимнинг сизга таъсир этишига йўл қўйманг ва бу билан сиз жамият учун зарур ишни қилган бўласиз.

«Эркинлик» сўзини Бентам ўзгача талқин қилади. Бентам эркинлик ва ўзбилармонлик ўртасида ҳеч қандай фарқни кўрмайди. Бентамнинг қарашлари XIX-XX асрлардаги сиёсий-ҳуқуқий гояларнинг ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган, шунингдек, табиий ҳуқуқ, табиий қонун ва умуман ҳуқуқий фанларнинг истиқболдаги ривожига Бентамнинг гоялари таъсир этган.

Джон Стюарт Милль (1806-1873). Унинг давлат, ҳуқуқий сиёсат, қонун тўғрисидаги қарашлари «Эркинлик ҳақида», «Вакиллик бошқаруви», «Сиёсий иқтисодиёт асослари» каби асарларида ўз ифодасини топган. У ўзининг илмий-адабий фаолиятини Бентам утилитаризми тарафдори сифатида бошлаган бўлса-да, унинг гояларидан четга чиқади. Масалан, унинг фикрича, ахлоқ фақат шахснинг иқтисодий фойдаси асосигагина қурилмайди, балки шахсий бахтга эриши учун нафақат индивиднинг манфаатлари балки бошқа шахсларнинг манфаатлари ҳам инобатга олиниши лозим. Бошқа шахсларнинг, қолаверса, бутун бир жамиятнинг манфаатлари билан келишган ҳолда ўз манфаатлари кўрилиши керак.

Миллнинг фикрича, шахсий эркинлик фақат инсонга тегишли бўлган фаолият доирасида унинг мутлақ мустақиллиги тушунилади,

шу доирада инсон ўзининг устидан ҳўжайин ҳисобланади ва ўзича ҳаракат қилади.

Шахсий эркинликнинг чегараси сифатида қуйидагиларни кўрсатади: фикр ва ғоя эркинлиги, бошқа индивидлар билан келишиб ҳаракат қилиш эркинлиги, шахсий тақдирини мустақил белгилаш ва ҳаётий мақсадларни танлаш эркинлиги. Бу бир-бирига яқин бўлган эркинликлар индивиднинг баркамолликка эришувидаги муҳим шарт-шароит ҳисобланади.

Сиёсий тузилмага бўлган муносабатларда, унинг фаолият юритишида шахснинг эркинлиги мавжуддир.

Миллнинг фикрича, барчага шахсий эркинлик бера оладиган ва уни кафолатлай оладиган давлат ўзининг ичида ҳам тартиб ўрната олади. «Тартиб сўзи бўйсунуш» сўзини аңлатади. Милль таъкидлайдики, ўз буйруқларига бўйсундира олмайдиган ҳокимият ҳеч қачон ҳеч кимни бошқара олмайди. Бўйсунуш, итоат қилиш ҳар қандай сивилизасиянинг белгисидир, ҳокимиятга итоат қилиш бошқа индивидларнинг манфаатлари ҳамда қонуний ҳуқуқларини бузмасликни аңлатади. Шундай қилиб, шахсий эркинлик бу шахснинг қонунга итоат қилишидир.

Шу жиҳатдан мамлакатимизда либерал сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг ўзимизга хос ва ўзимизга мос тизимга асосланган мактабини яратган Президент И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрлари ғоят ўринли: «Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш. Аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий оңгини оширипи, фуқароларни қонунга бўйсунуш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш – бу ... чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркинлик фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарти ҳисобланади»¹.

Милль вакиллик бошқаруви масаласида ўзининг асосий сиёсий ғоясини илгари суради, яъни давлат фаолияти ва бошқарувида халқнинг бевосита иштироки давлатчилик масаласида халқ масъулияти ғояларидир. Биринчидан, вакиллик бошқаруви мазкур давлат шаклида қабул қилинган халқ хоҳиши билан амалга оширилади. Иккинчидан, халқ уни қўллаб-қувватлаши учун зарур бўлган барча истак ва қобилиятларга эга бўлиши керак.

Милль либерализм нафақат шахсий эркинлик, шахсий ҳуқуқни ҳимоя қилишда, балки демократик ва ҳуқуқий асосларда давлат

¹ Каримов И.А. Адolat - қонун устуворлигида - Халқ сўзи, 2001, 30 август

механизмини ташкил этиш ҳамдир. Бундан маълум бўладики, ҳуқуқий давлатнинг концепцияси либерал сиёсий, ҳуқуқий қарашларни ўзида акс эттирувчи зарурат ҳисобланади.

Француз либерализми вакили Бенжамен Констан (1767-1830) кўп тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, Европа худудида либерализмнинг отаси ҳисобланади. Унинг сиёсат, ҳокимият, давлат масалалари бўйича қарашлари «Конституциявий сиёсат йўли», «Курс» каби китобларида баён этилган.

Констан сиёсий назарияси асосида шахсий эркинлик муаммоси ётади. Унинг фикрича, бундай эркинлик антик дунё фанларида баён қилинган эркинликдан тубдан тубдан фарқ қилади. Қадимги юнонистонликлар ва римликлар назарида, эркинлик – бу фуқаролар томонидан олий ҳокимиятни жамоа бўлиб бошқариш ҳамда давлат ишларида бевосита иштирок этиш имконияти ҳисобланган. Шу билан бирга, антик даврдаги эркинлик индивиднинг оммавий ҳокимиятга тўла бўйсунishi билан қоришиб кетган. Европаликларнинг бу эркинлиги эса шахсий мустақиллик, хавфсизлик, давлат бошқарувида таъсир этиш ҳуқуқидир. Давлат функцияларини бажаришда индивиднинг доимий иштироки эркинликнинг мажбурий элементи ҳисобланмайди.

Констан таъкидлашича, одамлар эркин бўлар эканлар, ҳаётда ўз ўринларини мустақил топа оладилар. Улар ўзиарининг шахсий ҳаракатлари билан ва ҳеч қандай ташқи таъсирларсиз ўзларига лойиқ ҳаётни ярата оладилар, Ушбу тасаввурларга таянган ҳолда Констан халқ суверенитети зарурати ҳақидаги тезисга аниқлик киритади.

Констан ҳеч қачон пассив ва кучсиз бўлган давлат бошқарувини ёқламаган. Шунинг учун ҳам у, ҳозирги замон давлати конституциявий монархия кўринишида бўлиши лозим, дейди. Констаннинг бу нуқтаи назари ўз-ўзидан пайдо бўлмаган албатта. Конституциявий монархияда сиёсий уюшмалар «бетарафлик» ҳолатида бўлади. У ҳокимиятнинг классик услубига (қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятига) ўхшамайди, шунинг учун ҳам рисоладагидек фаолиятни таъминловчи яқдилликлари таркиб топтира олади. Қирол ҳеч қандай ҳокимиятнинг ағдарилиши, бири иккинчисидан устун келишининг тарафдори эмас, аксинча, ҳокимиятлар бир-бирини қўллаб-қувватлаши ва келишиб фаолият юритиши тарафдоридир.

Қирол ҳокимиятини бетараф ҳокимиятга айлантириш ҳуқуқий давлат бошқарувида монархия институтининг моделлашган

кўринишидир. ҳуқуқ ҳам жамият фикрини назорат қилувчи, сўз эркинлигини, шахсий эркинликни кафолатловчи давлат ҳокимияти институтлари билан бир қаторга чиқиши лозим. Бу – Констаннинг катъий позисиясидир.

Алексис де Токвиль (1805-1859)нинг сиёсий концепцияси Констан гоялари таъсири остида ривожланган. Констаннинг «Америкада демократия ҳақида», «Эски тузум ва инқилоби» асарлари сиёсат ва давлат ҳақидаги фан ривожига салмоқли ҳисса бўлиб кўшилган.

Токвиль демократиянинг назарий ва амалий соҳаларига қизиққан. Демократияни жуда кенг талқин қилган. Унинг фикрича, бундай ижтимоий тузум феодализмга мутлақо қарама-қарши бўлибгина қолмай, балки жамиятнинг юқори ва қуйи қатламлари орасидаги фарқни ҳам тан олмайди. Шундай бўлса-да, демократия ижтимоий тузумни ўзида акс этувчи сиёсий бошқарув шаклидир.

Демократиянинг маъно-моҳияти тарихда фақат галабага интилган тенглик тамойилидир. Босқичма-босқич ўрнатилган тенглик юқоридан белгиланган қоидадир. Ушбу жараён жаҳон миқёсидаги узоқ давом этувчи жараён бўлиб, инсонларнинг иродасига боғлиқ бўлади.

Токвиль фикрича, эркинлик ва тенглик ҳар хил тартибда жойлашган, уларнинг ўртасидаги муносабат ҳам ҳар хилдир, инсонлар ҳам уларга ҳар хил муносабатда бўладилар.

Барча замонларда инсонлар эркинлик масаласида тенгликни афзал кўрганлар, чунки бунга инсонлар осон эришадилар ва уни тўғри қабул қиладилар. Тенглик натижасида эришилган хурсандчилик ҳеч қандай ҳаракатлар ва қурбонлар талаб қилмайди. Унга эришиш учун яшашнинг ўзи кифоя.

Эркинлик эса ўзгача муаммодир (хусусан, сиёсий эркинлик). Эркинлик шароитида яшаш инсондан мустақил ҳаракат қилиш учун ўз хагги-ҳаракатларига ва уларнинг оқибатларига жавоб бериши билан боғлиқ бўлган, кўп саъй-ҳаракатларни талаб қилади. Эркинликдан фойдаланиш одатда дарҳол ўз натижасини бермайди. Унга эришган инсонларнинг ҳаммаси ҳам роҳат-фароғат олмайди. Шунинг учун ҳам демократия тарафдорлари доимий равишда эркинликка қараганда тенгликни севадилар.

Токвилнинг ўзи қуйидагича таъкидлайди: «Ҳозирги замон демократияси эркинлик ва тенгликнинг ўзаро иттифоқи туфайлигина мавжуд бўлиши мумкин. Тенгликни ўта севиш эркинликни сиқиб

чиқариб, ҳаётда истибдодни юзага келтиради. Истибдод бошқаруви эса ўз навбатида тенгликни маъносизлантиради. Тенглик бўлмаган жойда эркинлик ҳам узоқ яшай олмайди». Шунингдек, Таквиль тенглик ва эркинликни мувофиқлаштириш, бу мувофиқликни сақлаб турувчи сиёсий-ҳуқуқий институтларни яратиш ўз замонаси демократиясининг асосий вазифаси эканлигини таъкидлайди. Мутафаккир бу муаммоларни тадқиқ этишда Франция ва АҚШнинг тарихий тажрибасига таянади.

Аниқланишича, демократиянинг олдидаги жиддий тўсиқлардан бири бу давлат ҳокимиятининг ҳаддан зиёд марказлашувидир. ҳокимият мамлакатдаги деярли барча соҳага аралашади. Агар марказлашган ҳокимият эркинликни йўққа чиқаришга ҳаракат қилса, аксинча, демократик йўналишдаги сиёсий-ҳуқуқий тартиблар индивид ва жамиятнинг эркинлигини мустаҳкамлайди. Бундай тартиботта ҳокимият бўлиниши, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш ва халқ суверинитетини таъминловчи бошқа қондалар киради. Аммо Таквиль суверинитет чегара билмайдиган даражада бўлишининг гарафдори эмас. Агар суверинитет меъърдан ортиб кетса, давлат бошқарув шакли тиранияга айланиб кетиши мумкин.

Таквиль демократик институтлар қаторига сўз эркинлиги, эътиқод эркинлиги, ҳакамлар суди, судьяларнинг мустақиллиги ва ҳоказоларни киритади. Шунинг ҳам айтиш керакки, давлат қандай бошқарув шаклини маъбул кўриши Таквиль асарларида баён этилмаган. Унинг фикрича, жамиятда вакиллик давлат бошқаруви ўрнатилиши лозим.

Германияда либерал ҳаракатлар XIX асрнинг биринчи ярмида бошланган, 1848-1849 йилларда Германияда рўй берган инқилоб даврида эса ўзининг юқори чўққисига етган. Дастлабки немис либерализми конституциявий ҳаракатлар асосида кечган. Бу даврдаги Германия давлатининг сиёсий-ҳуқуқий тартибига янгидан-янги моделлар таклиф этилган. Инглиз ва француз либераллари сингари немис либераллари ҳам аҳолининг ўрта буржуа қатламига таянганлар.

XIX асрнинг биринчи ярмида немис либерализмини Фридрих Дальман, Роберт фон Мольте, Карл Роттек ва Карл Велькер, Юлиус Фрөбел ва бошқалар ҳимоя қилганлар, уларнинг қарашлари ва фаолиятлари Германиянинг сиёсий ва маънавий муҳитига таъсир қилган. Бундан ташқари Вильгельм фон Гумбольд ва Лоренс Штейн ғояларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Гумбольдт (1767-1835)

1792 йилда ёзилган «Давлат фаоллигига чегара қўйиш тажрибаси» номи асосий сиёсий асарида давлат масаласига инсонпарварлик индивидуализм нуқтаи назарида ёндашади. Ушбу асарда давлатда инсоннинг ўз ўрнини топиши масаласи асосий вазифа сифатида қаламга олинади.

XVIII асрда бошланган ижтимоий фанни Гумбольдт қўллаб-қувватлаган. Бу фан давлат ва жамиятнинг белгиларига кўра табақаланиши билан боғлиқ. Ушбу табақаланиш чегараси сифатида қуйидаги фарқлар майдонга чиқади: 1) миллий ташкилотлар тизими (ташкilotлар, уюшмалар ва бошқа бирлашмалар) ҳамда давлат институтлари ва хизматлари; 2) табиий ва умумий ҳуқуқ ҳамда бевосита давлат томонидан яратиладиган позитив ҳуқуқ; 3) инсон ва фуқаро.

Гумбольдт жамият ва давлат ўртасида чегара белгилар экан, уларнинг бир хил даражада эмаслигини таъкидлайди. Унинг нуқтаи назарича, жамият давлатга нисбатан, инсон ва фуқарога нисбатан кенгрок тушунчадир. Шунинг учун ҳам табиий ва умумий ҳуқуқ давлат томонидан қабул қилинадиган қонунларни ишлаб чиқишда ягона асос бўлиб хизмат қилиши лозим. Давлатнинг мавжуд бўлишидан асосий мақсад жамиятга хизмат қилишдир. Лекин жамият тушунчаси негизда, Гумбольдт назарида, жамиятнинг ҳар бир аъзоси, яъни индивид туради. Шунинг учун «давлат тузуми инсон камолотининг воситаси, ҳолос» деган тезис амал қилади.

Гумбольдт минимал давлат концепцияси тарафдори бўлган дасглабки буржуа либералистларидан биридир. Гумбольдтнинг фикрича, давлатнинг функциялари иложи борида тор доирада бўлиши лозим. Давлат ҳокимияти доираси қанчалик кенг бўлса, индивидлар иттифоқининг эркинлиги шунчалик тор бўлади. Давлатнинг кучайиши инсонларда туғулажак эркинликнинг ўсишига тўсиқ бўлади. Гумбольдт давлат функцияларининг кенгайишига қарши чиққан бўлса-да, унинг айрим ижтимоий ҳимоя функцияларининг зарурлигини тан олади. Шунинг учун у фуқароларни давлатга, қонунларига ҳурмат ва итоатда бўлишга чақиради. Давлатнинг заруратини тушунган Гумбольдт бошқа анархист таълимотчиларидан фарқ қилади. Немис мутафаккирининг бу соҳадаги ғоялари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Лоренс Штейн (1815-1890) давлат, ҳуқуқ, бошқарув, жамият ҳақида бир қанча изланишлар олиб борган. Унинг «1789 йилдан то ҳозирги кунгача Францияда ижтимоий ҳаракатлар тарихи»,

«Бошқарув ҳақида таълимот» асарларида Германияда давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги фаннинг ҳозирги даври ва истиқболи баён этилган. Штейннинг концепциясида жамият мустақил ўзига хос ижтимоий уюшма сифатида гавдаланади. Индивидлар бирликда ҳаракат қилар эканлар, ундаги инсонлар бир-бирларига нисбатан доимо ва ҳар тарафлама қарам бўладилар. Жамиятнинг ўзига хос хусусияти эса ундаги ҳар бир аъзо ўзининг хоҳиш-иродасига таяниб ҳаракат қилади. Бу концепция орқали Штейн жамиятда эркинлик йўқлигини таъкидлайди. Штейннинг қатъий хулосаси қуйидагича: жамият амал қиладиган тамойил бу эрксизликдир. «Давлат, – дейди Штейн, – бу барчанинг хоҳиш-иродаси натижасида пайдо бўлган. Шунинг учун у фақат жамиятга хизмат қилиши керак. Бундай ташкилот давлат бўлгани учун фақат унгагина эркинлик берилмоғи лозим. Эркинлик бу шундай тамойилки, давлат унга доимо таянади».

Штейннинг фикрича, жамият ва давлат доимо бир-бирига таъсир этади ҳам. Бунда жамият давлатни ўзининг тамойилларига хос равишда мослаштиришга ҳаракат қилса, давлат эса, аксинча, ўзига мос бўлган ижтимоий тузумни яратишга ҳаракат қилади. Давлат жамиятдан устун турар экан, жамиятнинг «сўжайини» ва «устози» бўлиши керак. Фақат давлатнинг ижро этувчи ҳокимияти қонун чиқарувчи ҳокимиятга аниқ ва оқшима бўйсунган тақдирда, давлат ўзининг асосий вазифасини бажарган бўлади. Бундай субординаси оддий давлатни ҳуқуқий давлатга айлантиради ва сифатини сақлашни кафолатлайди.

Штейн ҳуқуқий давлат тарафдоридир. «Бошқарув ҳуқуқи конституция ва қонунларга таяниш керак», – дейди у. Штейн бундай давлатни конституциявий монархия шаклида кўради. Конституциявий монархияда ижро этувчи ҳокимият қонун чиқарувчи ҳокимиятга бўйсунуши назорат қилувчи бу монархдир. Фақат монархгина жамиятда инсонларнинг манфаатларини таъмилаб бериши мумкин. Конституциявий монархияда ижтимоий ислохотлар ҳам ўтказилиши лозим. Бундай ислохотлар натижасида қуйи табақа аҳолисининг мақоми, уларнинг унумдорлиги, савияси ва ҳаётий эҳтиёжлари ортади. Штейннинг давлатга меҳнаткашлар фойдасига ижтимоий ислохотлар амалга ошириш лозимлиги ҳақидаги фикрлари кўплаб инқилоб тарафдорлари томонидан қораланди.

Позитивизм сиёсий-ҳуқуқий мафқураси. О.Кантнинг сиёсий таълимоти. Социологик оқим вакили – Г.Спенсернинг сиёсий-ҳуқуқий қараплари

Позитивизм (французча позитивизм; латинча позитивус – ижобий) XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Ғарб мамлакатларида кенг тарқалган ва илмий-маънавий, ижтимоий-мафқуравий муҳитда катта таъсир кучига эга бўлган фалсафий оқим ҳисобланади. Ўша даврларда позитивизмни француз файласуфлари О.Конт, А.Бергсон, инглиз файласуфлари Г.Спенсер, С.Миллер томонидан фалсафий тафаккур майдонига олиб кирилган эди.

Позитивизмнинг келиб чиқишида математика, физика, химия, биология каби аниқ фанларнинг ривожланиши муҳим аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам дастлабки даврлардаёқ О.Конт позитивизм илмий билимларни фалсафий билимлар сифатида таҳлил қилишни талаб қилиб чиққан. У фақат далилларга суянган аниқ ижобий билимлардан иборат бўлган янги илмий билиш методини яратиш зарурлигини уқтирган.

Огюст Кантнинг сиёсий таълимоти алоҳида аҳамиятга молик. Дарҳақиқат, О.Конт (1798-1857) позитив фалсафа асосчиси, шунингдек, «Социология», «Социал физика» истилоҳларини яратган файласуф олим. Кантнинг асосий меҳнати унинг 1830-1842 йиллар орасида chop этилган олти томли «Фалсафа курси» асаридир. У позитив фалсафанинг асосий вазифаси барча нарсаларнинг табиий қонунларга бўйсунушида деб кўрсатади. Кантнинг фикрича, тарихнинг ривожланиши уч осқичда тасаввур қилинади: теологик, метафизик ва позитив. Биринчи босқичда инсон ҳодисаларнинг сабабини илоҳиёт билан боғлиқликда кўради, иккинчи босқичда бу ҳодисалар асосига мавҳум (абстракт) моҳиятларни (масалан, табиатни) қўяди, учинчи босқичда эса тажрибавий, амалий жиҳатдан фойдали билимни эътироф этади.

Конт ўзининг сиёсий қарашларини консерватив ҳимоя позисиясидан туриб исботлашга уриган. Унинг таълимотича, жамиятда рўй берадиган барча ахлоқий-сиёсий инқирозлар, қолаверса, жамиятда инқилобий кайфиятнинг пайдо бўлишига асосий сабаб - бу фикрдаги чуқур қарама-қаршилик ҳамда умумий ғоянинг йўқлигидир. Кант, агар фикрлар яқдиллигига эришилса, тегишли ташкилотлар пайдо бўлади, дейди. Кантнинг ҳуқуқ ҳақидаги

тасавури бўйича ахлоқий ва ижтимоий нормаларга бўйсунмиш инсоннинг ҳуқуқини чеклаб қўймайди.

Конт таъбирича, ҳеч қандай ҳуқуқ ва ҳеч қандай қонунларга бўйсунмайдиган эркинлик бёмани анархияни келтириб чиқаради. Илоҳий ҳуқуқлар йўқ экан, инсоний ҳуқуқларга бўйсунмиш лозим. ҳар бир инсон ҳуқуқни тан олиши ва ўзининг бурчини бажариши лозим. Инсоннинг оилага боғланганлиги бутун бир инсониятга тегишли бўлмайди. Шунинг учун Конт инсонни ватанпарварлик, ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш лозимлигига алоҳида урғу беради. Зотан, «Ватан ҳисси бу унинг эгаси бўлмиш халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига етмоқ ва эътироф этмоқ демакдир. Ватан бу халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажагидир. Бу унинг маданияти, маънавияти, маърифати, тили, дини, феъл-атвори, ота-боболаридан қолмиш олтин мероси, томирларида гупуриб турган, аждоддан авлодга ўтиб келаётган покиза қони, тарихидаги муҳим босқичлар, буюк давлат қуриш мақсадида олиб бораётган курашидир»¹.

Ватан туйғусини теран идрок этган Конт ўз замонасида рўй бериб турган ижтимоий тартибсизликларнинг сабаби майда буржуазия аҳолисининг халқни кўр-кўрона ёмон кўриши оқибати эканлигини таъкидлайди.

Конт нуқтан назарига кўра, ҳақиқий фалсафа уч синф, яъни фикр, эҳтирос ва ҳаракатнинг тизимлашувидан ташкил топади. Ушбу уч асос жамиятда ирқий ҳамда бошқа ўзгаришларга сабаб бўлади. Инсониятнинг ҳақиқий бахти бу «ҳар қандай кучни реал тартиб ўрнатишга сарфлашдир», Фалсафанинг умумий фундаментал мақсади ва мажбурияти инсон ҳаётидаги барча жабҳаларни мувофиқлаштириш, бошқариш эмас, айнан мувофиқлаштиришдир. Фалсафанинг функцияси ўзини табиий фалсафани мужассам қилган сиёсат, ахлоқ функциялари билан қоришиб кетади. Конт била туриб христиан динидаги худони рад этади ва олий мавжудот ҳисобланувчи инсоният динини тарғиб этади. Унинг фикрича, олий мавжудот – бу қадимги, истиқболдаги ва ҳозирги инсонларнинг мажмуасидир. Улар умумий тарғиб-қондаларнинг такомилланишига хизмат қиладилар. Конт бу билан ҳар бир инсон инсониятнинг бир бўлаги эканлигини эътироф этади ва индивидуаллик тарафига ҳар қандай чекиннишни рад этади.

Зеро, «инсон оламро олам бўлиб, унинг қалб тўлғонишлари, идроки, тафаккур кучи ва туйғуларининг бепоёнлиги, ҳиссиёти ва

¹ Ibrahimov A., Sultanov X., Jo'raev N. Vatan tuygusi. T., «O'zbekiston», 1996, 146-147-bellar.

эхтиросининг жўшқинлиги олдида ташқи олам рангсиз ва бемажолдир». Шунинг учун ҳам «инсон яралибдики, ҳамisha оламини англашга, дунёнинг турфа мўъжизаларини билишга интилади. Бу ҳол унинг мавжудот сифатида ўзига хослигини идрок этиш ва тафаккурга таяниб яшашини кўрсатади»¹.

Герберт Спенсер (1820-1903) – инглиз файласуфи, сосиолог, позитивизм асосчиларидан бири. Позитивист сифатида Спенсер Конт изидан бориб, фалсафа ҳам фан нима билан шуғулланса, шу нарса билан шуғулланади, аммо у фанлар йитиндиси эмас, балки умумлаштирилган билимлар тизимидир, деган фикрни илгари суради. Бу Спенсер ўз фалсафий қарашларида О.Конт позитивизимини янада ривожлантирганлигидан далолат беради. Айни чоғда у Контнинг «уч босқичли» қонуниятига қўшилмайди ва француз мутафаккирларининг янги ижтимоий тузумни орзу қилиб кутиш билан боғлиқ позитив сиёсат борасидаги фикрини инкор этади. Спенсер фикрича, инсон нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини била олмайди, фақат уларнинг ташқи, позитив, яъни ижобий томонларини ўрганиш мумкин. Либерал радикализм тарафдори бўлган Спенсер сосиологияга жамият ва давлат ҳақидаги, уларнинг эволюсия қонуниятларига асосланганлиги тўғрисидаги илмий билимлар соҳаси сифатида қарайди. Шунинг учун ҳам у жамиятнинг синфий тузилишини ва унда турли маъмурий органларга ажратишни жонли тана аъзолари ўртасидаги вазифаларнинг тақсимланиши билан айнан бир хил деб ҳисоблайди. Инқилобни ижтимоий организмнинг «касаллиги» деб билади. Файласуф социализмни танқид қилар экан, бундай тузум қарор топган тақдирда ҳам бюрократик социализмдан бошқа нарса бўлмаслигини олдиндан башорат қилади.

Шунингдек, Спенсер ибтидоий маданиятни ўрганишга катта ҳисса қўшган, этнографияда эволюсион мактабнинг вакилларида бири бўлган, диний эътиқодларнинг келиб чиқиши ва ривожланиши назариясини ишлаб чиққан.

«Синтетик фалсафа тизими» Спенсернинг асосий йирик асари бўлиб унда инглиз мутафаккирларининг фалсафий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари теран ифодасини топган. Шунингдек, ушбу асар эмпрократисизм ва неопозитивизмга ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган.

Позитивизм ғоялари, Конт, Спенсер ва бошқа позитивистларнинг умумсоциологик таълимотлари ўтган асрнинг

¹ Иброҳимов А., Султонов Х., Жо'раев Н. Ватан ҳуқуқи. 355-бет.

охирода Россияда кенг ёйилди. Айниқса уларнинг институционал, сиёсий-ташкилий ва илмий-амалий ислохотларга қаратилган таълимотлари XIX–XX ижтимоий ривожланишга катта хизмат қилди.

XIХ АСРДА РОССИЯДАГИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР. СПЕРАНСКИЙ, КАРАМЗИН, ПЕСТЕЛЬ ВА МУРАВЬЁВЛАРНИНГ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

Россияда Александр И подшолиги даврида сиёсий режим ўзгара бошлади. Унинг замонасида либерал фикр юритувчи кишилардан ташкил топган «Ёш дўстлар» тўғараги вужудга келган эди. Оқибатда бу тўғарак «Эълон қилинмаган комитет» деб атала бошлади. Бу комитет аъзоларини, уларнинг қарашлари ва фаолиятлари кўра, юқори доираларда «Якобин шайкаси» деб атар эдилар. Бу комитет билан биргаликда Александр II бир қатор либерал қонулар қабул қилди. Шундай қилиб, Александр II подшолиги даврида ислохотлар лойиҳалари вужудга келиши ва рус жамиятининг илгор, ўқимишли қисмида конституциявий кайфият вужудга келишига ёрдам берувчи, шароит яратувчи ҳолат юзага келди.

Сперанский, Карамзин, Пестель, Муравьёв ва бошқа рус донишмандларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ҳам шу даврда шаклланди.

Михаил Сперанский (1772-1839) Владимир губерниясида Черкутино қишлоғида кичик диндор Третьяков оиласида туғилди. Ёш Михаил Владимир-Суздаль маънавий семинариясини тугатди. Унга Сперанский (лотинча «сперанто» – умид) деган ном берилди ва у энг яхши уч ўқувчининг бири сифатида Санкт-Петербург маънавий семинариясига математика, физика, риторика, фалсафа фанлари бўйича ўқитувчи сифатида юборилди. 23 ёшида Михаил Михайлович бу семинариянинг ректори бўлди. Кейин эса бош прокурор А.Б.Курагин хизматида кирди ва бу ерда у маслаҳатчи мансаби даражасигача кўтарилди. Александр И Сперанскийни саройга жалб қилди. Саройда Сперанский юқори мансабларда ишлади, охиригиси давлат қотиби мансаби эди. У 1816 йилда Пенза губернатори этиб тайинланган бўлса, 1819 йилда Сибирь губернатори қилиб тайинланди. 1820 йилда Сперанский Санкт-Петербургга қайтиб келди. 1826 йилда эса Николай И унга Россия империяси қонулари мажмуини тузишни топширди. Сперанский бошчилигидаги комиссия қонулар мажмуини тўрт йилда 45 томдан иборат ишлаб чиқди. Уч йилдан кейин эса амалда бўлган қонунчиликни кодификацияловчи 15 томли китоб нашр этилди.

Сперанский 1839 йилда вафот этди. Унинг замондоши шоир Пётр Вяземский бу давлат арбобини, «юксак мартабали чиновник», дея тавсифлайди.

Сперанский диндор сифатида худони бутун Ер юзининг олий қонун чиқарувчиси деб ҳисоблайди. Давлатнинг шартномавий (худо иродасини татбиқ этувчи шартнома) концепциясини у гипотеза тарзида кўриб чиқди. Сперанский фикрича, Россия ўзининг тарихий ривожланиши, бўйича уч погонани босиб ўтди:

1) Ўрта асрларда – уделъ; 2) янги даврда – мутлақ монархия; 3) ҳозирги даврда – юқори ҳокимиятни конституциявий чекловчи ва ҳамма фуқароларга сиёсий, фуқаролик ҳуқуқлари берилишини талаб қилувчи (шахс хавфсизлиги, мулк хавфсизлиги, шахсий сиёсий ҳуқуқлар таъминланиши) саноат ҳолати. Унинг таъбирича, Россия Ғарб давлатлари каби инқилобий йўл билан эмас, балки тўғри қонунлар орқали эволюсион йўл билан ўтиш керак. Давлатни ислох қилиш 2-3 йилда эмас, балки 10 йиллаб, ҳатто асрлар давомида қурилади. Давлат шакллари лойиҳаларида Сперанский конституциявий монархияни орзу қилди. ҳокимият амалга оширилишининг қонунийлигини у ҳокимият бўлиниши зарурияти билан боғлади. Қонунчилик ҳокимият қонунларни муҳокама қилувчи ва қабул қилувчи икки паллагаи Думага топширилиши керак. Ижро ҳокимиятининг бошлиғи монарх фаолиятида иштирок этади. Лекин ҳеч қандай қонун Думанинг розилитисиз чиқарилиши мумкин эмас. Солиқлар қабул қилиниши Думада ўргатилади. Шунинг учун монарх қонунларни бузиши ва йўқ қилиб ташлаши мумкин эмас. Суд ҳокимияти олий суд органи – Сенат ва присяжныйлар судини ўз ичига олувчи суд тизими орқали татбиқ этилади. Уч ҳокимият – қонун, ирода, ижро давлатни, инсон ўз организмни бошқаргани каби бошқаради.

Сперанский монарх томонидан тайинланувчи шахслардан ёки сайлов қонунларига кўра сайланувчи шахслардан таркиб топган ҳокимиятларнинг Давлат Кенгашида биргаликда ҳаракат қилиши учун уларни бирлаштириш имкониятини ҳам кўзда тутди. Давлат Кенгаши подшоҳ раислигида мажлис олиб боради, у қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга лекин қонунлар бевосита Давлат Думаси томонидан тасдиқланади. Давлат Думаси қонун чиқариш статусига эга бўлади. Маҳаллий ҳокимият ташкилоти юқоридан қуйига қараб бошқарилувчи коллегиял бошқарувни кўзда тутди: губерния, уезд, волость – вакилик органлари ҳисобланади. Бундай давлат

қурилишида тартиб қонунлар ёрдамида ҳимоя қилинади. Сперанский Афлотун идеали (файласуфлар бошқаруви) га қарши чиқиб, бу масалада Арасту изидан боради ва давлатни одамлар эмас, қонунлар бошқариши керак, деб ҳисоблайди.

Унинг фикрича, ўзининг лойиҳаси бўйича шаклланган давлатда фуқаролар ҳуқуқини энг яхши йўл билан ҳимоя қила олишлари мумкин бўлади. Ш.Монтескье сингари Сперанский ҳам фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқларни қуйидаги тушунчалар орқали таҳлил қилади: сиёсий қуллик ва сиёсий эркинлик, фуқаро қуллиги ва фуқаро эркинлиги. Сиёсий қуллик деганда у «битта шахснинг иродаси – ҳамма учун қонун» деган ҳолатни тушунади. Сиёсий эркинлик эса – ҳамма ва ҳар кимнинг қонунларга бўйсунishi ва ҳаммага сайлов ҳуқуқининг берилишидир. Фуқаро қуллиги деганда у бир синфнинг иккинчи синфга бўйсунishини тушунади. Фуқаро эркинлиги, унинг фикрича, жамиятдаги ҳамма табақаларнинг қонунга асосланган ҳолда бир-биридан мустақиллигидир. Сперанский бу тушунчалар ўртасидаги боғлиқликларни таҳлил қилар экан, сиёсий эркинлик ўзининг таркибига кўра катта мазмуна эга ва шунинг учун фуқаро эркинлигига пухта замин ҳисобланишини айтади. «Жамиятдаги ҳеч қандай куч давлатда сиёсий эркинликни ўрнатмасдан туриб, фуқаро эркинлигини амалга ошира олмайди», аксинча, агар давлатда сиёсий эркинлик ўрнатилса, фуқаро қуллиги ўз-ўзидан барҳам топади. «Фуқаролар ҳуқуқи сиёсий ҳуқуқларга асосланиши керак, фуқаролик қонуни сиёсий қонунсиз мавжуд бўла олмайди!», – дея ургу беради Сперанский. Давлатда Конституция ҳамма эркинликларнинг кафолати ҳисобланади ва унга асосланган ҳокимият бўлишини ифода этади. Россиянинг эркинликка ингилишини назарда тутган Сперанский Россия учун янги тартиблар ўрнатиш вақти етиб келганлигини, Россияда ривожланиш суръатлари бошқа давлатларга қараганда тез кетаётганлигини аниқлаб беради.

Қонунга асосланган конституциявий монархия малакали чиновник аппаратига таяниши керак. Бундай лойиҳани амалга ошириш учун Сперанский чиновниклар тўғрисида иккита қонун ишлаб чиқди: 1. 1809 йил 3 апрелда «Сарой унвонлари ҳақида». 2. 1809 йил 6 августда «Чиновникларни имтиҳондан ўтказиш тўғрисида». Бундай қонунлар орқали мансабни эгаллаш ва хизмат даражаларини олиш учун зарур шартлар ўрнатишди: олий маълумотлилиқ ҳақидаги диплом, кўплаб предметлар рўйхати бўйича даража олиш учун имтиҳон топшириш шулар жумласидан. Сарой

ушвонлари энди даражалар олиш ва хизмат бўйича кўтарилиш учун асос бўлиб ҳисобланмай қолди. Дворянлар учун хизмат қилмай туриб, мартабага эришиш, шуҳрат қозониш, мумкин бўлмай қолди. Сперанский жамиятнинг табақавий тузилишини таҳлил қилар экан, табақаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустаҳкамловчи ҳуқуқий ислохот таклифини киритди.

Ўзининг лойиҳаларида у дворянларга барча сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқлари билан бирга, эгаллаб турган ерларига солиқларни тўлаш мажбуриятини юклаган ҳолда, ерга ва крестьян аҳолисига эгалик қилиш бўйича кўшимча ҳуқуқларини ҳам берди. Ўрта табақага эса ҳамма фуқаролик ҳуқуқларини берди, мулкнинг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда, сиёсий ҳуқуқларини берди. Ишчиларга фақат фуқаролик ҳуқуқларини берди. Крепостной ҳуқуқини Сперанский қоралаган.

Сперанский лойиҳалари дворянлар томонидан қаттиқ танқид қилинади. Оқибатда буюк чиновник хизматидан четлаштирилиб, сургун қилинди. Унинг лойиҳаларини Александр ИИ қисман амалга оширди, юқори ҳокимиятнинг чегараланиши эса юз йилга кечикди.

Николай Карамзин (1776-1826) Симбирскда, ўрта ҳол помещик оиласида дунёга келди. Карамзин бадиий ижод билан шуғулланган. У нашриёт ишида ҳам фаол қатнашган. 1803 йилда Карамзин нашриёт билан ҳайрлашиб, «Россия давлатлари тарихи»ни яратишга эътиборини қаратади. У ўзининг ниятини амалга ошириш мақсадида Александр И дан историограф ушвонини олди. Карамзин тиранини ва тирания бошқарувини қоралайди. Карамзин тарихининг тўққизинчи томи Иван ИВ нинг тирания подполигини қоралашга бағишланган. Унинг сиёсий концепцияси «Россия давлатлари тарихи» асарида ўз аксини топди.

Унинг подшо Александрга ёзган «Қадимги ва янги Россия ҳамда унинг сиёсий ва фуқаролик муносабатлари ҳақидаги мактуби»да бу концепция ўзининг аниқ ифодасини топди. Мактубнинг асосий мавзуси Россияга фойдаси тегиши мумкин бўлган бошқарув шакллари ҳақида эди. У Иван VI бошқарувини таҳлил этар экан, тиранияни танқид қилади. Карамзин бундай тирания оқибатида нафақат ерлар бўшаб қолганигини, балки одамлар ўта камбағаллашганигини айтади. Унинг уқтиришича, тирания бошқаруви табиий қонунларни бузади.

Карамзин республика бошқаруви тарафдори эканлиги ва монархия даврида ҳам республикачи бўлиб қолишини таъкидлайди.

Давлат ва жамият ҳаётининг ташкилотчиси сифатида унга республика тушунчаси фуқароларнинг эркинлик ва хавфсизликка эришишлари маъносини англатади. Карамзин иродали кучи монархдир. У ўз фаолиятида қонунларга, ўз мамлакати халқининг маънавий тарбиясига ва сиёсий маърифатига таяниши керак.

Карамзин ҳокимият бўлинишига қарши чиқади. У: «Империядаги иккита ҳокимиятни қафас ичида бир-бирини еб қўйишга шай турган шерга ўхшатади», дейди. Карамзин фикрича, ҳукмдор битта шахсда бутун ҳокимиятни бирлаштиради!

Сперанский бошқарув ва ҳокимиятнинг ислоҳ қилинишини таклиф этган бўлса, Карамзин шакл эмас, одамлар муҳим деб ҳисоблайди. У жойларда ҳокимият губернаторлар томонидан амалга оширилиши ва бунинг учун 50 нафар ақлли ва ваколатли шахс топишни маслаҳат беради. Карамзин мактубда давлат ашпаратини танқид қилиб, ҳамма даражалардаги чиновникларнинг порахўр эканликларини, жавобгарликни ҳис қилмасликларини айтган.

Бу ҳолатни яхшилаш учун у янги муассасалар эмас, балки билимли, махсус ўқитилган кадрлар зарурлигини уқтиради. Яхши давлат бошқаруви учун марказий ҳокимият ваколатини кучсизлантириб, жойлардаги ҳокимият ваколатини кенгайтириш керак. Чунки маҳаллий ҳокимиятгагина жойлардаги аҳвол яхши аён. Карамзин фикрича, ҳукмдорнинг маънавий ҳукуматларига эътибор бериш керак. Ғарб давлатларидаги монархни чекловчи қонунларни танқид қилади. Лекин бу дегани олий ҳокимият фаолиятида қонунийлик принципини рад этиш дегани эмас. Карамзин инқилобий йўл билан эришилувчи янгиликларга, ислохотларга қарши чиқади. У бундай йўл Россия олдидаги муаммони ҳал қила олмайди деб ҳисоблайди. Лекин Карамзин Россияни Ғарбга қарши қўймайди.

Карамзин табиий ҳуқуқ назарияси тарафдори бўлиб, давлатда фуқаролик қонунлари табиий қонунларга мос келиши кераклигини таъкидлайди. Унинг фикрича, Россия қонунлари инкорпоратив йўл билан ва кодификациялаш орқали тартибга солини керак. Карамзин қонунлар тизимга солиниб, шарҳлар берилган йирик қонунлар мажмуи чиқарилишини хоҳлайди.

Карамзин халқнинг таълим олиши, ахлоқий-маънавий тарбиясини ошириши керак деб ҳисоблайди. Айни чоғда у Россияда олий фанларга қизиқувчилар йўқлигини айтади. Масалан, судьяларга юриспруденция асослари керак, уларга Рим ҳуқуқини ўргатишга ҳали бизнинг Ватанимиз билим даражаси тайёр эмас, дейди Карамзин.

Унинг фикрича, ҳозир фақат давлат фойдаси учун ҳар бир инсондан ўзи танлаган хизмати, касбига яраша билимларни талаб қилиш керак. Карамзин бу фикри билан Сперанскийнинг мансабдор шахсларнинг билимини ошириш учун уларни имтиҳондан ўтказиш лозимлиги ҳақидаги таклифига қарши чиқади.

Карамзин жамиятнинг табақавий тузилишига ҳам эътиборини қаратади ва уларни қуйидаги турларга ажратади: руҳонийлар, дворянлар, савдогарлар крестьянлар ва оддий халқ. Дворянларни у алоҳида имтиёзлардан фойдаланувчи ҳурматга лойиқ табақа ҳисоблайди. Карамзин руҳонийлар билим берувчи табақа, шунинг учун улар юқори маънавий салоҳиятга ва билим даражасига эга бўлишлари керак. Карамзин табиий ҳуқуқ назарияси тарафдори бўлганлиги учун ҳар бир одамнинг эркинлиги унинг табиий ва ажралмас ҳуқуқи деб билади. Унинг фикрича, крестьянларнинг олдинги эркинлигини сўрашлари адолатдандир. Лекин уларни ҳозирги ҳолати ишончсиз. Чунки уларнинг ери бўлмагач, эркинликка эришганидан сўнг ишсиз қоладилар. Шунинг учун улар помещчиклар қўлида ишлашга мажбур. Крепостнойликнинг йўқ қилиниши тарғибсизликларга олиб келиши мумкин. Крестьянлар аҳволини яхшилаш учун улар устидан помещчикнинг адолатли ҳукмронлик қилиши мақсадга мувофиқ. Лекин Карамзин томонидан таклиф этилган ислоҳотлар муваффақият келтирмайди. Чунки у Россия иқтисодида крепостной ҳуқуқнинг келажиги йўқлигини тушунамайди. Ташқи сиёсат борасида Карамзин тинчлик муносабатлари тарафдоридир. Давлат сиёсий тузилишига кўра, Россия фақат зарур бўлгандагина урушга кириши мумкин. У – тинчлик сақлаш тарафдори. Шу боис армиянинг сонини қисқартириш, ҳарбий қишлоқларни йўқ қилиш кераклигини айтган.

Карамзин мактуби қаттиқ танқидга учради. Шунинг учун мактуб замондошларига номаълум бўлиб қолди.

Павел Пестель (1793-1826) Москвада йирик чиновник оиласида дуюга келди. Германиядаги Пажес корпусида ўқиган.

1821 йилда унинг олдида ҳарбий соҳада шухрат топиш имконияти очилди. Лекин у бошқа ҳаёт йўлини танлаб, Жанубий жамиятни ташкил этади ва келгуси ҳаракатларининг назарий дастури учун «Рус ҳақиқати»ни яратади. Пестелнинг фалсафий қарашларига мувофиқ, у материалст ва атеист эди. У ижтимоий қарашларига кўра, одамлар табиий ўзаро тенг ҳуқуқлидирлар ва улар меҳнат тақсимооти асосида ўзларининг талаб ва эҳтиёжларини қондирадилар. «Хукумат,

— дейди у, — халқ учун унинг манфаати учун энг яхши воситаларини танлашга мажбур. Халқ эса ҳукуматдан халқнинг умумий манфаати учун интилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Давлат ҳукумат ва халқнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари тенглиги асосида қурилмоғи керак. Агар бундай тенглик йўқотилса, давлат касаллик ва зўравонлик ҳолатида бўлади. Шу боис шундай қонун яратиш керакки, ушбу қонун тинчликни ушлаб туриш воситаси бўлмоғи лозим».

Пестель фикрича давлатнинг мақсади ҳамма ва ҳар кимнинг яхши ҳолатида бўлишидир. Бунга фақат қонунлар асосида эришилади. Барча қонунларни Пестель уч гуруҳга бўлади: маънавий, табиий ва фуқаролик. Маънавий қонулар маънавий ҳаётни табиий ҳаёт билан боғлаб туради. Табиий қонулар табиат талаблари ва табиий заруриятдан келиб чиқади, ҳар бир одам унга бўйсунishi керак бўлади. Давлат қонулари табиий ва маънавий қонуларга мос ҳолда чиқарилиши лозим. Фуқаролик қонулари шундай чиқарилиши керакки, индивид манфаати жамият манфаатига зид келмаслиги даркор. Умумманфаатга қарши ҳар қандай ҳаракат жиноятдир. Адолат асосига қурилган жамият қонулар ҳукмронлиги остида бўлиши лозим.

«Рус ҳақиқати» Россияда ижтимоий ўз сиёсий ўзгартиришлар режасини таклиф этади.

Ер табиий ҳуқуқ бўйича ҳамманинг мулки ва унда ҳар бир киши ўз мулкига эга. Замонавий қонуларга кўра, хусусий мулк ва мулк ҳуқуқи ўрнатилган. Пестелнинг режаси ерга нисбатан мулк ҳуқуқини барҳам топтириш эмас, балки россияликларни мулкдорларга айлангирилишини назарда тутди. Бутун ерни икки қисмга бўлади: ижтимоий мулк ва хусусий мулк. Ижтимоий мулк дахлсиздир. Ер жамият (волость) аъзоларига бўлиб берилади. Шундай қилиб, ҳамма россияликлар ер эгаларига айланадилар.

Пестелнинг сиёсий идеали республикадир. Пестель давлатда юқори ҳокимиятни ташкил этилишида олий қонунчилик ҳокимияти ва ижро ҳокимиятига бўлади. Олий ҳокимият Халқ вечаига, ижро ҳокимияти Давлат думасига берилади. Сайлов ҳуқуқидан эса 20 ёшга тўлган эркак жинсига мансуб барча шахслар фойдаланадилар. Халқ вечаги бир палатали орган бўлиб, 5 йилга сайланади. Халқ вечаги уруш эълон қилади ва тинчлик сулҳи тузади ҳамда асосий қонуларни қабул қилади. Ижро ҳокимияти — Давлат думаси — 5 йилга сайланувчи 5 кишидан иборат бўлади ва уларнинг бири бир йилга президент этиб сайланади. Олий собор — боярлардан таркиб

топувчи 120 кишидан иборат ҳамда улар ҳокимиятнинг қонуғчилик ва ижро фаолиятида иштирок этишмайди. ҳар бир қонун Олий соборга тасдиқлаш учун юборилади. Олий собор тасдиғидан ўтган қонун юридик кучга эга бўлади. Олий собор ҳар бир вазирликка назорат функциясини амалга ошириш учун аъзоларини юборади. Шундай қилиб, Пестель фикрича, Собор Халқ вечаши ва Давлат думасини қонун чегарасида ушлаб туради. Собор истаган чиновникни мансабини суиистеъмом қилганлиғи учун судга бериш ҳуқуқига эга.

Пестель лойиҳаси бўйича Россия 10 та область, 3 та уделга бўлиниши керак. Унинг таъбирича, область 5 та губернияга, губерниялар уездларга, уездлар волостга бўлинади. Россия давлатини ташкил этувчи қабилалар умумий рус халқини ташкил этади. Пестель рус пойтахтини Нижний Новгородга кўчирилишини таклиф қилади, чунки у Россия маркази ҳисобланади.

Табақавий имтиёзлар титул унвонлар йўқ қилинади ва ҳамма Россия фуқароси деб тан олинади.

«Россия ҳақиқати»да шахс даҳлсизлиғи, тенглик, сўз, виждон эркинлиғи каби умумдемократик ҳуқуқ ва эркинликларга қатта аҳамият берилади. Партиялар тузиш халқ бирлигини бузади деб умуман таъқиқланади. Бу лойиҳаларни амалга ошириш учун, Пестель фикрича, монархияни барҳам топтирувчи, подшоҳ ҳукумати аъзоларини жисман йўқ қилувчи ҳарбий инқилобий тўнтаришни амалга ошириш озим бўлади. Янги давлат қурилиши диктатор бошчилиғидаги 10-15 йилга тайинланувчи Муваққат Олий раёсатга топширилиши керак.

Никита Муравъёвнинг сиёсий қарашлари француз маърифатпарварлик ва сиёсий таълимоти таъсирида шаклланди. Ўзининг ижтимоий ва сиёсий режасини у конституция уч лойиҳасида акс эттирди. Муравъёв АҚШ конституциясини Франция конституциясини ва декларациясини яхши биларди.

Муравъёв табиий ҳуқуқ назарияси тарафдори бўлганлиғи учун мутлақ монархияни қоралайди ва бу бошқарув шаклини нотабиий ҳисоблайди. Россия халқи эркин ва мустақилдир. У ҳеч қандай шахсга ва оилага тегишли эмас, ҳокимият манбаи халқдир. ҳар бир халқ ўз давлатини шартномага кўра вужудга келтиради, лекин суверенитетини сақлаб қолади ва табиий ҳуқуқларни йўқотмайди. Эркинлик – бу қонун билан йўл қўйилган ҳамма хатти-ҳаракатларини амалга ошириш дегани эмас, балки инсоннинг ажралмас ҳуқуқларига мос келувчи қонунларга эга бўлишидир. Муравъёв крепостной

хуқуқни йўқотиш тарафдори ҳисобланади. Шунга кўра, Россиянинг бутун аҳолиси тенг ҳуқуқлидир, мансаб ва синфлар йўқ қилиниши лозим. Унинг фикрича, ягона солиқ тизими ўрнатилиши керак. 18 ёшдан 60 ёшгача бўлганлар солиқ тўлайдилар, ҳаммага сўз, виждон эркинлиги, хоҳлаган касби билан шугулланиш каби тенг ҳуқуқ ва эркинликлар берилади.

Муравьёв таълимотига кўра, Россия учун энг яхши давлат бошқаруви шакли ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилига асосланган конституциявий монархиядир. Қонунчилик ҳокимияти икки палатадан: Олий дума ва вакиллар палатасидан ташкил топади. Вояга етган барча аҳоли сайлов ҳуқуқига эга бўладилар. Олий дума 45 аъзодан иборат бўлиб, 6 йилга сайланади. Дума аъзолари 30 ёшдан ёш бўлмасликлари, кўчмас ва кўчар мулклари, 6000 минг кумуш рублдан кам бўлмаслиги керак. Вакиллар палатаси 2 йилга сайланиб, 450 та аъзодан иборат бўлади. Иккала палата аъзолари ҳам қонунчилик ташаббусига эга ҳисобланади. Қонунлар кўпчилик овоз бериш йўли билан қабул қилинади.

Монарх ижро ҳокимиятининг бошлиги сифатида қонунларни ўзгартириш, қонунчилик функциясини амалга ошириш мумкин эмас. Лекин у қуруқликдаги ва денгиздаги ҳарбий кучлар олий қўмондонни бўлиб, армия ва флот вазифларини ва бош қўмондонларни тайинлайди ва ишдан олади. Императорнинг бутун фаолияти вакиллик органи орқали назорат қилинади. ҳукмдорнинг оиласидагилар ҳеч қандай қўшимча имтиёзларга эга бўлмайдилар, давлат мансабларига тайинлана олмайдилар. Подшо унвони фақат одатга кўра сақланади.

Муравьёв конституциясига мувофиқ, давлат қурилиши федеративдир. Россия областларга бўлинади. Область бошқаруви икки палатага бўлинади: Область думаси ва Сайланганлар палатаси.

Шунингдек, Муравьёв талқинига кўра, суд ҳокимияти маъмурий ҳокимиятдан ажратилган. Уездларда виждон судлари амал қилади. Бундай судга икки минг кумуш рублга баҳоланувчи мулкка эга бўлган, сайловчилар ишончини қозонган уезднинг доимий яшовчиси судья бўлиши мумкин. Судья мансаби алмаштирилмайти ва судья 70 ёшгача фаолият юритиши мумкин. Бу судьялар майда фуқаролик ишларини кўриб чиқиб, унча кўп бўлмаган муддатли қамок, уч кушлик иш ҳақи миқдорида жарима белгилашлари мумкин. Суд очиқ ўтказилади. Судьялар қарорлари устидан апелляция 5 нафар виждон судьясидан иборат виждон судьялари съездга келтирилиши мумкин.

Суд тизимининг кейинги бўғини област судидир. Унинг таркиби област палаталари томонидан сайланиб, улар уч минг кумуш рубль йиллик даромадга эга бўлишлари керак. Улар ҳам алмаштирилмайдилар. 70 ёшгача фаолият юритадилар.

Тергов суддан ажратилмаган процессда адвокат ҳукумат номидан ёки хусусий шахслар номидан айбловчи илтирок этади.

Олий суд органи Халқ вечасти томонидан 5 ёки 7 нафар судьяни бир умрга сайлайди. Судья бўлишлари учун уларнинг мулки 15 минг рублга баҳоланиши керак. Олий суд 4 йилда бир марта қонунлар, қарорлар, шарҳлар ҳақида императорга хулоса беради. Олий суд судьялари устидан пикоят Олий судга Вакиллар палатасига берилади.

Юқоридаги фикрлар бўлгуси Россия давлатининг конституцияси лойиҳалари муаллифи сифатида Никита Муравьевнинг қаламига мансуб. Бу лойиҳалар матнида унинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари, сиёсий-ҳуқуқий таълимоти шубҳасиз ўз ифодасини топган.

Позитивизм табиий – ҳуқуқий назариядан фарқ қилган ҳолда, субъектив ҳуқуқни объектив ҳуқуқдан, яъни давлат томонидан ўрнатилган ҳуқуқдан келтириб чиқаради, ва бундай ёндошуви билан табиий ҳуқуқ назариясига мухолифий йўналишни эгаллайди. Маълумки, табиий ҳуқуқ назарияси инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини (яъна, эркин бўлиш, бахтга эришиш ва б.) давлатнинг қонунчилигига нисбатан бирламчи деб тушунади, позитивизм эса бу ҳуқуқ ва эркинликларни инсонларга давлат беради деб таъкидлайди. ҳуқуқни шундай тушуниш таъсири остида шакланган нормативистик назария ҳуқуқни қонун ҳужжатлари ва бошқа норматив актларда ташқи ифодаланган, жамланган нормалар мажмуидан иборат деб тушунади. Кельзеннинг ёзишича, – «ҳуқуқ фақат ҳуқуқ билангина белгиланади» ва «ҳуқуқнинг кучи унинг ўзида», ҳуқуқ бу мажбурий тарзда амалга ошириладиган нормалар мажмуидан иборатдир.

Кельзеннинг талқинича, ҳуқуқнинг соф назарияси шуки, торидик фан ҳуқуқни ўрганишда унинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, маърифий- ахлоқий жиҳатларини истисно қилиб ўрганиши керак¹. Шу боис Кельзен ўзининг машҳур асариди, – «менин» вазифам ҳуқуқни том маънода ҳуқуқ ҳисобланмайдиган барча нарсалардан тозалашдир», – деб кўрсатган.

¹ Бу ҳақда кўраг: Теория государства и права. Проблемы государственя и права. М., Новы юрист – 1999. 127 б.

Кельзен таълимотида ҳуқуқнинг тузилишига оид фикрлари ўзига хос ўрин тутлади. Унинг таъкидлашича, ҳуқуқ «бош норма» энг тепасида турган, тўпша-тўғри шаклланган, мангикан боғланган элементлардан иборат бўлган поғонавий пирамидадан иборатдир, бу пирамиданинг ҳар бир бўғини ўзидан юқори турувчи нормага боғлиқ, унинг юридик кучи ҳам шу пирамидада тутган ўрни билан белгиланади.

Норматив назарияга мувофиқ ҳозирги замон ҳуқуқ тушунчаси – бу давлат томонидан ўрнатиладиган, зарур ҳолларда бажарилиши давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланадиган, энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солинадиган ва давлат иродасини ифодалайдиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланадиган нормалар мажмуидан иборатдир.

Бу назария жамиятда қонунчиликнинг ривожланишига, ҳуқуқ нормаларини қўллашда бир хилликни таъминлашда, фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, улар томонидан ҳуқуқ бузилиши ҳолларида қўлланиладиган таъсир чораларининг тизимини, чора ва воситаларини ҳуқуқда аниқ аввалдан мустаҳкамлаб қўйишга имкон яратади.

Бу назариянинг заиф жиҳати бўлиб, унинг позитив ҳуқуқни унинг моҳият ва мазмунини, жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини белгиловчи, уни ҳаётга «чакирган» эҳтиёж ва сабабларни ҳуқуқни ўрганишда аҳамияти катта эканлигини инкор этганлиги ҳисобланади. Бундан ташқари ҳуқуқнинг нормативлик назарияси табиий ҳуқуқларни тан олмай, ҳуқуқни давлатга боғлаб, унинг ҳуқуқга бўлган таъсирига ўта ургу берадиким, бу ҳолат албатта, мазкур назариянинг фойдасига хизмат қилмайди.

Собиқ иттифоқ даврида ҳокимиятлар бўлиниши назарияси совет фанида узоқ вақт буржуа-реакцион концепция деб ҳисобланган ва шу боисдан давлат ҳокимиятини ташкил қилишда ҳам, юридик фанда ҳам рад қилинган. Совет давлат ҳокимияти концепцияси асосига К.Маркс, Ф.Энгелс ва В.И.Ленин қарашлари қўйилган эди. Улар давлат ҳокимиятини «бир вақтнинг ўзида ҳам қонун чиқарувчи ва ҳам уни ижро этувчи корпорация» сифатида кўришган. Давлат ҳокимияти ягона бўлинмас тизим сифатида тушунилган : давлат органлари тизимини тўлиқ ваколатли советлар бошқариши керак бўлган, ҳокимиятлар бўлиниши тўғрисидаги назария танқид қилинган.

Президентимиз ушбу ҳолат ҳақида тўхталиб, - «*Биз ҳозир ўзгартираётган совет социалистик давлати халқимиз ҳаётига четдан зуравонлик билан жорий этилган эди. Бу давлатнинг шакли ва моҳияти халқимизнинг ахлоқий, маънавий ва руҳий қадриятларига тўғри келмайдиган, мос келмайдиган тизимга асосланган эди*», - деб таъкидлаган¹.

«*Ҳокимиятнинг бўлиниши, қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти органлари ўз ваколатлари доирасида мустақил эканликлари ҳамда бир-бирларининг ишларига аралаша олмасликларини билдиради. Айни пайтда ушбу органлар ваколатлари шундайки, улар бир-бирларидан холи ҳаракат қила олмайдилар ва давлат ҳокимияти учта мустақил тармоқлар кооперацияси жараёнида амалга оширилади*»².

Масалан, агар ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг тегишли ишлари бўлмас экан, қонун чиқарувчининг фаолияти кам самарали бўлади. қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятларисиз одил судловни амалга ошириб бўлмайди. Боз устига, ҳокимият тармоқларининг ўзаро муносабатларида шу тармоқлардан ҳар бирига ўз ваколатларидан четга чиқиб кетишга имкон бериладиган, шунингдек, ҳокимият бир тармоғининг бошқаларни яна ўз ваколатлари доирасида ушлаб туришни таъминлайдиган тийиқлар ва йосангилар бўлиши лозим.

Юқорида айтилганлардан, шунингдек, ҳокимиятнинг бўлиниши уч жиҳат ёки уч даражада - функционал, институционал ва персонал даражада мавжуд бўлади.

Ҳокимиятнинг функционал бўлиниши. Эркинликни таъминлаш учун мажбурлаш (куч ишлатиш) тўғрисидаги қарорни қабул қилиш функциясини давлат мажбурловини, амалга ошириш функциясидан фарқлай билиш керак. қонун чиқарувчи ҳокимият кучни ишлатиш қоидаларини ўрнатади, суд ҳокимияти куч ишлатишнинг конкрет чораларига йўл қўяди ёки улар юзасидан фармойиш беради. Шунинг учун ҳам ушбу ҳокимиятларнинг ўзлари давлат мажбурловини амалга оширмасликлари керак. Ижроия ҳокимияти айнан шундай кучга эгадир, лекин у ҳам ўз навбатида куч ишлатиш бўйича норматив ёки индивидуал қарорлар чиқармаслиги шарт. Шундан келиб чиққан ҳолда ижроия ҳокимияти қонунлар ва

¹ I.A. Karimov, Vatan sajdagoh kabi mukaddasdir, T. «Uzbekiston», 1996. 6-7 bet

² Lazarev V. V. Apparat (mekanizm) gosudarstvennoy vlasti // Problemi obshchey teorii prava i gosudarstva. M. 1999.

суд қарорлари асосида ва уларни бажариш йўлида ҳаракат қилмоғи лозим.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Иммонуил Кант, ҳуқуқий давлат, ахлоқ, ҳуқуқ, бурч, ҳуқуқ фалсафаси, тарих фалсафаси, руҳ фалсафаси. Гегел, фуқаролик жамияти, деҳқонлар, ишлаб чиқарувчилар ва мансабдорлар.

XX АСРНИНГ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ҒОЯЛАРИ

Таҳлилий юриспруденция

Замонавий таҳлилий юриспруденция энг янги юридик позитивизмнинг мукамалроқ (ўзгарган) шаклидир (модификасия). Бирок, унинг услубий ва концептуал тавсифлари борасидаги мулоҳазалар Ж.Остин асарларидан бошланади. Тарихий-фалсафий нуқтан назардан у, юридик таҳлилий догматизм ва юридик лингвистика модификацияси бўлган ҳамда Г.Кельзен юридик позитивизмга яқин турувчи юридик-услубий позитивизмнинг бир тури сифатида намоён бўлади. Юриспруденцияда бундай оқимнинг ўтмишдошлари қаторида, одатда, римлик ҳуқуқшуносларни, ундан кейин ўрта асрлар юриспруденцияси докторлари қайд қилинади (Ирнерия, Бартоло, Балгда).

Ушбу догматик юриспруденциянинг вазифалари барчага маълум бўлиб, бу муфассал далилларни талаб қилмайди. Чунки, улар доимо кундалик ҳаёт эҳтиёжлари асосида белгиланган ва юридик амалиёт билан ўзаро боғлиқ бўлган ҳуқуқнинг, қондаларнинг қандайдир мажмуи сифатида, қонулар ва ҳуқуқ соҳаларининг тартибга солинган тизими сифатида қабул қилиниши айнан мана шу ёндашувга кўпроқ хосдир. Шу билан бирга, қонун қонун чиқарувчи фикрининг оғзаки ифодаси сифатида қабул қилинади. Қонулар мажмуасида, уларнинг ўзаро ички логик қонуларнинг ва у ёки бу даражада ривожланган ўзаро бўйсунуш ва тақсимлаш тизими мажмуд бўлади. Тушунарлики, қонуларнинг бундай тизими изчил логик ва оқилона бўлиши мумкин эмас, шунинг учун ҳам ҳуқуқшунослар ва фаннинг вазифаси тизимнинг зиддиятлар ва камчиликлардан ҳоли бўлишига ва юридик мағилларнинг сўз ва мазмун жиҳатдан янада мукамал бўлишига кўмаклашишдан иборат. Ваҳоланки, энг содда юридик амалиёт қонуларни тушуниш ва шарҳлашни талаб этади. Мазкур таҳлил ва шарҳловлардан ҳуқуқ доғмаси ёки догматик юриспруденция деб номланадиган билимлар ва укувлар мажмуи юзага келади. Бундай ёндашувда, фаннинг вазифаси, қонуларнинг судлар ёки ҳуқуқат муассасаларида таҳлилий таъқин қилиниши амалиётдан жиддий ва сифат жиҳатдан фарқ қилмайди. Шунинг учун ҳам, хусусан фан, яъни догматик (таҳлилий) юриспруденция таърифий (описательная) фанлар қаторига кириши лозим.

Догматик фаннинг бундай чекланганлигини танқид қилиш барча даврларда мавжуд бўлган. Цицерон, Рим ҳуқуқининг гуллаб-яшнаган даврида юриспруденцияни суyoқ (жидкий) билим деб атаган. Мартин Лютер юридик фанни фақат бойлик орттиришга йўналтирилган жирканч ҳунар деб ҳисоблаган. Тарихий ҳуқуқ мактабининг асосчиси Гуго XVIII аср охирига мансуб бўлган юриспруденцияни ҳаддан ташқари авторитетга эргалишида (ихлосмандликда), консерватизмда, бегараз илмий ингилишларнинг йўқлигида ва б. айблади. Кейинги юз йилликда ушбу айбловлар такрорланиб, бизнинг давримизгача етиб келди. Социологик юриспруденция асосчиларидан бири бўлган Р.Исринг уни «таърифлар юриспруденцияси», яъни илгариги даврдагидек дефинисияларга қизиқишга ва схоластлар илмига берилган фан деб атади. Ўз вақтида, ҳуқуқ соҳасида зарур бўлган фикр юритишнинг бир усули сифатида догматик юриспруденциянинг тарафдорларидан бўлган Кант, догматик-ҳуқуқшуноснинг вазифаси айнан қонунчилик тўғрисида фикр юритиш, амалдаги қонуннинг талабларини амалга оширишдан иборат деб эътироф этган эди.

Ҳуқуқни догматик тушунишда Ж.Остиннинг «Юриспруденция, ёки позитив ҳуқуқ фалсафаси тўғрисида маърузалари»дан (XIX аср охири) олинган «ҳуқуқ – бу сувереннинг амри» формуласи муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, суверен, Остин концепциясига кўра, позитив ҳуқуқ олдида жавобгар эмас.

XX асрда ушбу ғоялар инглиз олими Герберт Харта томонидан давом эттирилди ва қисман қайта талқин қилинди. Унинг фикрича ҳуқуқ тан олиннинг олий даражаси (ҳуқуқ концепцияси. 1961й.) деб номланувчи қоидаларга алоқадор бўлган «бирламчи» ва «иккиламчи» қоидаларнинг расмий-мантаний тизимидир. Бирламчи қоидалар суверен орган (яъни, парламент) томонидан тайёрланган қонунчилик қоидалари бўлиб, унинг натижасида маълум жавобгарликлар, мажбуриятлар ва ваколатлар юзага келди.

Иккиламчи қоидалар уч турдан, яъни тан олиш қоидалари, ўзгартириш қоидалари ва суд қарорини чиқариш қоидаларидан иборат. Суд қарорини чиқариш қоидалари, ўз моҳиятига кўра, қоидалар тўғрисидаги қоидалар сифатида юзага чиқади, яъни судьялар, фуқаролик хизматлари ишчилари, ҳукумат вазирлари ва бошқа шахслар қонунни қабул қилиш ва шарҳлаш жараёнида риоя қиладиган қоидалардир. Ўзгартириш қоидалари амалдаги қонунларга зарур ўзгартиришларни киритиш лозим бўлганда қўлланиладиган, ўзаро келишиб олинган қоидалардир. Масалан, сайловлар

тўғрисидаги қонун ўзгартирилаётганда парламент сайловлари, натижада, янги парламент ва янги ҳукуматнинг пайдо бўлишига олиб келиши, ва улар ўз навбатида «бирламчи қондалар»га ўзгартириш киритиши мумкин.

Тан олиш қондаларини шарҳлаш анча мушкулроқдир. Бироқ, уларнинг амалда роли катта ва ушбу қондалар замонавий позитивик ҳуқуқ мактабига хос хусусиятларни ташкил қилади. Қонун шундай шароитларда қонун бўладики, агарда у қонун сифатида тан олинган бўлса. Ваҳоланки, у тан олинган, асосланган ва шундай қабул қилинадиган ҳуқуқ манбаидан олинган. АҚШнинг ёзма Конституцияси тан олиш қондаларига жавоб беради; Бирлашган Қиролликнинг ёзилган Конституцияси ҳам тан олиш қондаларига бўйинсунади, чунки бу қондаларга парламент ва судлар риоя қиладилар. ҳуқуқий тизим бирламчи ва иккиламчи қондалар биргаликда қўлланилгандагина самарали амал қилиши мумкин, деб таъкидлайди Харт.

Харт концепцияси Ж.Остин қарашларига деярли мос келмайди. Бу Хартнинг плюралистик демократия устун бўлган, либерал ва консерватив ғояларнинг муҳолиф бўлган янги шароитларда япаб ижод этганлигигагина боғлиқ эмас. Харт Остиндан фарқли ўлароқ табиий-ҳуқуқий аънаналарга бир оз бўлсада ён босди ва ўз концепциясида Кельзин нормативизмининг айрим элементларини ва Остин таҳлилий позитивизмини ўзаро синтез қилди. Харт Остин қарашларига кўпроқ ҳуқуқ ва ахлоқ масалаларини талқин қилиш борасида яқинроқ туради.

Замонавий ижтимоий фанлар, шунингдек, ҳуқуқшунослик фани маълумотлари, кишилар ҳулқ-атворлари қисман урф-одатлар, қисман имтиёзлар ва қисман маълум кадриятлар билан бошқарилади, деган ғоядан келиб чиқади. Бундан ташқари, жамоа аъзолари ўзларида черков доктриналари ва таълимотларини ҳамда ахлоқий тамойилларни (касбий, авваламбор, врачлик ахлоқи ва б.) ўз ичига олган диний ахлоқ таъсирини ҳам ҳис этадилар. Мазкур барча турфа хил ҳодисалар ҳуқуқ тизимида акс этиши мумкин ва кўпинча акс этмоқда. Бу борада Харт нуқтаи назари қуйидагилардан иборат: барча жамоаларда ҳуқуқ ва ахлоқнинг мазмун жиҳатдан қисман ўзаро бирлашиб кетиши жараёни мавжуд; бироқ ҳуқуқий қондалар атрибутлари ўзига хос бўлиб, аҳолиқий қондалардан фарқли ўлароқ турли хил аниқлаштирилган изоҳлар сифатидаги тўсиқлар билан чегараланган.

Ушбу масаллада ҳуқуқ фалсафаси тарихига анъанавий хос бўлган бошқа бир нуқтаи назарлар ҳам мавжуд. Масалан, жазолаш (жиноий) қонунчилиги вакиллари криминал қонуннинг кўпинча ижтимоий ахлоққа зид эканлигини маълум қиладилар. Жамиятнинг кўпгина ахлоқий қоидалари қонун томонидан тан олинмайди. «Ахлоқ ва юридик тафаккур» (Лондон, 1980) асарининг муаллифи С.Столяр, шундай бир қатъий фикрни илгари суради: «юридик позитивистларнинг ахлоқ ҳуқуқнинг фақат низом ёки урф-одат шаклидаги оддий манбаи деб таъкидлашларига қарамасдан, ҳуқуқнинг катта ёки айниқса марказий қисми устидан амалда қўлланилган ахлоқ устуңлик қилади». Хартнинг табиий-ҳуқуқий анъанага муросавий муносабати унинг куйидаги қарашларида акс этадики, унга кўра, давом этаётган, эволюсия ҳолатида бўлган табиий ҳуқуқ ва позитив ҳуқуқнинг истаган тизимида «табиий ҳуқуқнинг бирор бир заррасини», масалан, ушбу ҳолатни тан олиш сифатида, барча бошқа шароитларда одамзот тенг жисмоний (бир-бирига яқинлаштирувчи ўхшашликлар) ва ундан камроқ даражада тенг ақлий яқинликда бўлишини кўриш мумкин.

Унинг ҳуқуқий қоидаларни бирламчи ва иккиламчи қоидаларга классификасияси кенг тарқалди ва янада мукаммаллаштирилди. Харт фикрича, иккиламчи қоидаларнинг йўқлиги, примитив, анъанавий жамоа ҳуқуқий тизимининг белгисидир. Юридик қоидаларнинг бундай бўлишини мавжуд бўлмаган жамиятларда уларнинг бўлишини ва алоҳидалашувига кўмаклашувчи парламент жараёни ҳам бўлмайди. Агар жамиятда юқорида қайд қилинган тан олиш қоидалари қабул қилинган бўлса, унда амалдорлар ва оддий фуқаролар, бу билан, мажбурловчи тартибларнинг бирламчи қоидаларини тушунишнинг авторитар мезонига эга бўладилар. «ҳуқуқий тизим концепцияси» асари (2-чи нашр, 1980) муаллифи Жон Рас мазкур нуқтаи назарни куйидаги мисол асосида мужассамлаштиради. Тан олиш қоидалари, маълум норматив қоидалар асосида, масалан, фуқаролар кутган, мазкур корпус қоидаларига, айтишлик, сайловолди партия манфестига мувофиқ ўзини иш билан машғул қилиши лозимлиги, ва қонун чиқарувчиларнинг сайловолди ваъдаларининг у ёки бу шаклда урдасидан чиқмаганлиги учун жазоланиши мумкинлигини эътиборга олиб иш юритидаган муассасалар сифатида қонунчилик корпуси фаолияти билан иш кўради.

Хартнинг ҳуқуқ ва ҳуқуқий тизим назарий конструкцияси ХХ асрнинг ўрталарида Буюк Британияда устуллик қилди, оқибатда (бошқа позитивистик оқимлар қаторида) фалсафий ва социологик танқидга, айниқса Оксфорд юриспруденцияси ўқитувчиси Рональд Дворкин томонидан танқидга учради. «Агар ҳуқуқлар тўғрисида жилдий гапирадиган бўлсак» номли китобда у позитивистларга эътироз билдириб, ҳеч бир қонун чиқарувчи (яъни, ўша «қонун-буйруқни ўрнатувчи северен») ижтимоий қарашларни ёки ноҳақлик ҳиссиётини тан олмасликка ҳақи йўқ, чунки жамоатчилик фикри, у қанчалик ўзгарувчан ва ўткинчи бўлмасин, парламент ва ҳукумат «фақатгина назарий ижор» қилиши мумкин бўлган соҳани шакллантиради.

Харт концепцияси, замонавий позитивизмнинг юридик-таҳлилий оқимида мавжуд бўлиб, конструкция ва категорияларга ёндашувининг ўзига хослиги туфайли лингвистик юридик позитивизмга мансубдир. Замонавий юридик позитивизмнинг яна бир кўринишларидан бири Кельзен нормативизмиди.

Кельзеннинг позитивистик нормативизми

Ҳаётининг охирига дамлари АКШда ўтган австрия ҳуқуқ файласуфи Кельзеннинг (1881-1973) асосий асари «**Ҳуқуқнинг соф назарияси**» деб номланади (1934, 2-чи кенгайтирилган нaшри, 1960).

Мазкур ном остида позитивистик (мавжуд ва амалдаги) ҳуқуқнинг шундай назарияси яратилдики, ҳуқуқ ўз «софлиги»ни таъминлаши учун, олдиндан позитив ҳуқуқга ёт бўлган барча элементларни ўрганишдан воз кечади. Илмий мунозара предмети бундай чекловнинг чегаралари, муаллиф фикрича, аниқ белгиланган бўлиши керак. Ва бу белгиланш куйидаги икки йўналишни қамраб олиши лозим: ҳуқуқнинг ўзига хос ва махсус фани (яъни, одатда юриспруденция деб номланадиган предмет), бир томондан адолат фалсафасидан, бошқа томондан эса, социологиядан (ижтимоий ҳақиқатни билиш) алоҳидалашмоғи лозим.

Агар соф ҳуқуқ назарияси ва адолат фалсафасини солиштирилса шу нарса маълум бўладики, Кельзеннинг талқин қилишига кўра, соф ҳуқуқ назарияси фан сифатида «адолат нима?» деган саволга жавоб бера олмайди. Шунинг учун, бу ва у билан боғлиқ бошқа масалалар (пинсипиал ва услубий қарашларга кўра) илмий жиҳатдан очиб берилиши мумкин эмас.

ҳуқуқ назариясини («умумий ҳуқуқ назарияси»ни) ўрганиш предмети қонунчилик қоидаларини, уларнинг элементларини, ўзаро муносабатларини, бир бутунлик сифатидаги тартиб-қоидаларни, унинг таркибини, турли хил тартиб-қоидалар орасидаги ўзаро муносабатларни, ва ҳуқуқнинг позитив қонуний тартибларнинг глобаллигидаги бирлигини ташкил қилади. Назариянинг мақсади – юристни (ҳуқуқшуносни ва амалиётчини), авваламбор, судьяни, қонун чиқарувчини ва ўқитувчини уларнинг ўз мамлакатлари позитивик ҳуқуқнинг тушунилиши ва (иложи борича аниқ) таърифланиши билан таъминлашдан иборат. Бундай назария ўз тушунчаларини фақатгина позитивик қонунчилик нормалари (Харт конструкциясидагидек, айнан нормалар, қоидалар эмас) мазмунидан келиб чиққан ҳолда таърифлайди. Бу назария сабаблар ва ҳаваслар, шунингдек, қонун чиқарувчи ҳокимият ниятига ёки индивидларнинг қонун мазмунига нисбатан хоҳиш-истаклари ва манфаатлари таъсирига берилмаслиги лозим. Фан ўзининг объектини, қандайдир ўзига хос идрок қилиш нуқтаи назаридан у қандай бўлиши керак ёки бўлмаслиги керак эканлиги тўғрисида гапирмасдан, у қандай бўлса шундайлигича ифодалашни лозим. Бу реал ҳолатни билишга йўналтирилган фан объекти эмас, балки кадриятларга йўналтирилган давлат бошқаруви санъати билан илп кўрадиган сиёсат предметиدير.

Ҳуқуқ фанида реаллик табиат эмас. ҳуқуқ фанини сиёсатдан ажратиш эҳтиёжи ва зауррияти мавжуд. Камида уни табиий (табиатни ўрганувчи) фанлардан ажратиш лозим. ҳуқуқ умумий назариясининг энг қийин вазифаларидан бири – бу унинг реаллиги хусусиятларини аниқлаш ва қонулар ва табиатнинг реаллиги орасидаги фарқларни кўрсатишдан иборат. Кельзен талқинига кўра, ҳуқуқий реаллик – қонуннинг позитивлигидадир (масалан, қонуннинг турли хил реалликларининг қонуннинг сиёсат мақсади сифатида идеаллигидан фарқидадир). Реаллик, яъни позитив ҳуқуқнинг мавжудлиги, унинг адолат ёки «табиий» ҳуқуқга мос келиши ёки мос келмаслигига боғлиқ эмас.

Ҳуқуқнинг соф назарияси ўз предметини трансцендентал ғоянинг нухаси сифатида қарайди; у, шу билан бирга, трансцендетал адолатни махсус илмий қарашдан чиқариб ташлаш орқали у билан эмпирик ҳуқуқ орасида аниқ фарқни тан олади. У ҳуқуқда одамзотдан ҳам юқори бўлган ҳокимиятнинг намоён бўлиши эмас, балки инсон тажрибасига асосланган ўзига хос ижтимоий техникани кўради. ҳуқуқнинг соф назарияси ҳуқуқнинг метафизикаси бўлишдан бош

тортади: «позитив юридик нормалар мазмунида аниқлашнинг имкони бўлмаган тушунчалар, ҳуқуқий тушунчалар сирасига киришти мумкин эмас (ҳуқуқ ва давлатнинг умумий назарияси. 1945. Ингл. Нашри). Кельзен фикрича, ҳуқуқнинг соф назарияси, бу, позитив ҳуқуқнинг таркибий таҳлили бўлиб, унинг омиллари ва мақсадларининг ахлоқий ва сиёсий баҳонишини руҳий ва иқтисодий тушунтириш бундан мустаснодир. Унинг пойдевори, чуқур асослари мета-юридик тамойилларда эмас, балки мангиқий-юридик таҳминда -- реал юридик тафаккурнинг мангиқий таҳлили орқали аниқланган таҳминдадир.

Мазкур гипотезага биноан позитив ҳуқуқ, «унинг мажбурийлиги ва ҳаракатдалиги» аҳамиятининг универсал мангиқий таҳмини (ёки оқланиши) асосий нормадан иборат. Ушбу норма амалдорларнинг барча расмий ҳаракатларини ҳуқуқий тартиб контекстига йўналтиради ҳамда амалдорлар ва фуқароларнинг ҳуқуқ яратувчи актларига умуаҳамият мақомини беради. Кельзен бу назарий конструкциянинг моҳиятини айниқтлар орқали тушунтиради. Масалан, асосий нормани («конституция давлатнинг асосий қонуни» эканлигини эътиборга олган ҳолда) «энг биринчи конституция» сифатида қабул қилиш мумкин. Бундай норма ҳар қандай диний тизимларда мавжуд, ва у кимдир ўзини худо сифатида тутиши кераклигини ва ҳуқуқат унинг хоҳиш-иродасига кўра тайинланишини назарда тутади. «Шунга ўхшаш тарзда Асосий Норма кимдир ўзини конституция «оталари» сифатида тутиши кераклигини ва бундай шахслар бунга бевосита ёки билвосита конституция талабларига мувофиқ ваколатга эга эканликларини белгилайди».

Ҳуқуқ ва ҳокимият, ҳуқуқ ва давлат нисбатининг таққин қилинишида, айниқса, ҳуқуқнинг соф ҳуқуқ назариясига кўра «ўзига хос тартиб-ингизом ёки ҳокимиятнинг ташкил қилиниши» деб тушунтирувчи позитивистик анъана яққол кўзга ташланади. Давлат иккита ўлчовда – ҳукмронлик ва ҳуқуқ сифатида юзага чиқади. Кельзен тавсифига кўра, давлатни бундай тушуниш, давлат «бировлар» буйруқ бериб ҳукмронлик қиладиган, бошқалар эса бўйинсунадиган ва бошқариладиган муносабатлар сифатида намоён бўладиган социологик назарияда кўпроқ самаралидир. Бунинг учун – давлат социологияси фани мавжуддир, юрист эса ижтимоий реалликни «давлат» атамасисиз ифодалаш ёки ушбу атамани ўзига хос социологик бўлмаган маънода қўллаш имконига эга. Масалан, жазолаш соҳасида қонунчилик «давлат ҳуқуқини» жиноятчиларга нисбатан муҳокама қилиш самаралидир, бошқа томондан, айрим

соҳаларда, хусусан, фуқаролар ҳуқуқида, конституцион, маъмурий, оммавий ҳуқуқларда «давлатга қарши ҳуқуқни» англаш мумкин.

Ҳуқуқ назариясини ахлоқий фалсафадан ёки социологиядан ажратишда Кельзеннинг ёндашуви, агар Ж.Остиннинг ҳуқуқшунослик фанининг (метафизик бўлмаган) эмпирик ва «ижтимоий-техник» фан (Кельзен фикрига кўра сиёсий-мафкуравий бўлмаган, анъанавий юриспруденция соҳаси) эканлигини атамавий оқлашига ҳаракат қилганлигини эътиборга олмаганда, Остиннинг тахлилий юриспруденциясидан деярли фарқ қилмайди.

Агар, Ж.Остин фикрича, ахлоқ ва ҳуқуқ енгиб бўлмас тўсиқлар билан ажратилган бўлса, Харта буни эвристик мулоҳазалар билан оқлайди, Кельзен эса ҳуқуқни ахлоқдан ва юриспруденцияни сиёсатдан ажратиш лозимлиги тўғрисида фикр юритади. Билишнинг кучли ижтимоий манфаатлар ва қўллаб-қувватлаши туфайли ривожланаётган табиий фанлардан фарқли ўларок, ижтимоий назария, Кельзенга кўра, физик ва кимёгарлардаги сингари тўғридан-тўғри фойдага олиб бормайди. Ижтимоий, ва айниқса ҳуқуқий фанда одатда ҳокимият муассасаларида мужассамлашган манфаат сиёсий мафкура фанида ўз аксини топади.

Ҳуқуқий фанда ҳалигача бундай устун манфаатга қарши таъсир йўқ экан, унда «соф ҳуқуқ назарияси» ҳалигача даврга мос эмас, деган фикрга келиш мумкин. Бундай фикрни Кельзен 40-йилларда Иккинчи жаҳон уруpidан сўнг илгари сурди. У айниқса шундай ҳолатга эътибор қаратдики, унга кўра «партия диктатураси ҳукмронлик қилаётган буюк ва кучли мамлакатларда юриспруденциянинг энг кўзга кўринган вакилларида айримлари ўз «фани» билан «сиёсий ҳокимиятга» хизмат қилишни энг муҳим вазифа деб биладилар. Ўзининг умумлаштирувчи асарини инглиз-саксон дунёсида яратар экан, у бу ерда фан эркинлиги етарлича қадрланишини, ҳокимият барқарорлашганлигини ва гоёлар ҳокимиятга нисбатан кўпроқ аҳамият касб этишини уқтириб ўтади («Адолат нима? Адолат: ҳуқуқ ва сиёсат фан кўзгусида». Танланган асарлар. Лос-Анджелес, 1957).

Кельзен ижтимоий фанлар предметининг алоҳидалашуви борасида мулоҳаза юритар экан, ҳуқуқ ҳақиқатда (хулқ-атворни тартибга солувчи механизм сифатида) бирор-бир натижага олиб келувчи ва самарадорлик хусусиятларига эга эканлигини тан олади, ва бу барчаси бошқача қилиб ҳуқуқ (қонун) ҳокимияти деб аталади. Гарчи ҳуқуқ ва ҳокимият айнан бир нарса бўлмаса-да, ҳуқуқ ўз-ўзича

хокимиятсиз мавжуд бўла олмайди, шунинг учун ҳам, ҳуқуқ «хокимиятнинг ўзига хос қондаси ёки хокимиятнинг ташкил қилиниши» сифатида соф ҳуқуқ назарияси деб талқин қилинади. Социологик нуқтаи назардан давлат, бировлар буйруқ берувчи ва ҳукмронлик қилувчи, бошқалар бўйинсунувчи ва бошқарилувчи «қонуний ҳуқуқий тартиб» деб қабул қилинади. Бироқ бу, фикран, фақат хулқ-атвор ҳуқуқ нормаларига, хусусан норматив юриспруденция томонидан муҳим нормалар тизими сифатида талқин қилинган ҳуқуқ нормаларига мажбурловчи ва уларни яратувчиларнинг норматив тизими ёрдамида баҳоланадиган жамиятдагина мавжуд бўлади. Баҳолаш ва тавсифларнинг бундай проседуралари социологик юриспруденциянинг объектини ҳосил қилади.

Кельзен ўзининг табиий-ҳуқуқий концепцияларга муносабатини 1949 йилда «Табиий ҳуқуқ доктринаси фан трибуналыда» мақоласида баён қилди. Умумлашган кўринишда, табиий ҳуқуқ мактабинин, адолатнинг абадий муаммоларини маълум даражада ҳал қилиш йўлларини таклиф қилувчи доктрина сифатида қабул қилиш керак. Бошқача қилиб айтганда, доктрина кишиларнинг ўзаро муносабатларида нималар тўғри-ю, нималар нотўғри эканлиги борасидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади. Бунда, инсон хулқ-атворида нима табиий, ва нима ғайритабиий, ва ўз навбатида, бу табиатга қарши деган қондадан келиб чиқиш керак. Тугма ҳуқуқлар, бу, одамзот томонидан белгилаб бўлмайдиган, бекор қилиб бўлмайдиган, балки фақатгина уни ҳимоя қилиш ва таъминлаш лозим бўлган ҳуқуқлардир.

Кельзеннинг табиий-ҳуқуқий асосларга қарши эътирози қуйидагилардан иборат. Биринчидан, илмий жиҳатдан умум тан олинган табиат қонунлари ва ахлоқ ва юриспруденция қондаларини ўртасидаги жиддий фарқлар аралаштирилиб юборилмоқда. Киши хулқ-атвори ёки ижтимоий институтининг «табиий» институт сифатида амал қилишини баҳолаш субъектив баҳолашга, яъни табиий-ҳуқуқий мактабга мансуб бўлган муълум бир мутафаккир нуқтаи назарига асосланган нормаларга мувофиқ келади. Бироқ, гап шундаки, реал ҳаётда биз табиий ҳуқуқнинг биргина доктринаси билан эмас, балки бир нечта, айрим ҳолатларда қарама-қарши принципларга олиб келувчи доктриналар билан ҳам иш кўрамыз. Масалан, Гобснинг табиат қонунларига асосланган давлат хокимияти абсолютдир, яъни чегарасиздир деган фикри эндиликда хато эканлигига шубҳа йўқ. Ж.

Локк ва Ж.-Ж.Руссо айнан мана шу хокимиятни бошқача тушунганлар ва талқин қилганлар.

Кельзенга кўра, табиий-хукуқий доктринага интилиш субъектив қарорларни оқлашга бўлган руҳий эҳтиёжга ва уларни объектив сабабларга, ҳақиқатга асосланган қилиб кўрсатиш масаласига бориб тақалади.

Кельзен хукуқшунослигининг позитивистик варианты барчага анъанавий хос бўлган позитивистик фалсафа ва социологияда – Кантдан тортиб, то М.Вебер таълимотларида – фан ва сиёсат нисбатининг талқин қилинишида ўз ривожини топди. Кельзен фикрича, фаннинг сиёсатдан мустақил бўлиши барчага маълум бўлган ҳақиқатдир. Бу, фаннинг муҳим вазифаси бўлган ҳақиқатни билиш, маълум ижтимоий тартибни (тузумни) ўрнатиш ёки қандайдир ижтимоий институтни сақлаб қолишга қаратилган сиёсий манфаатлар таъсирида бўлмаслиги лозимлигини аниқлатади. Сиёсат бу бошқариш санъати, кишиларнинг ижтимоий хулқ-атворини тартибга солиш амалиётидир. Шу билан бирга, сиёсат ироданинг маълум бир вазифаси бўлиб, у фаоллик кўринишида юзага чиқади, ва бу, қайд қилинган фаолликнинг мақсади бўлган кадриятларнинг англаб етилганлиги ёки аксинча, англалмаганлиги шароитида юзага келади.

Бу борада фан билиш функциясидир, унинг мақсади бошқариш эмас, балки тушунтиришдан иборат. Унинг сиёсатдан мустақил бўлиши олим аввалбошда ноқ қандайдир кадриятга ён босмаслигини; у, шу йўсинда, ўз объектини тушунтириш ва ифодалаш билан чегараланиши ва уни эзгулик ёки ёвузлик (фойда ёки зиён нуқтаи назаридан) позисиясидан туриб муҳокама қилмаслиги лозимлигини ва бу объектнинг мажбуд кадриятларга мос келиши ёки зид келишини аниқлаш билан шуғулланиши кераклигини назарда тутати. «Илмий мулоҳазалар реалликка нисбатан хулосалардир; улар ўз таърифига биноан объектив ва маълум хулосалар чиқарувчи субъект истақлари ва хавотирларидан мустақилдирлар. Шунинг учун, ушбу мулоҳазаларни амалда синовдан ўтказиш имконияти мажбуд. Улар ё ҳақиқий, ё худ сохта бўлиши мумкин. Бироқ, кадриятлар борасидаги мулоҳазалар ўз табиатига кўра субъектив ҳисобланади, чунки улар, охир оқибат, субъектга баҳо берадиган шахсга ва айниқса мазкур шахс ҳиссиётига асосланади» (Адолат нима?). Бундай якуний хулосалардан сўнг Кельзен иккита изоҳни қайд қилади. Фан соҳасидан кадриятлар борасидаги мулоҳазаларни чиқариб ташлаш айрим ўзгаришлар киритилиши талаб қилади, яъни бу, масала, бирор-

бир нарса ҳақиқий ёки ҳақиқий эмаслиги тўғрисида эмас, балки яхши ёки ёмонлиги ҳақида бўлган ҳолга тааллуқлидир. Бундан ташқари, бунгача айтилган барча фикрлар «сиёсий» фанга эмас, балки сиёсат фани соҳасига тегишли. Чунки, сиёсат қуроли бўлган сиёсий фан фан эмас, у сиёсий мафкура ҳолос.

Прагматик позитивизм

Замонавий юридик позитивизмнинг турларидан бири прагматик позитивизмдир («реал ҳуқуқ»нинг Америка ва Скандинавия мактаби). Агар таҳлилий юриспруденция ўзининг расмийлиги ва догматизми билан «тушунчалар юриспруденцияси» (Р.Иеринг) номини олган бўлса, ҳуқуқшуносликда реал мактабни «қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш юриспруденцияси» дейиш мумкин.

Ҳуқуқшуносликда реалистлар, фанда замонавий психология ва социология усуллари ёрдамида, судлар ва юристлар ҳақиқатда нима билан шуғулланишларига эътибор қаратилган бир шароитда, академик тинчлик бузувчилар сифатида қабул қилинади. Бу борода машҳур асарлардан бири Жерома Фрэнкнинг «**Ҳуқуқ ва замонавий он**» (1930) китобидир. Ушбу китоб АҚШ Олий суди аъзоси Ф.Франкфуртер тақризига кўра нафақат мавжуд илмий билимлар хазинасига қўшимчалар киритди, балки замонада билим ёки ҳақиқат сифатида намоён бўладиган тушунчаларни радикал равишда қайта кўриб чиқишга чақирди.

Китоб, хусусан, ҳуқуқ тўғрисидаги мавжуд қарашларни қайта кўриб чиқишга мажбур қилди. Чунки, Д.Фрэнк конвенционал деб аталувчи мулоҳазаларга очикдан-очик қарши чиқди ва «ҳуқуқ тўғрисида биз қандай ўйлашимиз ёки нималарни ўйлашимизни» шубҳа остига олди. Бунда муаллиф юрист-амалиётчиларнинг тажрибаларига асосланди. Масалан, у, «Умумий тахминлар муайян муаммоларни ҳал қилмайди» деб таъкидловчи судья ва ҳуқуқ назариятчиси О.Холмсни ўзига шерик қилиб олди.

Ҳуқуқни янгича тушунишнинг хусусиятлари тўғрисида фикр юритар экан, Фрэнк, ҳуқуқ реал ҳаётда махсус суд қарори кўринишида (фақат гапириш эмас, балки реал бўлиниш кўринишида) юзага чиқади, деган фикрга эътиборни қаратди. Бу қарорни фақат оз даражада олдиндан айтиб бериш ёки бир шаклга келтириш мумкин; бу қарор шундай жараёндан иборатки, мазкур жараён ёрдамида бундай қарор ишлаб чиқилади; ҳуқуқга янги ёндашувда, ушбу ёндашувнинг фуқароларга нисбатан адолатни таъминлаш мақсадида

қандай суд жараёнига қўлланилиши мумкинлиги ёки лозимлиги масаласи жиддий аҳамиятга эга бўлади.

Асарнинг 6-чи нашри (1949) муқаддимасида Фрэнк камчиликлардан ҳоли бўлмаган ушбу қарашлар мажмуини, яъни, нуқт аслида «аввалги қарорлар долзарблигини» муҳокама қилишдан иборат эканлиги тўғрисидаги фикрнинг камчиликларини асослаб беради. Фрэнк суд ишини баён қилиш учун ишлатиладиган «ҳуқуқий реализм» сўз бирикмасини яна бир «хато» сифатида қайд қилади.

Реалистлар анъанавий ёндашув барча мактаблари, жумладан, ҳуқуқда норматив аниқликни назарга олмаган реалистлар концепциясининг заиф жойларини кўра билган — ўнг ва сўл мактаблар томонидан танқид остига олинган. Уларга жавобан Фрэнк, суд иши бошланмагунга қадар ёки у суд мажлисида эшитилмагунгача суд қарорларини кўпинча олдиндан айтиб бериш қийин дея таъкидлайди.

Фрэнк асарида табиий ҳуқуқ борасида махсус эслатмалар йўқ, лекин унинг долзарблиги тўғрисида умумий мулоҳазалар мавжуд. «Мен, ҳар қандай адабли кишининг бугунги кунда замонавий сивилизасия асоси сифатида одамзот ҳулқ-атворига тааллуқли бўлган ва Фома Аквински томонидан эълон қилинган табиий ҳуқуқ тамойилларини қабул қилишдан бош торитишини тушунмайман. Ушбу тамойиллар қаторида — умумфаровонликка ингилиш, ўзгаларга ёмонлик қилмаслик, ҳар кимга ўзиникини беришнинг бирламчилиги ва «ўлдирма», «ўғирлама», «ишониб берилган нарсани қайтариб бер» каби тамойилларнинг иккиламчилигини қайд қилиш мумкин».

Бирдамлик (солидаризм) ва институционализмнинг сиёсий-ҳуқуқий тошлари

XX аср бошлари Франция сиёсий қарашлари иккита асосий йўналишларга: анъанавий консерватизм ва либерал таълимотларни шарҳлаш ҳамда янада кўп эътиборни жалб қила бошлаган социализм — давлатсиз социализм (анархизм анъаналари), эгитик социализм (марксизм ва советлар тажрибаси) ва реформистик социализм (Л.Блум), ревизионистик ва «марксизмга қарши» социализми (машҳур назарияётчи Анри Мэннинг 1927 йилда яратган асари айнан мана шундай номланган) шарҳлаш билан боғлиқ йўналишларга қаратилган эди. 30-йилларнинг ўрталарида миллий тоталитаризм ва советларнинг партиявий давлат социализми тажрибасининг таъсири сезила бошлади.

Агар социалистик сиёсий ғоялар соҳасида асосий янгилик синдикализм (бу анархизмга бағишланган бўлимда чиққан) ва социал-реформизм бўлган бўлса, назарий ҳуқуқшунослик соҳасида эса, ўша даврда Л.Дюги ва М.Ориу номлари билан танилган социал-позитивистик ҳуқуқшунослик янги йўналиш сифатида танила бошлади.

Ҳуқуқ назарийчиси, конституционалист, Бордо юридик факультети декани Леон Дюги ижодиёти (1859-1928) Европа мамлакатларида табиий ҳуқуқшунослик ғояларининг қайта тикланиши рўй бераётган даврга тўғри келади. Ушбу қайта тикланиш ҳаракатларининг юридик позитивизм устунилигини бутунлай йўқ қилишга қудрати етмас-да, позитивизмнинг интеллектуал ва ахлоқий жиҳатдан танқид қилиниши догматик позитивистлар тўғри қабул қила олмайдиган ва тушунтира олмайдиган масалаларнинг қабул қилиниши ва талқин қилинишига ёрдам берди.

Дюги социал-юридик йўналиш, яъни ҳуқуқни позитивистик ва социологик тушуниш тарафдорларидан бўлиб, бироқ у ўз қарашларида бир оз табиий-ҳуқуқий анъаналарга ён босади.

Давлатшунослик ва ҳуқуқшуносликда туб ўзгаришларни амалга ошириш вазифаси Дюги фикрича, ҳуқуқшунослик фанида О.Конт каби «метафизик» тушунчалар ва конструкцияларни бекор қилишдан иборат. Дюги улар қаторига «давлатнинг суверен шахси», «шахснинг субъектив ҳуқуқи» кабиларни киритиб, «юридик вазият», «функция», «ижтимоий ҳуқуқ» ва б. бир қатор янги тушунчаларни ҳимоя қилиб чиқади. Унинг энг асосий асари «Конституцион ҳуқуқ гўнрисида трактат» (1911) деб аталади. Муаллиф унда юқорида қайд қилинган янгиликлардан ташқари конституцион ҳуқуқ предметини аниқлаштириш ва қайта талқин қилишга уриниб кўрган.

Шундай қилиб, Дюги, ҳуқуқ ва унинг билимдонлари — юристларни табиат ҳамда ҳуқуқ ва давлатнинг вазифасини муҳокама қилишнинг янги ва замонага мос шаклида фаолият юригишларини тушунтиришга ҳаракат қилади. Унинг ушбу фикри социологик позитивизм асосчилари ва етук намоёндалари (Сен-Симон, О.Конт, Г.Спенсер) ҳамда ўз замондошлари, жумладан, ўз методологик асарларида ҳуқуқ «ижтимоий омилларнинг бевосита натижасидир», — деб таъкидловчи Э.Дюркгейм томонидан қўллаб-қувватланди.

Эсимен ва Еллинек ҳамда субъектив ҳуқуқнинг «заиф концепцияси» ва «унинг асосида схоластикага жуда яқин бўлган юридик техникаларни шакллантирувчи барча ҳуқуқшунослар»нинг

қарашларига қарама-қарши ўлароқ, Дюги, «оммавий ҳокимият бу оддий фактдир» деган тезисни илгари суради. Давлат ўзининг илгариги жамоа шаклида – рим, қироллик, яқобин, наполеон, Францияда учинчи республика шаклида йўқолиб бормоқда, ва улар ўрнига янги давлат тузуми, яъни «янада мослашувчанроқ, инсонпарварроқ, шахсни кўпроқ ҳимоя қиладиган» тузум вужудга келмоқда. Ушбу тузум иккита жиҳатга асосланади. Биринчи жиҳат – бу бутун инсониятни ва ҳар қандай ижтимоий гуруҳ вакилларини (жумладан, синфлар ва кучлилар, катталар ва кичиклар, ҳукмронлар ва бошқариладиганларни) бирлаштирувчи «ўзаро боғлиқлик факти»га асосланувчи ижтимоий нормалар концепциясидир (объекти ҳуқуқ корпусига тегишли). Иккинчи жиҳат децентрализациядан иборат (ушбу яни ижтимоий тенденциянинг бошқача номи – синдикал федерализм деб аталади). Бу ҳолатни шарҳлар экан, Дюги, ўз нуқтаи назарини революцион синдикализмдан ажратган ҳолда ифодалаб, ҳозирги давр жамияти ўз тараққиёти давомида «синдикаллар шаклида таъкил топган барчага маълум синфларнинг федерализми»га томон ҳаракат қилмоқда ва бу федерализм вақти келиб, «бекор қилинмайдиган, ўз ҳаётийлигини йўқотмайдиган, лекин умуман янги жиҳатларга эга бўладиган ва асосан назорат қилиш вазифасинигина сақлаб қоладиган марказий ҳокимият билан қуралиб кетади».

Дюги, марказий ва бирлаштирувчи ғоя сифатида юснатурализм ёки юридик догматизм ғояларини эмас, балки позитивистик ижтимоий фалсафа соҳасидан олинган ғояларни илгари суради. Бундай ғоялардан бири бирдамлик концепцияси бўлиб, О.Конт унинг дастлабки бошловчиларидан ҳисобланади. Ушбу ғоянинг айнан оммавий ҳокимият, оммавий ва хусусий ҳуқуқ табиати масалалари қаторига киритилиши Дюгининг оммавий ҳуқуқ ва инсон ҳуқуқларининг предметига қайта таъриф бериши, ҳамда «ижтимоий синф», «индивидуал ҳуқуқ», «ҳокимиятнинг бўлиниши» ва б. каби гушунчаларни қайта талқин қилишига олиб келди.

Бирдамлик тўғрисида Дюги куйидаги сўзларни айтади: «Бирдамликда мен фақат, одамзот аъзоларини, хусусан, бир ижтимоий гуруҳ вакилларини, уларни эҳтиёжлари ва меҳнат тақсимотига боис бир-бирлари билан ўзаро бирлаштирувчи боғлиқликни кўраман. Шунини кўшимча қилишим мумкинки, кейинги йилларда бунгача «бирдамлик» сўзини суистеъмол қилинар эди, шунинг учун мен уни талаффуз этишда иккиланаман; ҳеч бир маҳаллий сиёсатчи йўқки, ижтимоий бирдамлик ҳақида унинг

маъносини англаб етмай туриб гап сотмаса. Шунинг учун, мен ўзаро ижтимоий боғлиқлик, деб гапиришни маъкул кўраман».

Жамоалар ҳуқуқи ва индивидлар ҳуқуқи янги тизимини асослар экан, Дюги, замонавий жамиятларда фақат нафсларнинг чексиз изоляларини, дағал кучларнинг тўқнашувлари ёки «фақат бир томоннинг енгилиши билан» тугайдиган капиталистлар ва ишчи синфининг мурасасиз адоватини кўришдан бош тортади. Замонавий жамиятлар синфлари Дюги тасвирида «бир-бирлари билан яқиндан ўзаро боғлиқ» (яъни алоҳида зич бирдамликда) бўлган индивидлар йиғини сифатида юзага чиқади, чунки, улар ижтимоий меҳнат тақсимотида бир хил ишларни амалга оширадилар. Бунда кишиларни битта ижтимоий гуруҳга бирлаштирувчи ўзаро боғлиқлик, Э.Дюркгеймнинг «Ижтимоий меҳнат тақсимоти» асаридида ифодаланганидек, умумий эҳтиёжларни қондириш жараёнида муайян гуруҳ вакилларининг ҳар бирига тўғри келадиган фаолиятнинг турли хил қисмларининг боғлиқлиги ҳисобланади.

Ижтимоий бирдамликдан ташқари кишиларни янги жамоаларга, индивид ёки жамоа ҳуқуқларида (уларни Дюги ҳаёлий ва йўқ нарса деб ҳисоблайди) белгиланган хулқ-атвор қондалари эмас, балки ижтимоий нормалар бирлаштиради ва интегрциялайди. Кишилар хулқ-атворини бундай тартибга солиш ва бирлаштириш улар ижтимоий мавжудот бўлганлиги, ижтимоий нормаларни бузувчи ҳар қандай ижтимоий акт, албатта ушбу ҳолатга нисбатан «ижтимоий муносабат»ни келтириб чиқариши туфайли рўй беради. «ҳар қандай жамият бу тартиб-интизомдир, чунки одам жамиятсиз яшай олмаса, у фақат қандайдир интизомга риоя қилиб яшаши мумкин бўлади».

Дюги ҳам фанга, ҳам ҳозирги жамият ва алоҳида инсоннинг бундан кейинги мавжудлигига муҳим аҳамият беради. «Эвклид ўзининг барча геометрик тизимини параллеллар постулатини яратганлиги сингари, замонавий инсон ҳам барча сиёсий ва ижтимоий тизимни барча учун мажбурий бўлган ахлоқ нормалари постулатида яратиши мумкин».

Ижтимоий норма ахлоқ нормалари эмас, бироқ уни ҳуқуқий норма деб ҳисоблаш ҳам мумкин ҳам шартдир. ҳуқуқий норма сингари у инсон иродасининг ташқи кўринишларига тегиши бўлиб, унинг ячки ҳаёти учун муҳим эмас. Бундан ташқари, Дюгининг фикрича, ижтимоий норма «ижтимоий ҳаётнинг органик қонуни» сингари дир, бироқ, мазкур ифодали фақат метафора сингари тушуниш даркор. Ўзининг кўп асрлик қабул қилиниши ва

ифодаланишидаги ҳуқуқий нормани тушунишни сиқиб чиқарувчи ижтимоий норманинг бош хусусияти шулардан иборат.

Дюги «субъектив ҳуқуқ» ва «объектив ҳуқуқ» атамаларини тўла-тўқис рад этаётгани йўқ, у фақат ҳозирги даврда метафизик концепцияда субъектив ҳуқуққа эга бўлмаган жамиятнинг (жамият тизими) юзага келиши ва унинг истеъмождан чиқиши, шунингдек, жамиятнинг ҳар бир аъзосига ижтимоий мажбуриятни белгилаб берувчи, яъни «сундан айрим вазифаларни бажаришни талаб этувчи» ҳамда шу билан биргаликда «ушбу вазифаларни бажаришда маълум актларни бажариш ҳукини берувчи» объектив ҳуқуқ тушунчасига ўз ўрнини бўшатиб беради.

Дюгининг ҳуқуқшуносликнинг концептуал янгиланиш соҳасидаги ижоди аввал бошида кенг жавобни юзага келтирди. П. И. Новгородсевнинг фикрига биноан, Дюгининг давлатчилик таълимоти ғоялари доирасига бирдамлик туҳунчасини киритишни унинг катта ҳиссаси ва шубҳасиз олдинга ташланган қадам деб ҳисоблаш керак. Агар давлат ҳуқуқи мутахассиси бўлмаган Менгерни эътиборга олмаганда, Дюги – «юриспруденция соҳасида янги ижтимоий онгни киритувчи ўз соҳасининг атоқли вакиллари ичида ягонасидир». Дюгига айнан шундай баҳони ўзга рус ҳуқуқшуноси М.М.Ковалевский ҳам берган. Шунга қарамай мақтов сўзсиз эмас эди. Агар Дюгининг барча асарларини бошидан охиригача ўқиб, унинг айрим ғояларида бирдамлик ғоялари қай даражада акс этганлигини кузатиб чиқилса, у ҳолда П.И. Новгородсевнинг «Конституцион ҳуқуқ» таржимасининг муқаддимасида «Дюги доктринасида улибу ғоянинг акс этганлиги етарли эмас ва юзакидир», деб ёзганларига қўшилмай илож.

Бироқ, мазкур соҳада Дюги асарларида биз кўрадиган ғояларга нисбатан «истикболда бунданда самарадорлироқ иш эҳтимолдан ҳоли эмас, балки эски тушунчалар қайта кўриб чиқилар ва анъанавий қарашларнинг кескин қайта шаклланиши рўй берадир».

Институционализм ҳар бир жамиятда мавжуд жамоалар (ижтимоий уюшмалар, ташкилотлар), яъни масалан, оила, бир касб вакиллари, кўнгилчилар ассосиацияси, шунингдек, ақлий ва бошқа талабларни қондириш йўлида ташкил этилган жамоаларни интегратив ташкилотлар, яъни жамиятни миллат-давлатига уюшишни таъминловчи сифатида қабул қилиш керак. Шу билан биргаликда шунга ўхшаш ташкилотларнинг интегратив аҳамияти

улар томонидан ўзларига манфаатлироқ бўлган хизматлар билан боғлиқ шахсий ролларни бажариш орқали белгиланади.

Ҳатто бошқарилувчи шахс ва гуруҳлар устидан ўзининг доимий устунлигини таъминлаш борасида доимий ташвиштини қилувчи бюрократия деб номланувчи жамиявий уюшма ҳам давлатнинг умумий функцияларини бажаришга қаратилган воситачи функциясига эга ташкилот сифатида қабул қилиниши мумкин. Давлат эса ўз навбатида, бюрократик уюшманинг юзага келиши ва шаклланишига нафақат қаршилик кўрсатади, балки унинг институт сифатида шаклланишига хайрихоҳлик ҳам қилади.

Институционаллашиш ғоясини муваффақиятли ишлаб чиққан олимлардан бири Морис Ориудир (1859–1929). У азалий шахс ва давлат манфаатлари қарама-қаршилиги муаммосини христианликнинг дастлабки асрларидаги коллективизм руҳида, бироқ замонавий ижтимоий-тарихий ҳолат билан белгиланувчи айрим янгилıklar киритиш орқали талқин қилади. шаклланувчи ёки бошқа жамоавийлик ташкилот сифатида қаралувчи институционаллашиш ғояси шартномавий назариядан (либерал назариянинг консептуал ядроси) ва мутахассисларнинг раҳбарлик-бошқарувчилик қонунийлигидан фойдаланишдан воз кечиб, кейинчалик кенг оммавий ифодасини топган қатор принсипиал янги ҳолатларни илгару сурди.

Институционаллашиш ғоясининг консептуал асоси ўз вақтида Монтескье ўзининг ҳокимият тақсими ғоясида ифода этган мувозанат ғоясига бориб тақалади. Унинг моҳияти бўйича ҳуқуқий тартиб айнан кучларнинг табиий тенглигига ва давлатларнинг ҳозирги замон ҳаётини «мураккаб ва чалқаш тизимга бирлаштирилган саноксиз ижтимоий тенглик» (Н. Н. Алексеев) сифатида қиёс қилинади.

Шерлар оиласидан бўлган элитанинг бошқаруви – бу кучли бюрократиялашув фаолияти шароитидаги радикал камчиликнинг бошқарувидир. Ғарбий европани, Паретонинг фикрича, штурократик элита бошқарди. «Жамиятни шакллантириш муаммоси кўпроқ ёки камроқ ноаниқ адолат идеали атрофидаги декларация билан эмас, балки фақат воситани мақсад билан ўзаро муносабатлари йўлини топа оладиган илмий тадқиқот ва ҳар бир одам учун куч ва роҳат билан азобланиш ва кучи керагича кўп миқдордаги одамнинг фаровонлигини таъминлайдиган ҳолатда ҳал қилиниши лозим» – дея таъкидлайди Парето.

Москва ва Паретонинг замонавий сиёсий назарияга қўшган ҳиссаси асосан ҳокимият структурасини аниқлаштириш ва ҳар қандай шаклдаги ҳокимият амалга оширилишининг гуруҳий характериغا диққат эътиборини тўплаши билан боғлиқ.

Бу методологияларни ишлаб чиқишнинг кейинги босқичи **Роберт Михельснинг** (1876-1936) марксизм билан мунозарада элитар назария сифатида пайдо бўлган «олигархиянинг темир қондаси» бўлди. Михельснинг шахсий умумлаштирмасига кўра «бир ҳукмрон қатламнинг бошқаси билан алмашиши ва ундан олигархия қонунларининг ишлаб чиқилиши умумий ҳаёт мавжуд бўлишининг зарурий шакллари сифатидаги формуланинг зарурати ҳеч қандай ҳолатда тарихнинг материалистик тушунчасини чекинтирмайди ҳам, ўзгартирмайди ҳам, бироқ фақатгина уни тўлдирди. Таълимотлар орасида ҳеч қандай зиддият йўқ, тарих – бу синфий кураш-янги олигархия тузилишига олиб келадиган тарихнинг узлуксиз жараёнидир.

Михельснинг тушунтиришича олигархиянинг ўзи омма психологияси ва ташкилотлар психологияси эҳтиёжлари тузилиши ҳамда ўзига хос «ташкилотлар структураси қонунлари»га дуч келган ташкилотларнинг бир мунча ўзига хосликларидир. Бу концепция, яъни Паретонинг қайта ишланган сиёсий партияларнинг озчиликнинг бошқарув принципи ташкилотлар материалларида «Замонавий демократияда партиявий ташкилотлар социологияси» китобида берилган (1911 Вена). Авторнинг энг фалаж қилиб кўядиган констатсияларидан бири замонавий бюрократик ташкилотлар ва демократиянинг бирлаша олмайдиган бошланишини кузатиш бўлди: «Ким демократия ва олигархия йўналишини гапирса, ташкилотларнинг ривожланиши билан демократия қулайди». Сиёсий ташкилотларнинг уюшган омма руҳияти ва улар сиёсий лидерларининг техник хусусиятлари қийин ўзаро таъсир этиш шароитида спонтан лидерликдан олигархик бошқарувга лидерларнинг «профессионаллашув ва барқарорлашув» босқичи орқали ўтади. Ушбу концепция асосан демократиянинг инқирозга учраш сабабларини тушунтиришда ва фашизм назарияси руҳи билан суғорилган «янги сиёсий тафаккурни яратиш»да, шунингдек, ҳозирги замон лидерлик, партия тақкилотлари ва бюрократия социологиясида ўз аксини топди.

Замонавий сиёсий институтларни ва жараёнларни элитаристик ва олигархик изоҳлаб беришнинг қаторида яна бир сиёсатни

ўрганишда гуруҳий ёндашувлар деб номланадиган ҳамда, институционал доирани кенгайтирувчи ва тўлдирувчи синфий ёндашувлар ва «элитар ёндашувлар», «босим гуруҳлари» ва «манфаат гуруҳлари» ҳам туради.

«Манфаат гуруҳлари» назариясига асос солган шахс Артур Бенгли бўлиб (1870-1957), у «ҳукумат ҳокимиятининг амалга оширилиши жараёни; ижтимоий босимни ўрганиш» асари муаллифидир. Бу ерда асосий тезис инсон фаолияти доим унинг манфаатлари билан аниқланганлиги ва уни таъминлашга қаратилганлиги таъкидланади.

Бу фаолият бевосита гуруҳларнинг, яъни манфаатлар умумийлиги асосидаги одамлар бирлашмасивнинг фаолияти сифатида амалга оширилади. Бир бутун индивидуал ишонтиришлар, алоҳида гоялар ва мафкуралар, индивидуал хулқ-атворнинг характеристикаси гуруҳлар фаолиятининг фақат контекстдаги аниқлаштирувчи аҳамиятига эга бўлади ва уларнинг гуруҳ хулқ-атвори моделлари аниқлашувига қанчалик ёрдам беришини ҳисобга олади. Гуруҳлар уларни бирлаштирувчи манфаатларсиз мавжуд бўла олмасликларини эътиборга олган ҳолда, манфаат (фаолият) ва гуруҳ Бенгли учун ўзаро яқин тушунчалардир. Шуниси характерлики, қайд этили ва тенглаштириш ишида зарур бўлган гуруҳлар манфаатлари кузатувчилар ва тадқиқотчилар томонидан нафақат ўз мақсадларидаги оғзаки риторика, балки шунча ушбу гуруҳ аъзоларининг кузатилган фаолияти ва хулқ-атвори ҳақидаги хулосаларнинг ўз мақсадлари ҳақидаги дастурий ва бошқа арзларидир.

Манфаат гуруҳларининг бир-бири билан муносабатларидаги ва давлат бошқарувидаги таъсири фаолиятини Бенгли, шу гуруҳ манфаатлари гавдалантирилган босим сифатида амалга оширилувчи на ҳукумат ҳокимиятини ўз ирода ва таъсирига бўйсиндиришга мажбурлаш мақсадидаги динамик жараён деб қабул қилади ва ифодалайди. Бу ўзаро таъсирда одатда кучли гуруҳ ёки гуруҳлар мажмуи устунлик қилади. Улар ўзларидан кучсиз гуруҳларни ўз таъсирига бўйсиндиради ва бўйсинишга мажбурлайди, давлат ҳокимиятининг ўзи ва бошқарув адаптасияни, гуруҳлар низоларини счишни, гуруҳий манфаатларни ва рақобатлашаётган гуруҳлар ўртасидаги сезиларли мувозанатга етишишни ўзида акс эттиради.

Шундай қилиб, давлат бошқарувининг барча феноменини «бир бирига босим ўтказадиган, бир бирини шакллантирадиган ва

ижтимоий розиликни таъминлашда вакиллик учун гуруҳий намоёнш ва янги гуруҳларни ажратувчи (ҳукумат ҳокимиятининг агентлиги ёки органи) сифатида таништириш мумкин.

Бундан буён, сиёсий тартиботлардаги фарқларни, гуруҳий фаолиятлар туридаги ёки гуруҳий босим техникасидаги фарқ сифатида кўрсатиш мумкин. Деспотизм ва демократия – бор-йўғи манфаатлар вакилчилигининг ҳар хил йўллари дур. Янги конфигурасия «бўлинган ҳокимиятлар» тизимининг реал амал қилиш характеристикасини олды.

Бентли Маркснинг синфларнинг сиёсатдаги ролини рад қилмайди, балки, синфларга барқарор мавжудликка мойил ва «кўпчилиكنинг манфаатлари» сифатида ёндашади.

Янги классик моделлар модификациясида ва сиёсий ҳокимиятнинг назарий конструкцияларида Макс Вебернинг (1864-1920) ҳокимият типологияси ўзига хос ўрин эгаллайди. Москва ва Паретонинг изидан бориб у парламент демократиясининг сиёсий лидерлар танлаш йўли билан амал қилишнинг асосий хусусиятларини ва техник йўналтирилган административ бюрократия устидан назоратни кўриб чиқади. Умумий ҳуқуқ, давлат ва ҳокимиятнинг ўрғаниш тажрибасига таяниб Вебер ҳар хил халқларнинг тарихи давомида топиллиши мумкин бўлган ҳокимиятнинг идеал концепциясини илгари суради.

Тарихий жиҳатдан биринчи ҳокимият – бу патриархал (илк давлат шаклланишидаги тўда, уруғ бошлиғининг ҳокимияти) ҳокимият дур. Кейинги тур ҳокимияти – бу харизматик ҳокимият бўлиб, у ҳукмдорнинг худо томонидан берилган сифатлари ва ўзининг иқтисодори билан «шахсий культуни» ярата олган бошқариш имкониятлари назарда тутилади. Энг замонавий ва истиқболли ҳокимият – бу рациональ-лигитим ҳокимият дур. Бу ҳокимиятларнинг энг асосий элементлари, уларнинг конструкциясини яратувчи профессиональ бюрократия ҳисобланади.

Бюрократия («идора хизматчиларининг ҳокимияти») Вебер томонидан анъанавий эмас, балки қаттиқ назорат қилинувчи ва рациональ қоидаларга асосланадиган легалистик (бошқариувчи ва назорат қилинувчи қонунларга) характерга ва аҳамиятга эга ҳукмронлик турига ўхшатилади. Бу ҳукмронлик қуйидаги моментлар ва характеристикаларни ўз ичига олади: 1. Қарорлар қабул қилиш ва назорат қилишда қулайлик мақсадидаги қонун ва қоидаларда қатъий белгиланган шартли хизмат ва компетенцияларнинг мавжудлиги. 2.

Хизматчиларнинг мақом ва компетенциялари ҳимояси (уларнинг судга сотилмаслиги, мансабдорларнинг ёш ва хизматига нафақа ва бошқалар). 3. Тақсимланган бошқарув функцияси ва ижро функцияси бажарилишидаги аниқ иерархизация. 4. Конкурс асосида кадрлар танлаш. 5. Бажарилаётган хизмат функциясининг шахсий хусусият ва характеристикаси, яъни ходимлар қанчалик даражада ўз мансабларининг ҳўжайини бўлмаслиги ва бошқариш воситаси. Бюрократиянинг келажакдаги роли ҳақида гапириб, Вебер, ҳамма демократиянинг ижтимоий ва давлат ҳаёт фаолиятидаги аниқ истиқболи тотал бюрократия ҳисобланади. Айнаи бўндай истиқболларнинг капитализм билан алмашинув кучида, Вебернинг фикрича, социализм эмас, балки, жамиятни расионал бошқарув мақсадидаги бюрократлашув келади. Бу фикр замонавий менеджер революцияси ва постиндустриал жамият назарийтчилари томонидан давом эттиришди ва ривожлангирилди.

Ҳокимиятлашувнинг технократик концепцияси (грекчадан. «техне» ва «кратос» – касб, ақл ва устачилик ҳокимияти) асосида, одамлар билимининг ҳокимият ва бошқарув ишларидаги асосий роли ҳақидаги илк гоялар ётади.

Технократик раҳбарликнинг замонавий концепциялари шаклланишини Ф. Бекон, Кондорсе ва Сен-Симонларнинг номлари билан боғлиқ. Улар илк технократик уюлгия гояларининг асосий илмий билимлар тарғиботчилари эди. амиятни технократик бошқарув усуллари Ф. Беконнинг ўз илмий машғулотларини орол давлатни бошқариш ишлари билан бирга олиб борувчи юқори обрўли олимлар қатлами томонидан хайрихоҳлик билдирилган «Янги Атлантидада» асарида аниқ ёритиб берилди.

Технократик ақлий кайфиятлар ва кузатишларнинг кейинги кўтарилиш босқичи А. Сен-Симон ижоди билан боғлиқ. Сен-Симон «Женева аҳолисининг замондошларга хатларида» ёзилишда, замонавий фанлар шунинг учун ҳам фойдалики, у башорат қилиш имкониятини беради ва шунинг учун олимлар бошқа одамлар ва касблардан юқори туради. Саноатчилар билан бирга улар жамиятнинг ҳақиқий ёритувчиларидир ва миллат улардан маҳрум қилинса, бир лаҳзада жонсиз танага айланади. ҳаммасидан кўра технократик билимлар нақилари бўлган – химиклар, физиклар ва математиклар фойдалидир. Юристлар ҳам фойдалидир, бироқ, уларнинг таъсири жамиятда 8/1ни ташкил қилади.

Сен-Симоннинг асосий кузатишлари ижобий билимларнинг ижтимоий функцияси ва ижобий фанларнинг метафизик, «фол қилувчи» фанлардан фарқи билан боғлиқдир. «ҳозирда секинлик билан ривожланаётган сиёсат қачонки тажрибали фанлар қаторига кўтарилади, шундагина машгулотлар талаб қилинадиган, тайинли ва аниқ характерга эга йўлларга айланади: сиёсат билан шугулланиш олимларнинг махмадоналарни жим туришга мажбур қиладиган махсус курси бўлади» дейди.

Жорий асрнинг 20-30-йиларида АҚШдаги чуқур иқтисодий депрессия ҳолати биринчи марта ўзларини технократ деб номлаган техник интеллигенциянинг маълум бир қатламини келтириб чиқарди. Фан, муҳандислик фикрлари ва технологиянинг мавжудлиги – дейди технократлар – мўл-кўлчилик ва юксалиш ҳақидаги асрий «америка орзулари»ни амалга оширишнинг ҳамма заруриятларини ўз ичига олади. Бироқ инсон меҳнати ва машина техникаси айнан депрессияга олиб келган эскирган иқтисодий усқуналаш доирасида фойдаланилади. Бунгача унчалик машҳур бўлмаган ҳаракатнинг раҳбари Г. Скотт, олимлар, педагоглар, санитария экспертлари, ўрмончилар, ҳисобчилар ва ниҳоят, мавжуд саноат ишлаб чиқаришни рационализиция қилиш вазифасини олган муҳандисларни бирлаштирган кенг касбий ташқилотларни тузиш таклифи билан чиқди.

Технократлар ҳаракати қисқа вақт ҳаракатда бўлди. Рузвельтнинг «Янги курси» унинг иқтисодий марказлашган дирижерлиги ва инқирозга қарши таъсирли танлоВИ тезда технократия парусини шамол бўлиб учирди. Технократик гоъларнинг янги варианты америкалик социолог Ж. Бернхемнинг 1941 йилдаги «Менеджер революцияси» китобида илгари сурилди. У ўз китобида – технократия бошқарувчилар шахси (менеджерлар, ташқилотчилар) бир неча улкан давлатлар, АҚШ, СССР, Германия сингари давлатларда ижтимоий-сиёсий реалликка айланди – дейди. Шундай қилиб, давлат функцияси сиёсий механизмнинг махсус кашф қилинган менеджерлари функциясига айланадиган капитализм ва социализмнинг «бошқарувчилар жамияти билан» алмашув йўналиши кўрсатилган.

Менеджерлар (бошқарувчилар) – булар асосий ишлаб чиқариш воситалари назоратчиларидир ва бунда улар ўз ролинини бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқариш воситаларининг хўжайини бўлиб чиқади. Танқидчилар менеджерларнинг жамиятдаги заиф далиллаштирилган

жалб қилувчи ролини хоҳловчиларни мажбурлар билан бирга иттиришчилар сифатида қабул қилдилар (П.Друкер), радикаллар эса Р.Миллс шахсида Бернхем концепциясида бутун инсоният тарихида тарқалган, камчиликларининг бошқаруви бўлган Пизгон утопиясининг жонланган сифатида кўрдилар. Бироқ, бу концепциялар 50-60 – йилларда постиндустриал жамиятнинг кириб келиши ва сиёсат табиатининг элитар изоҳланганининг баъзи бир вариантларида замонавий демократия ва давлат бошқарувида иккинчи нафасини топди. Бу ҳолатда Р.Паунднинг «социал инженерия» метафораси кенг юриши олди.

Хилма-хил технократик лойиҳалар учун кенг соҳа замонавий сиёсий ва сosisла прогностика бўлди. Америкалик сosisолог Б. Беквигнинг башорат хитияича, сиёсий эволюциянинг охириги босқичларида (постсоциализм ичида) демократия экспертлар бошқаруви билан, аниқ қилиб айтганда эксперт ташкилотлари билан алмашади. Ва бу нисбатан самарали бўлади, яъни бошқарув сайловчилар ва халқ томонидан сайланганлар қўлида бўлиб, экспертлар анчайин талаитли, билимли ва ижтимоий масалаларда анчайин тажрибалидир (Экспертлар бошқаруви. 1972). «Постиндустриал жамиятнинг кириб келиши» (1973) китобининг муаллифи Д.Белл юқори илмий ташкилотлар жамияти сифатидаги қарор топаётган жамият технократик элементларга катга аҳамият беради. «Янги индустриал ҳолат» монографияси муаллифи Ж.Гэлбрайт илмий академик комплекс (ҳукумат, университет, ва хусусий тадқиқот идоралари) хусусий истеъмолчиларга эмас, балки, жамият хизматиладир – дейди. Бундан ташқари, ҳеч қачон ер эгаллигига асосланмаган ва шунинг учун ҳам капиталга ўтган, иқтисоддаги ҳокимият ҳозирги вақтда ўз маъбааларига ва ушлаб турувчиларига эга.

Ғарб замонавий сиёсий тизимида технократик асос генезисининг оригинал илгерипретацияси билан француз политологи ва тарихчиси Морис Дюверже чиқди. Унинг фикрича, технократия аниқ кўришида ҳеч қерда маъжуд эмас, бироқ Ғарбда либерал демократиянинг гуллаган вақти (1870-1914) ва кейин унинг инқирози туфайли технократик элементларни ўз ичига олган ва уларни либерал демократиянинг сақланиб қолган қолдиқлари (бутунлай сиёсий эркишлик йўқолмаган, либерал психоралистик мафкуралар, гуманистик маданий анъаналар) ва капиталистлар шахсидаги янги олигархия

билан жамият ва давлат сиёсий ташкилотларининг янги шакли юзага келади.

Шу билан бирга, капиталистлар – мулкдорлар техноструктуранинг иқтисодий кучли чўққилари таркибига киради, яъни Дюверже Гэлбрейтдан фарқли ўлароқ ва унга кўшимчалар кўшиш тартибида ўзига хос сиёсий бошқарув тизим дея номлайди. У давлат қарорларини тайёрлашда катта-катта фирмалар сингари жамоавий ишлаб чиқаришда иштирок этадиган алоҳида одамоВИ (замкнутый) «донишмандлардан» ташкил топади. Қабул қилинган қарорлар турига боғлиқ ҳамма бошқа гуруҳлар конгломерати бўлган сиёсий бошқарув техноструктуранинг сементловчи ўзаги вазирликлар ва амалдорларнинг олий қатлами ҳисобланади. Бу фаолият соҳаси бошқарув техноструктураси деб номланади.

Бошқа фаолият маркази – сиёсатчилар фаолияти соҳаси бўлиб, улар қарорларни ўз имзолари билан мустақамлашда доим ҳам компетенцияларига киритмайдилар (бу ерда сиёсий техноструктура иш кўради). Бу соҳада ҳамкорлик қанчалик даражада ҳамма вазирларни, партия етакчиларини, юқори лавозимли амалдорларни, эксперт ва мутахассисларни, касаба уюшмалари раҳбарларини ва «манфаат гуруҳлар» вакилларини бирлаштириб, иқтисодий техноструктура кузатиши мумкин бўлган аналогик циркуляциянинг бир гуруҳдан бошқасига ўтиши юз беради.

Давлат бошқарув ташкилотларининг янги мураккаб тури, Дюверженинг фикрича, капиталистик плутократия ва техноструктуранинг симбиозидир. Бу иккиликни Дюверже «технодемократия» термини ёрдамида беради. Технократик ташкилотларни у қадимги Рим худоси Янусга ўхшатади ва бу турдаги ташкилотларнинг генезиси ва эволюцияси ҳақидаги ишни шу ном билан номлайди. Замонавий капитализмга хос фундаментал зиддиятлар, ишлаб чиқариш ижтимоий характернинг антогонистик зиддиятига ва эгаллаб олишнинг хусусий йўлларига эмас, балки капитализмнинг миқдорий ўсиши ва унинг сифатий инқирози билан асосланди.

Бу социал номукамалликни йўқ қилишни француз социологи ижтимоий эволюция аниқ босқичининг жуда секинлик, технократик идоралар «умумий манфаатга» хизмати ишида очадиган, ҳамма имкониятлардан сезилмас йўл билан максимал фойдаланишда юзага келадиган либерал социализмнинг истиқболи билан боғлайди.

Сиёсий техноструктуранинг амалда юқори кўтарилиши Вебер тушунчасидаги рационал бюрократия билан самарали бошқаришга эришишдан манфаатдор гуруҳларнинг қадрсизлангиришга уринишидир.

Финляндиянинг муҳим тушунтиришлари бўйича, позитив ҳуқуқ авторитети – унинг адолатли ёки жуда бўлмаса адолатли таъминлай олиш имкониятига боғлиқ.

Модомики, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш мақсади ижтимоий саодатни амалга оширишга қаратилган экан, у ҳолда шубҳасиз адолатсиз ҳуқуқ юридик кучни йўқотади. Зеро, у бу ҳолда ё ўзининг бузилганлик ёки бўлмаса ўзининг номукаммаллигидан келиб чиқади.

Ҳуқуқнинг бузилишига қарши кафолат муайян формал талабларни қатъий бажаришда белгиланади: қонун орқага қайтувчи кучга эга бўлмаслиги, расман тасдиқланган бўлиши, ўз талабларида аниқлик бўлиши, бажариб бўлинмаган ва нисбатан барқарорликка эгаллиги. Декрет ва буйруқлар қонуности акт мақомига эга бўлиши ва қонун талабларига жавоб бериши керак; қонун мезонларини қўллаш фақат қонуний жараёнларга амал қилиш орқалигина бўлиши мумкин.

Интегратив юриспруденция

Ҳозирги замон илмий билиш ўзининг позитивистик шаклидаги ўсиши ва дифференциацияси аслида чегара билмайди, ва шу боис, ҳар бир илмий соҳа бу тенденцияга ўзининг бирлашишига, синтез қилишга ва у ёки бу сабабларга кўра тарқаб кетган илмий фрагментларни тартибга келтиришни қарши қўйишга интилади. Ҳозирги замон ҳуқуқининг ҳар бир йирик йўналиши тартибга солиш предметини ҳам бўлишга, ҳам синтез қилишга интилади ва айнан шу ҳолат ҳуқуқшуносликнинг умумий йўналишларида – юснатурализм, юридик позитивизм ва социологик юриспруденцияда ҳам кузатиш мумкин.

Бугунги кунда позитивистик юридик анализ ва табиий-ҳуқуқий анализ ўртасида давом этиб келаётган ғоявий конфронтиация ва янги чегараланиш, аввалги тарихий даврлардаги сингари, айрим ўзаро ён бериш ва дамба-дам у ёки бу шаклда мос бўлмаган методологик позисия ва кўрсатмаларни яқинлаштириш орқали кечмоқда. Бундай уринишлар синтезлаштирувчи (интегратив) ҳуқуқшунослик доирасида (Виноградов, Яценко, Холл) ҳам шуғуллана бошлаган эдилар.

XIX-XX аср ибтидосида позитивистик догматик ҳуқуқшуносликни социологик фалсафий-маънавий танқид қилиш синтетик ҳуқуқ назариясини ишлаб чиқишга уринувчи абстракт, соф назарий даражада ўз счимини топди (А.С.Яшенко, П.Г.Виноградов ва бошқалар). Чичерин ишларида ҳам ҳуқуқшунослик ва давлатшуносликда муҳим йўналишларнинг учта бир хил моҳияти тарих, догма ва ҳуқуқ сиёсати кўрсатиб ўтилган. Бунинг янги тасдиғи А.С.Яшенконинг «Федерализм назарияси. Давлат синтетик назарияси тажрибасидан» (Юрьев, 1912) асарида ўз ифодасини топиб, унда полиархик ва дуалистик ибтидога эга конфедератив ва федератив сиёсий иттифоқларнинг оригинал талқини билан биргаликда юридик (ва сиёсий) ҳодисаларнинг синтетик табиати федерал сиёсий ташкилотларда айнан яққол кўринадиган фикр келтирилади. Федерацияда кимни – марказий ҳокимиятнинг ёки федераллашган штатларнинг – суверен ҳокимият деб ҳисоблаш ҳақидаги қадимий муҳофазалар мутлақо тўғри эмас, чунки суверенитетни федерация ва штатларнинг «синтетик узвийлик» шаклида ҳозир бўлувчи умумий ҳокимлик фаолияти атрибутини ҳисоблаш керак. Федерализм мавжудлигини Яшенко «федераллашган қисми алоҳида, умумфедерал суверенитетнинг ҳуқуқат органларида ўзига хос мустақил иштирокини саклаб қолувчи федерал ва маҳаллий ҳокимият муганосиблигида» қараб чиққан эди.

Ҳуқуқ ижтимоий ҳолат ва ижтимоий малака қисми сифатида ижтимоий борлиқнинг жуда муҳим элементини ташкил этади, деб ёзган П.Г.Виноградов (1854–1925), ва ўзининг бу ҳолатида у унданда кам бўлмаган ижтимоий функцияларни, айтишлик, давлат тузилиши ёки давлатдаги ҳокимият тақсимоли масалаларини бажаради. У ҳуқуқни ўрганишдаги ўзининг ёндошувини синтетик деб атаб, Д.Ж.Остин ва унинг издошлари таҳлилий услубларига қарши қўяди ва ажратади. Таҳлилий услубларнинг хавфли томони абстракт тушунча ва атамаларни юрист-таҳлилчилар кўпинча атамалар ва уларнинг формал таснифи барча юриспруденция моҳиятини ташкил этадигандек қабул қиладилар. Оқибатда алоҳида абстракт конструкциялар доимий янгилашиллар, танқид, ҳимоя ва бузилишлар рўй берувчи «тушунчалар олами» пайдо бўлади. Ўз вақтида Р.Иеринг мазкур «тушунчаларнинг жаннат кулбалари» устидан кулади. Илк позитивистлар, Конт ва Спенсер наздида, табиий фанлар даврасини тугатувчи ва инсонларнинг билиш йўлида сайёҳаракатларини олқишловчи ижтимоий фанларнинг кириб келишини

олқишлайдилар. ҳозирги замон мутафаккирлари эса, Виноградовнинг фикрича, у даражада оптимист эмаслар ва қатор шарт ва чегараланишларни илгари сурадилар.

«Биз яхши биламизки, – деб ёзган эди Виноградов, – бизнинг хулқимиз ва характеримиз қайси даражада норасионал шиддат, бизнинг қизиқишимиз ва ногўгри фикрда бўлишимиз, бизнинг одатларимиз ва институтларимиз, гайриихтиёрий ва онгсиз элементларига табиатимиз дучор бўлганлигини». Индивид сифатида биз биолог ва психологларнинг тушунтиришларига мурожаат этишга мойиллигимиз кучли. Ижтимоий ҳаётни ўрганишда биология ва психологияга қарама-қарши сиёсат ва синтезлик юриспруденция туради» (Урф-одат ва ҳуқуқ. Осло, 1925). Жамиятда ўзини тутиш қоидалари жамиятнинг ўзи ўзини тутиш қоидалари нагжасида юзага келади ва тунунчавий ва мангикий конструкцияларнинг ижтимоий таъсирини жуда ҳам юқори қўйишга зарураат йўқ. «На оила ҳаёти, на профессионал гильдия ҳаёти, ва шунга тенг равишда – черков, мишлат, давлат ҳаёти уларнинг мангикий-тушунчавий ифодаси мукамаллигига тубдан ёки асосан боғлиқ бўлмайди».

Америкалик ҳуқуқ файласуфи, «интегратив юриспруденция» атамаси муаллифи Джером Хола фикрича, табиий-ҳуқуқий анъана бугунги кунда унинг ҳуқуқдаги аксиологик (қадриятий) ёндошув ҳисобига янгиланиши мумкин. Бу ҳолда қадриятлар ҳуқуқий норманинг зарурий аломати сифатида қаралиши, қоидалар эса «мулоҳазанинг химояланган қадриятлари» сифатида қабул қилиниши шарт.

Табиий-ҳуқуқий анъана назарияси амалда ҳар бир юридик назариянинг бошланғич базасини ташкил этиши керак бўлган асосий ҳуқуқий тушунчаларни ишлаб чиқиш билан кам қизиқди. Мазкур бўлим, Холанинг фикрича, кельзен нормативлигида етарлича ишлаб чиқилган. ҳуқуқшуносликда қадриятий бошланишнинг янги аҳамиятини эътиборга олган ҳолда интегратив юриспруденцияни, шунингдек, ҳуқуқий аксиология, деб аташ мумкин. ҳуқуқда қадриятлар – худди ҳуқуқ қоидаларида, мураббий сингари, «психик ҳолатни ва ташқи ахлоқни шакллантиради». Унинг фикрича, бу соҳада мутлақо самарадор ҳуқуқ тушунчаси ўз моҳиятига кўра ўз даврида Афлотун ва Арасту берган этик категория сифатида ҳисобланади (Исследования по юриспруденции и криминальной теории. Нью-Йорк, 1958).

Сўнги йиллардаги адабиётларда ғарб «қонун ва тартибот» аъъанаси ҳозирги замонда бир томондан глобал муаммолар бундан аввал ҳисобланган ягона бир минтақанинг кризисини бошдан кечирмоқдалиги ҳақидаги қайдлар пайдо бўлди ва у боис қарб унинг асосий таркибий қисми бўлиб келмоқда. Иккинчи томонни, қарб учун кризис ҳолати ғарбий ҳуқуқшунослик аъъаналари (қонунийлик аъъаналари ва тартиботнинг ғарбий маъносиди) кризиси ҳисобланади.

Бугун шундай ҳолат юзага келдики, ҳуқуқ тобора кенгрок равишда сиёсий ёки маънавий прагматизм позисияси томонидан қабул қилинмоқда. Бундай шароитда янгилашиш ва интеграция масалаларида муҳим аҳамият тарихий ҳуқуқшунослик зиммасига тўғри келади.

Элита, бюрократия ва технократия назариялари

XIX асрнинг иккинчи ярмидан сиёсий ҳаётнинг янада марказийлашиши ва бюрократлашиши натижасида либерал-демократик қадриятлар ва вакиллик бошқаруви тажрибасини танқидий қайта баҳолаш даври бўлди. Бу ўз ифодасини Вишгфредо Паретонинг (1848-1923) элиталар назарияси ва Гаэтано Москанини (1858-1941) сиёсий синфлар концепциясида ўз ифодасини топди. XX аср бошларида сиёсатни тадқиқ этишнинг элитар ёндашуви манфаатдор гуруҳлар (А.Бенгли) деб номланувчи ва жамият ва давлатда ҳокимиятни амалга ошириш ишларида бюрократиянинг тартибга солувчи аҳамиятининг янги қарашлари билан тўлдирилди. Ижтимоий-гуруҳий анализ сиёсатининг алоҳида кўринишини технократия ва технодемократия концепциялари (Д. Белл, М. Дюверже ва бошқалар) ташкил этди.

Сиёсий синф назариялари борасида биринчи иш 26 ёшлик италян ҳуқуқшуноси Г.Москининг «Бошқарув назарияси ва парламент бошқаруви» (1884) асаридир. Мазкур концепциянинг янада кенгрок варианти кейинчалик унинг «Сиёсий синфлар асоси» (2 том, 1886,1923) асарида берилган. Элиталар назарияси биринчи маротаба батафсил В.Паретонинг «Умумий социология грактати» (1916 й.) асарида берилган бўлиб, унда социологик мавзу тарихий, сиёсий-мафкуравий ва ижтимоий-фалсафий мавзулар ўзаро уйғунлашган. Парето маълумоти бўйича инженер бўлган, бироқ кейинчалик чуқур ва асосли равишда сиёсий иқтисод ва социология билан чуқур қизиқади.

Иккала италян мутафаккирлари нисбатан ўзаро яқин, яъни бошқарув тизимида икки нисбатан алоҳида мавжуд гуруҳ – бошқарувчи ва бошқарилувчиларнинг мавжудлиги гоълардан келиб чиққанлар. Мазкур масала муҳокамаси чоғида улар томонидан киритилган энг катта янгилик «сиёсий синф» (Г. Моска) ёки «хукмрон элита» (В. Парето) шаклида жамиятда «жуда оз камчилик» доимо бошқариб туришини тасдиқлашишида эди.

Москининг тушунтиришларига мувофиқ, «ҳар бир инсон жамоаларида, тараққиёт ва маданиятнинг старли босқичига эришганларидан сўнг, ўз ичига бошқарув, ҳарбий, диний ва маънавий раҳбарликни ўзида мужассам этган кенг маънодаги сиёсий раҳбарлик доимо алоҳида, яъни ташкиллашган озчилик томонидан амалга оширилади». Бу озчиликни Моска, шунингдек, хукмрон синф, раҳбар синф, бошқарувчи синф деб ҳам таърифлаган.

хукмрон элита концепциясини асослашда Парето ҳар бир жамиятни икки страта, ёки қатламга ажратиш мумкин – одатда хукмронлар кирувчи юқори страта ва бошқарилувчилардан иборат қуйи стратага ажратиш мумкинлиги тахминидан келиб чиқади. У одатий синфлар дихотомиясини (хукмрон ва тобе) мураккаблаштиради ва юқори қатламни икки гуруҳчага – хукмрон ва нохукмрон элиталарга ажратади, қуйи қатламни эса бундай тақсимлашни жоиз топмайди. Шундай қилиб, Паретонинг фундаментал фарқлаишлари худди элита ва омма фарқлари сифатида кўринади.

Элита кенг маънода аристократия (асллар ҳокимияти) маъноси билан ёки, замонавий ибора билан айтганда меритократия (муносиблар ҳокимияти) билан тобора ўхшашиб кетади. Бундай тушуниш зўрлар зўрининг тор қатлами ҳар бир муайян ижтимоий фаолиятда ёки доимо профессионал престиж иерархиясида ўз ўрнини топишидан келиб чиқади. Агар биз ўз ишви аъло даражада бажарувчиларга 10 балл, энг бепарволарга эса 1 ёки 0 балл кўядиган бўлсак, у ҳолда бундай тақсимоғ ўз мангиги ва ифодасини тўлиқ топади. Индексасия фаолияти доираси фақат сиёсат ёки бизнес билан эмас, балки таълим, адабий касб ва бошқа шу каби касблар билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Кўпчиликни алдаб юрган ва одил суд кўлига тушмаган фирибгарга ҳам 8, 9 ёки 10 балл кўйиш керак. Шоҳмотчиларга уларнинг галабаси ёки мағлубиятига қараб балл кўйиш энг осонидир. Бироқ, бошқарув масалаларида хукмрон элитага фақат ҳукумат сиёсатига бевосита ёки билвосита таъсир

кўрсатувчиларгина кириши мумкин. Қолганлар бошқармайдиган элитага кирадилар. Албатта, машҳур шоҳмотчи ёки ёзувчилар ҳам элитага кирадилар.

Паретонинг социологик-политологик концепциясида муҳим ўринни мантиқий ва номантиқий фаолият (юриш-туриш кенг маънода) эгаллайди. Р. Ароннинг фикрича мазкур муаммони тушунишда ҳозирги ишбилармон замоннинг кенг тарқалган ва типик иштирокчилари – инженер ва олиб сотар юриш-турмушларини кузатишда ёрдам бериши мумкин. Инженер агар адашса ўзини мангидан тутади. Иқтисодчи ва юрист, агар ўз билимларини жуда ҳам юқори тутмасалар, кишилар юриш-турмушининг айрим шакллариини тушунишга қурбилари етади. Ва, фақат, социологиягина ўзларини на ишбилармон инженерлар, на эҳтиёткор олиб сотарлар каби тутадиган кишилар билангина мулоқотда бўлади. Инсон, ўз табиатига кўра мулоҳазакор маҳлуқот бўлишига қарамасдан, ўзининг амалий юриш-турмушида кўпроқ ўйламасдан иш тутади. Унинг юриш-турмушини кузатиш асосида социолог бу юриш-турмушда ҳиссиёт ва аффектларнинг (эҳтирослар) алоҳида аҳамиятини аниқлаши ва эътиборга олиши керак бўлади. Бунинг ахлоққа таъсир этиши катта ҳам доимий бўлиб, ақлий шаклланиш доимий ўзгаришда бўлади, бироқ, ҳис-туйғулар эса нисбатан доимийдир. ана шу доимийлик учун ҳам Парето уларни алоҳида инсон ахлоқидаги компонентлар категориясига киритади ва уларни «резидуа», деб, яъни сўзма-сўз «қолдиқ» атамаси билан атайди. Ҳис туйғу ва аффектлардан фарқли ўлароқ ақлий шаклланиш, тизимли ва аргументли оқланиш, шунингдек, кишилар одатда ўз ҳиссиётларини ниқоблайдиган ва шу билан бирга ўз амалиётлари ёки гапларига мушоҳада этилган ҳолатни берувчи мафкуравий жиҳатларини Парето «деривата» («ясама») деб атайди.

Барча жамиятлар ўз элиталари табиатидан келиб чиқувчи турли оқибатлар билан ўзаро фарқланадилар. Бу, шунингдек, барча учун жаҳон қадриятлари ва шу билан биргаликда сиёсий рақобат билан боғлиқ бўлган обрў, ҳокимият, эътиборларнинг нотекис тақсимланганлиги билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Натижада камчилик кўлчилик устидан икки усул ва воситалар – куч ва айёрлик орқали бошқаради. Ушбу талқиндан келиб чиққан ҳолда сиёсий элиталар Макиавеллидан келиб чиқувчи икки туркумга ажратилади. Кучни афзал билувчи элиталар шер элитаси, бошқалари эса, яъни айёрликни устун қўювчилар – тулки элитаси деб ном олади. Тарихнинг энг

муҳим воқеаси, Паретонинг фикрича, ҳукмрон камчиликнинг ҳаёти ва вафотидир. «Тарих, – унинг иборасича, – аристократия кабристони» (Умумий социология трактати). Бундан эса унинг кейинги ибораси юзага чиқади – «Жамиятлар тарихи асосан аристократиялар алмашинуви тарихидир».

Муаммолар, қарашлар, фикр ва мулоҳазалар

Ҳокимиятнинг персонал бўлиниши

Мисол учун, қонун чиқарувчи органлар таркибига ижроия ҳокимияти ходимлари ва судьялар қирмайди, яъни қонун кучига эга бўлган қарорларнинг бўлгуси ижрочилари депутат бўлиб сайланишлари мумкин эмас. Бироқ, гўё ойнадек равшан бўлган бу принцип ҳукумат аъзолари бир пайтнинг ўзида ҳам парламент депутатлари бўлган парламент мамлакатлари (Буёқ Британия, ГФР ва улу к.)да амал қилмайди. Айни пайтда бу ҳолатни ҳокимият бўлиниши принципининг бузилиши деб ҳисоблаб бўлмайди, балки бунга парламентар тилдаги мамлакатларнинг принципиал фарқланиши деб қараш тўғри бўлади.

Энди ҳокимият бўлиниши тизимида давлат ҳокимияти назорат органлари масаласини қараб чиқамиз. Демократик ҳуқуқий давлат тизимида нечта ҳокимият бўлиши кераклиги бўйича фанда аниқ бир жавоб йўқ. Кўпчилик шундай ҳокимиятлар учта қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти бўлиши керак, деган фикрни қўллаб-қувватлайди. Ўзбекистоннинг ҳам, Қорақалпоғистоннинг ҳам конституцияларида ҳокимиятнинг юқорида тилга олинган учта тармоғи ҳамда уларнинг бўлиниши қайд этилган (ЎЗР Конституциясининг II-моддаси).

«Шуни таъкидлаш жоизки, деб ёзади В. В. Лазарев. давлатчилиги етарли даражада ривож топмаган мамлакатларда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига бўлинишига сизмайдиغان бундай органларнинг бўлиши бу мамлакатларда ё ҳокимиятлар бўлинишининг умуман йўқлигидан, ёхуд у принципиал бузилганидан далолат беради»¹.

Бундан ташқари, «таъсис ҳокимияти» ибораси ҳам бўлиб, лекин у давлат ҳокимияти аппарати таъсифига нисбат берилмайди. Кўпинча, таъсис ҳокимияти ҳақида референдум йўли билан

¹ Lazarev V. V. Apparat (mexanizm) gosudarstvennoy vlasti / Problemi obshchey teorii prava i gosudarstva. M. 1999. 579-bet

конституция қабул қилишда ўз ифодасини топадиган халқ ҳокимияти сифатида фикр юритилади. «Таъсис» тушунчаси ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд тармоқлари тушунчалари билан бир қаторда турмайди.

Профессор В.В.Лазарев ҳам «...ҳокимият бўлиниши бўлган жойда ижроия ҳокимияти билан мос келмайдиган, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан айрим президентлик ҳокимияти ҳамда қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятлари назорат ваколатларидан ташқаридаги мустақил назорат ҳокимияти бўлмайди», – деб ҳисоблайди. – Бошқача қилиб айтганда, агар ҳокимият бўлиниши мавжуд бўлса, президентлик, қонун чиқарувчи, ижроия, суд, назорат ва ҳ.к. «ҳокимиятлар»ни бир қаторга қўйиб бўлмайди. Бундай қаторнинг бўлиши ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд тармоқларига бўлинишини эмас, балки умуман ҳокимиятнинг бўлинишини инкор этади»¹. Мазкур мулоҳазанинг ҳаддан зиёд кескинлигини пайқаш қийин эмас, лекин моҳиятан бу даъво тўғридир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Президент давлат ва ижроия ҳокимияти бошлиғидир (89-модда), бинобарин, республикада уч ҳокимият – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари мавжудлиги қонуний мустаҳкамлаб қўйилган.

Ижтимоий-сиёсий тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар қонуниятларини аниқлаш нафақат инсоният босиб ўтган бутун йўлни таҳлил этишгина эмас, балки давлатчиликнинг бугунги кун муаммоларини идрок этиш ва ҳатто турли мамлакатлар ҳозирги замон жамиятлари ривожланаётган сиёсий ва соф давлат шакллари кўринишлари истиқболларини олдиндан кўра билиш имконини ҳам беради. Бу эса, жуда муҳимдир.

Бу ўринда шунини ёдда тутиш зарурки, жамиятнинг ўзи индивидларнинг оддий йиғинидан иборат эмас. Бу – мураккаб ижтимоий организм, одамлар ўзаро муносабатлари маҳсули, уларнинг, энг аввало, ишлаб чиқаришни, ҳаёт неъматларини ўзаро алмашиш, истеъмол қилиш билан боғлиқ муайян тарздаги уюшган ташкилотидир. Жамият – ўзаро ошлавий ришталар билан, гуруҳий, табақавий, синфий муносабатлар билан бирлашган одамларнинг мураккаб динамик тизимидир. Ушбу

¹ Lazarev V. V. Apparat (mexanizm) gosudarstvennoy vlasti // Problemi obshchey teorii prava i gosudarstva. M. 1999. 580-bet

таърифдан, ижтимоий қонулар бу индивидларнинг шундай бирлашмасида амал қилади, деган хулоса келиб чиқади.

Бундай ёндашувлар, яъни жамиятга ижтимоий муносабатлар жамулжами сифатида қараш, биринчидан, унга конкрет-тарихий ёндашиш (жамият тараққиёти босқичларини ажратили), иккинчидан, ижтимоий ҳаёт асосий соҳалари (иқтисодий, маънавий соҳалари)нинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, учинчидан, ижтимоий муносабатлар субъектлари (шахс, оила, миллат, давлат ва бошқалар) номларини аташ имкониятини беради.

Шуни ҳам унутмаслик жоизки, “жамият” ва “фуқаролик жамияти” тушунчалари ўртасига тенглик аломатини кўйиб бўлмайди. Иккинчиси албатта биринчисининг моҳиятини билдиради ва ундан кўп йилларга ёшроқдир. Буни батафсилроқ кўриб чиқамиз. Ўз вақтида Сен-Симон, жамиятнинг иккита душмани – анархия ва деспотизм мавжуд бўлиб, уларни жамият бир хилда ёмон кўради, деб даъво қилганди. Фуқаролик жамияти ижтимоий муносабатларнинг ана шу иккала ўта нохуш ҳолати истисно этиладиган етуклигидан иборат. Фуқаролик жамиятини тушунтириб беришда етакчи ўрин тутувчи Гегель томонидан қилинган унинг таҳлили икки асосий туб принципга таянади: индивидлар фақат ўзларининг хусусий манфаатларини кўзлаб или кўрадилар ва улар ўртасида ижтимоий муносабатлар вужудга келади.

Бошқача қилиб айтганда, Гегель учун: «Фуқаролик жамияти хусусий мулкка асосланган эҳтиёжлар тизими, шунингдек, оила, табақа, давлат тузуми, ҳуқуқ, ахлоқ, бурч, маданият, таълим-тарбия, қонулар ва улардан келиб чиқадиган субъектларнинг ўзаро юридик алоқаларидан иборат». Бу эса энг тўғри ёндашув эди. Шунинг учун ҳам инсон фаолиятида ижодий ташаббуслар намоён бўлиши амалда рўёбга чиққандагина, шахс эркинлиги ҳақидаги орзулар ҳақиқатга айлангандагина фуқаролик жамияти юзага келиши мумкин.

«Фуқаролик жамияти» категорияси тарихан инсоният тараққиётининг ҳар бир давр мутафаккирларининг ақл-идрок, эркинлик, фаровонлик ва адолат ҳукм сурадиган идеал ижтимоий тузум моделини яратиш йўлидаги ингилишлари билан тавсифланадиган алоҳида бир даврини ақс эттиради. Фуқаролик жамиятини шакллантириш ҳамиша у ёки бу тарзда давлатни такомиллаштириш (усиз бу жамият яшай олмайди), ҳуқуқ ва қонун ролин юксалтириш муаммолари билан боғлаб кўрсатиб келинади.

Чунончи, қадимги дунёда Афлотуннинг Эйдос (давлат ғояси) назарияси шунга хизмат қилган. Арастунинг давлат фуқароларнинг ўз эҳтиёжларини ўзи қоплаб яшай оладиган даражадаги бирлашмасидир, яъни айнан фуқаролик жамиятидир, деган фикрига ҳам шу аснода қараш ксрак.

Кишиларнинг ҳуқуқий тенглигини асослар экан, Цицерон шундай деб ёзганди: «...Қонун фуқаролик жамиятининг ўзаро боғловчи бўғини, ҳуқуқ эса, қонун билан белгиланган ҳамма учун бир хил имтиёздир...»¹. Бу ўринда шунини қайд этиб ўтиш жоизки, ўша босқичда фуқаролик жамияти тўлалигича давлат билан тенглаштирилган, бу ҳолат анча узоқ вақт давом этган ҳамда иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар ривожининг паст даражаси билан боғлиқ бўлган.

Ижтимоий муносабатларнинг изчил ривожини олимларнинг фуқаролик жамияти тўғрисидаги қарашларининг ўзгаришини ҳам белгилаб берди. XVI-XVII асрлар чегараларида Н.Макиавелли, Г.Гроций, Т.Гоббс, Ж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Ж.Руссо асарларида фуқаролик жамиятига ҳамма давлатлар эмас, балки улар фикрига кўра, табиий-ҳуқуқий, шартномавий негизларга асосланган давлат тузумининг илғор шакллари мос келиши ҳақида фикр юритила бошлаганди. Жумладан, Ж.Локк «мутлақ монархия... фуқаролик жамиятига тўғри келмайди ва демак, умуман фуқаролик бошқаруви шаклларида бири бўла олмайди»², – деб ёзганди.

Макиавелли аралаш – монархия, анархия ва демократиядан иборат бўлган давлат шаклини энг матлуб шакл деб ҳисобларди. Уларнинг ҳар бири бошқаларини тийиб, айни пайтда асраб-авайлаши керак эди.

Фуқаролик жамияти асосларининг фалсафий таърифини биз Кантда ҳам учратамиз. қуйидаги ғояларни у энг муҳимлари деб ҳисобларди: а) инсон ҳамма нарсага ўз куч-қудрати билан ярагиши ва яратган нарсалари учун жавоб бериши лозим; б) инсон манфаатларининг тўқнашуви ва уларни ҳимоя қилиш зарурати кишиларнинг ўз-ўзларини такомиллаштиришга ундовчи сабаблардир; в) ҳуқуқ томонидан қонуний таъминланган фуқаролик эркинлиги ўз-ўзини такомиллаштиришнинг зарур шarti, инсон кадр-қимматини

¹ Qwarg. Siceron. Dhalogi. –M., 1966. 24-bet.

² Lokk J. Dva trakta o pravlenii. Soch. V 3-x t. M., 1988, T 3. 312-bet

асрани ва юксак кўтариш кафолатидир. Бу гоъларни сўзсиз инсоният жамияти асосларига қўйиш мумкин¹.

Кантнинг фалсафий таълимотини давом эттириб, В.Гумбольт конкрет мисоллар асосида фуқаролик жамияти билан давлат ўртасидаги зиддиятлар ва фарқларни исботлашга уринди. Фуқаролик жамиятига у индивидларнинг ўзлари томонидан шакллантирилган – а) миллий, ижтимоий муассасаларни; б) табиий ва умумий ҳуқуқни; в) инсонни киритади. Унинг фикрича, фуқаролик жамиятидан фарқли ўлароқ, давлат – а) давлат институтлари тизимидан; б) давлат чоп этадиган позитив ҳуқуқдан; в) фуқародан иборат бўлади.

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурнинг шаклланишида уни хусусий манфаатнинг таъсир доираси сифатида таърифлаган Гегель муҳим роль ўйнади. Шу таъсир доирасига у оила, табақавий муносабатлар, дин, ҳуқуқ, ахлоқ, таълим, қонулар ва субъектларнинг улардан келиб чиқадиган юридик алоқаларини ҳам киритарди. Гегель асосий ролни бир-бирига қарама-қарши турувчи индивидларга берарди.

«Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўз-ўзи учун қўйган мақсад билан ҳаракат қилади, бошқа ҳамма унинг учун ҳеч нарсага арзимади. Бироқ бошқалар билан ўзаро алоқаларсиз у ўз мақсадиарига тўла ҳажмда эриша олмайди»².

Шуниси қизиқки, Гегель, фуқаролик жамиятига қараганда, давлат тараққиётининг юқорироқ босқичи, деб ҳисобларди. Бироқ кейинчалик фуқаролик жамияти тадқиқотчиларининг кўтчилиги бу фикрга қўшилмади.

Шундай қилиб, тарихий маълумотлар ва юқорида келтирилган мулоҳазалар шуни кўрсатадики, фуқаролик жамиятининг вужудга келиш жараёни мураккаб ва зиддиятлидир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, фуқаролик жамиятининг вужудга келиши иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатларнинг қай даражада ривожланишига, давлат-ҳокимият тизимлари устидан жамоат назорати механизми қай даражада таъсир кўрсатишига боғлиқ бўлади. Агар фуқаролик жамияти қай ҳолатда дунёга келгани ва ривож топганини билиш учун бир оз ўтмишга назар ташласак – буларнинг ҳаммаси кундек равшан бўлади-қолади.

¹ Qarang: Kant I. Idei vseobshchey istorii va vseumno-grajdanskom plane // Sochineniya na nemetskom i ruskom yazykax. – M.: Yu Yu., 1994, T. 1. 95-bet.

² Gegel G.V. Filosofiya prava. – M., 1990. -bet.

Ҳозирги фуқаролик жамиятининг бошланиши узоқ тарихга эга. Бу тарих гарбий Европада ўрта аср-романлар даврида Рим империяси тор-мор этилиши билан бошланганди. Антик (грек-рим) полис (шаҳар-давлат) демократияси қолдиқларининг тикланиши мазкур бошланғич тараққиётнинг асоси бўлганди. Романлар *шаҳарлари* (аниқроғи, энг кўп даражада романлаштирилган Шимолий Италия ва Жанубий Германия ва Европанинг бошқа қисмлари шаҳарлари), айнан шаҳар антик анъаналари сақланиб қолган марказлар бўлган.

Эрамининг VII асрларидан бошлаб шаҳарларда демократик ўзини ўзи бошқариш ўчоқлари пайдо бўлди. Феодал *вотчинлардан* ажралиб чиққан ерсиз қолган ҳарбийлар томонидан ташкил этилган аристократик ҳарбий-феодал коммуналар шундай ўчоқларга айланганди. Улар ўша ногинч даврларда шаҳарни ўз қироллари кўшинлари ва герман миллати муқаддас Рим империяси императорлари армияларидан кўриқларди. Шаҳар давлатга қаршилик кўрсатиб, мустақкам ҳаётга интиларди. Шу аснода, гарчи марказий ҳокимият ва черков қарамоғида қолишларига қарамай, улар ўз таъсирлари ва ҳокимиятларини, айниқса солиқ ундириш ҳуқуқигача ўз иқтисодий таъсирларини атроф вилоятлар доирасида ўтказишга эришарди. Антик полисларга монанд Ломбардия, Тоскана ва бошқа кўгчилик давлат-шаҳарлар шу тариха қайта тикланганди.

Шаҳарнинг ўзини ўзи демократик ташкил этиш жараёни секинлик билан бўлса-да, оғишмай давом этарди. Аристократик коммуналарга дастлаб бадавлат ва аслзода шаҳарликлар («эски буржуазия») кириб келишди, кейинчалик ёш буржуалар – янги савдо-саноатчилар табақалари коммуналари пайдо бўлди. Ниҳоят, ҳунармандлар ва бошқа турли касб, табақа кишиларининг халқ коммуналари юзага келди.

Қарийб минг йиллар чамаси давом этган айнан шу жараён ўзининг барча – аломатлари сайлаб қўйиладиган ҳокимият органлари, ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг белгиланиши, тақсимланиши, коллективизм ва сиёсий кураш тажрибасига эга бўлган шаҳар жамоа ҳамжамияти демократик сиёсий ташкилот мактабига айланганди. Шунинг натижасида маҳаллий парламентлар, кейин эса марказий парламентлар пайдо бўлганди. Дарвоқе, ижтимоий инқилобларнинг кўгчилиги шаҳар, боз устига, пойтахт инқилоблари бўлиб, улар демократик ва фуқаролик ўзгаришларини гезлаштирувчи омил ҳисобланарди.

Дастлаб жамоа доирасидаги, кейинчалик эса бутун шаҳар ва мамлакат миқёсидаги фуқаролик муносабатлари шаклланмай туриб, бу жараённинг бўлиши мумкин эмасди. Ушбу муносабатлар шаҳар-давлат олдидagi ўз бурчларини ва унинг доирасида, кейин эса ундан ташқарида ҳам ўз шахсий эркинликларини тўла ҳис этган фуқароларда фуқаролик туйғуларини тарбиялашга хизмат қиларди. Шаҳар демократик ўзини ўзи ташкил этувчи ташкилотида янги илк буржуа жамиятининг эркин аъзоси, М.Вебер ўзининг “Протестантизм одоби” асарида тасвирлаганидек, алоҳида фазилатларга эга фуқаро – ўз бурчи, ор-номуси, масъулияти, ғайрат-шижоати ва маънавияти билан ажралиб турувчи фуқаро тарбияланарди.

Қадимги Шарқ олимларининг асарларидаги шаҳар-давлатлар (полислар) билан боғлиқ давлат тузуми ҳақида қизиқарли қарашлар мавжуд. Чунотчи, ал-Форобий асраб-авайловчи бошқарувни ташкил этиш усулларини ўрганиш, шаҳарлар аҳлига эзгулик ва фаровонлик қий йўсинда келиши ҳамда уларга эришиш ва шу неъматларни асраш йўллари қандай тоғлишни кўрсатиб бериш зарур деб ҳисобларди. Ушбу қарашларини у ўзининг «Фозил кишилар шахри», «Давлат арбоби ҳикматлари» ва «Фуқаролик сиёсати» асарларида батафсил баён этган. Мазкур асарларда у ўзи умум бахтиёрликка эришиш йўли деб билган олий ҳукмдорлик санъатига кенг ўрин берган.

Шундан келиб чиққан ҳолда ал-Форобий шаҳар-давлатларнинг «жоҳил» ва «фозил» деб атапган икки турини ажратиб кўрсатади. «Фозил кишилар шахри»да асосий роль маърифатли ҳукмдорга берилади ва у ўз фазилатлари билан энг қатъий талабларга ҳам жавоб бера олиши керак эди.

Бошқарувга фақат бадавлат кишиларни қўйиш керак, деб ҳисоблаган Афлотундан фарқли ўлароқ, ал-Форобий юқоридаги талабларга жавоб берадиган ҳар қандай одам ҳукмдор бўлиши мумкин, деб ҳисобларди. Бинобарин, у ўзининг фозиллар шахрида олий ҳокимиятнинг наслдан-наслга мерос бўлиб ўтишини, шунингдек, фақат бадавлат кишилар ҳокимиятини тан олмаган¹.

Ибн Сино ҳам ал-Форобийга жуда яқин фикрга эга эди. У, «фозиллар» ва «жоҳиллар» шаҳарларида ҳокимиятни амалга ошириши, раҳбарлик ва умуман ишларнинг ташкил этилиши усулларини ўрганишдан асосий мақсад – уларнинг юксалиши, қулаши ва ўнгариши сабабларини аниқлашдан иборат, деб ёзганди.

¹ Qurang. Al-Farabi. Filofofikie ta'ktati. – Almali, 1990, 317-319-be'la.

Энг ёрқин намоёндаларидан бири Ибн Халдун (1332-1406) бўлган мумтоз мусулмон-ҳуқуқий тафаккури – ҳалифаликка муайян сиёсий режим ва бошқарув шакли сифатида қарар ҳамда ҳалифаликни унинг ҳуқуқий мавқеи нуқтаи назаридан таҳлил этаркан, давлат маҳкамаси ва ҳокимиятлар нисбатига алоҳида эътибор беради. Ибн Халдун давлат ва сиёсат ҳақидаги ўзининг асосий қоидаларини «Муқаддима» деб номланган машҳур асарида баён қилиб берган.

Ибн Халдун таълимотига кўра, инсоннинг табиати билан боғлиқ равишда ҳар қандай жамият одамларнинг ёвузлик ва ўзаро бир-бирини қириб ташлашга «табиий» инстинктларига тўсқинлик қиладиган “тийиб турувчи асос”нинг бўлишига муҳтождир. Давлат жамият аъзоларини туради, уларни бирлаштиради ҳамда ўз фуқароларига нисбатан ҳам, шунингдек, ташқи доирада ҳам мажбурлов ҳокимиятини амалга оширади. «Ички» ҳокимият ҳукмдорнинг куч ёрдамида фуқароларни бошқариши, қонунларни ҳаётга жорий этиши, давлат ичида тартибни таъминлаши, солиқларни йиғиши ва армияни шакллантиришга ёрдам берувчи чексиз ҳукмронлигидан иборат. Давлатнинг “ташқи” олий ҳокимияти унинг бошқа ҳар қандай ҳокимиятга ёки мажбурловга бўйсунмаслигида намоён бўлади.

Ибн Халдун қарашларига кўра, давлат сиёсати фақат ҳукмдорларнигина ўз ичига олмаб, балки барча фуқароларни ҳам жалб этиши керак.

Ибн Халдун бошқарувнинг уч шакли – «табиий монархия», «сиёсий монархия» ва ҳалифаликни ажратиб кўрсатиб, улардан ҳам диний, ҳам дунёвий кадриятларни ўзида мажассам этувчи ҳалифаликни афзал кўради.

Ибн Халдуннинг сиёсий назарияси мусулмон ҳуқуқий назариясининг чўққиси бўлиб, амалда ўз тараққиётида у кўп асрлар давомида тўхтаб қолди. XVI аср бошларида Усмонийлар империяси томонидан араб дунёси катта қисмининг босиб олиниши бунга сабаб бўлганди. Мусулмон сиёсий тафаккуридаги шу билан боғлиқ турғунлик уч ярим асрдан кўпроқ давом этди. Фақат XIX асрнинг охирига келибгина бу борада бурилиш рўй берди ҳамда у анъанавий ислом сиёсий тасавурларининг кескин қайта кўриб чиқилишига олиб келди. Бу ҳолат XIX аср охири мусулмон ислоҳчилари қарашларида ўз ифодасини топганди.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва тараққиёти бир неча асрларга чўзилди. Унинг ғоявий, иқтисодий, сиёсий асослари кўп жихатдан ўрта асрнинг сўнгги давлари (тахминан XV–XVI асрлар)даги Ғарбий Европада таркиб топган. Феодал-табақавий тенгсизлик ва зулм-зўравонликларга қарши курашлар давомида фуқаролик жамияти ғоялари ҳаётда рўёбга чиқа бошлади. Англиядаги инқилоб (1640–1649) фуқаролик жамияти вужудга келишининг тарихий босқичи бўлди. Бир қатор тарихчилар янги давр ҳисобини айти шу инқилобдан бошлаб юритишади.

Шуни эътироф этиш жоизки, XVII–XVIII асрлар “илк замонавийлик” даврида ишлаб чиқилган фуқаролик жамияти ҳақидаги барча таълимотлар учун характерли бир нуқта бўлиб, у ҳам бўлса – фуқаролик жамияти давлатга қарши қўйилмаслигидир. Моҳиятан улар ҳатто бир-бирига тенглаштирилган. Бу ҳолат, бизнинг назаримизда, учта сабаб билан изоҳланади:

Биринчидан, бу даврда анча кейинги замонлар учун характерли бўлган ижтимоий ҳаёт соҳаларининг табақалашуви ва функционал ихтисослашуви ҳали рўй бермаганди.

Иккинчидан, ҳозирги жамиятларнинг таркиб топши даврида сиёсий, ҳуқуқий ва этник муносабатлар унинг пойдеворини бунёд этишга бевосита асос бўлган. Капиталистик иқтисодиёт «ўз-ўзидан ишлаб чиқарадиган» ва «мувозанатни ушлаб турадиган» бўлишдан ҳали анча узоқ эди, шунинг учун ҳам нафақат жамият «базиси» сифатида тушунилмаган, балки шундай бўлмаганди ҳам.

Учинчидан, бундай шароитларда инсоннинг, бир томондан, ғайрирасмий доирада истиқомат қилувчи хусусий шахс сифатидаги, иккинчи томондан, унинг очиқ, ошкора жамоат доирасида яшовчи фуқаро сифатидаги роли институционал жихатдан қатъий ажратилмаганди.

Фуқаролик жамиятининг кейинги давр ривожланиши йўналишлари ҳақида гап кетганда, аввало, шуни таъкидлаш керакки, XIX–XX асрлар оралиғини фуқаролик жамияти тараққиётида янги босқичнинг бошланган даври деб ҳисоблаш мумкин. Шу вақтларга келиб, саноат ва савдодаги етакчи мавқе хусусий тадбиркорлар ва савдогарлардан индустриал, савдо ва молия корпорациялари ихтиёрига ўтди.

Кенг меҳнаткашлар қатламлари, эркин касблар вакиллари, фан, маданият ва санъат арбоблари, зиёлилар, талабалар, ёшлар

демократия ҳамда ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиб чиқа бошладилар.

Давлат ҳам эндиликда фақат «стунги қоровул» бўлиб қолмайди. Унинг фаолиятида ижтимоий таъминотни ташкил этиш, халқ таълими ва соғлиқни сақлашни бошқариш ҳамда бошқа ижтимоий вазифаларни адо этишдек ижобий функциялар тобора кўпроқ ўрин эгаллай бошлади.

XX асрда иқтисодий муносабатларни тартибга солишда ҳам давлатнинг роли жиддий равишда ўсди. XX асрда тараққий этган мамлакатлар ҳуқуқий тизимларида ижтимоий қонунчилик катта ўрин тутди. Давлат ижтимоий фаолиятининг кенгайиши натижасида ижтимоий ҳуқуқнинг таъсир доираси ҳам кенгайди. Шу муносабат билан Ислом Каримов таъкидлаганидек, «инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши керак. Давлат ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қондани ҳамма тан олиши, бу қондага ҳамма итоат қилиши шарт»¹.

Фуқаролик жамиятига ўтиш қай тарзда амалга оширилиши мумкин? Бизнингча, бундай жамиятнинг асосий сиёсий институти парламент бўлиши керак. Фақат угина фуқароларни сиёсий фаолликка рағбатлантира олади, уларга фақат ўз манфаатларини ҳис этибгина қолмай, балки бу манфаатларни ўзаро мувофиқлантиришларига ҳам ёрдам беради. Парламент турли ижтимоий гуруҳлар вакиллигини намоён этибгина қолмай, уларга юзма-юз тўқнашувлардан қочиш, фуқаролик урушига чап бериш, тинчлик ва ўзаро тотувликни таъминлаш имконини беради. Парламент бозордан кўра кўпроқ фуқаролик жамиятига керак. Агар, албатта, парламент реал ҳокимият кучига эга бўлган тақдирда бундай жамиятни бунёд этишнинг энг муҳим сиёсий куралига айланади.

Албатта, фуқаролик жамияти айниқса ҳозирги шароитларда бошқарувнинг парламент шакли билангина тугамайди, фуқаролар ижтимоий ва сиёсий фаоллигининг бошқа шаклларини ҳам ўз ичига олади. Бироқ айнан парламентни ташкил этишдан шундай жамиятга ўтиш бошланади.

Ривожланган фуқаролик жамияти уюшган субъектлар ўзаро ҳамкорлиги сифатида қурилади. У спунчаки алоҳида индивидлар

¹ Каримов И. А. *Ватан сўзидоғи каби муқаддасдир*. 3-т – Т. «O'zbekiston», 1996, 17-бет.

фаолиятдан эмас, балки уюшган гуруҳлар, бирлашмалар, муассасалар, маҳаллий бошқарув органлари ва бошқа жамоат тузилмаларининг ўзаро ҳамкорлиги асосида таркиб топади. Буларнинг ҳаммаси иқтисодий ривожланган ҳолатни ва умумий фаровонликнинг нисбатан юқори даражасини тақозо этади ҳамда шу туфайли фуқаролик жамияти субъектлари биргаликда, аммо давлат институтлари иштирокисиз ўз манфаатларини рўёбга чиқарадилар. Ўзбекистонда бундай вазият энди-энди ўз самарасини бера бошлади.

Фуқаролик жамияти ҳаётининг фаолиятининг алоҳида соҳаси — сиёсий жиҳатдан иштирок этиш соҳаси мавжуд. Унда ўз хусусий манфаатларига мутаносиб равишда уюшган индивидлар бир пайтнинг ўзида давлат ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этувчи фуқаролар сифатида майдонга чиқадилар. Гарчи, умуман, фуқаролик жамияти сиёсий бўлмаган ҳамжамият бўлишига қарамай, унинг доирасида фуқаролик жамияти билан давлат ўртасидаги ўзаро алоқаларни таъминловчи сиёсий бирлашмалар фаолият кўрсатади. Сиёсий қатнашув соҳаси фуқаролик жамияти носиёсий соҳасини давлатнинг сиёсий соҳаси билан билан боғловчи муносабатлар тизимидан иборат. Бироқ сиёсий бирлашмалар номигагина сиёсий деб аталади. Ҳақиқатда улар индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар хусусий манфаатларини ифодалайдилар ҳамда ўз-ўзларича сиёсий ҳокимиятга эга эмаслар ва эга бўлолмайдилар. Улар баҳоли-қудрат у ёки бу даражада сиёсий ҳокимиятга таъсир этадилар. Лекин сиёсий (давлат) ҳокимиятида улар фақат давлат маҳкамаси орқали қатнашишлари мумкин.

Бинобарин, фуқаролик жамияти тўғрисида демократиянинг бир элементи сифатида сўз юритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Фуқаролик жамияти ҳатто жамият жуда жиқлашмаган вазиятларда ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки фуқаролик жамиятисиз бугунги Ўзбекистонда гоаят зарур бўлиб турган сиёсий ҳамжамиятнинг таркиб топиши мумкин эмас. Лекин фуқаролик жамияти категориясида давлатга қарама-қарши туриш ҳолатига эмас, балки жамиятнинг бир бутун яхлитланишига, айнан ҳудудий яхлитлик, миллий яхлитликка ургу бериш керак бўлади. Элита ва омма ўртасидаги интеграсияга, қадриятлар қатори бўйича интеграсиялашув ва ниҳоят давлат фаолияти мақсадларини аниқлаш нуқтаи назаридан хатти-ҳаракатларнинг ўзаро боғланишига эътибор қилиш лозим. Зеро, «ҳар қандай давлат тизими, унинг аппарати ва маъмурий органлари демократик андозаларга қанчалик жавоб бермасин — барибир ўз

кучини, қолаверса, ўз зўравонлигини ўтказишга ҳаракат қиладиган тизим бўлиб қолаверади.

Шунинг учун ҳам давлат идоралари, аввало, унинг маъмурий органлари ва таъкилотлари устидан жамият ҳамда фуқаролар назоратини ўрнатиш бутун дунёда қонунбузарликка, берилган ваколат ва вазифасини сунистеъмом қилишга, коррупсияга қарши, айни вақтда, барча ўзбошимчалик ва волонтаристик қарорларни қабул қилишнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар, деб тан олинади»¹.

Шундай экан, «фуқаролик жамияти» тушунчаси эскиргани йўқ, у эскирадиган вақт қачонлардир келиши ҳам қийин. Чунки айнан ҳаётий фаолиятнинг шу соҳаси инсоннинг ўз тақдирини ўзи белгилаши, унинг эркин танлаши, табиий, туғма ҳуқуқлари – яшаш ҳуқуқи, мулкка эгаллик ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик, хат-ёзиқларининг сир тutilиши, эътиқод эркинлиги ва ҳоказо ҳуқуқларини рўёбга чиқариш имкониятини яратади.

¹ Халқ во'зи. 2002-йил 5-апрел

ЯНГИ ДАВРДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР. ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТНИ ЛИБЕРАЛЛАШТИРИШ ҒОЯЛАРИ

XXI аср бошида жаҳон тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари

Миллий давлатчилик илдиэлари уч минг йиллик тарихга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси XXI аср бўсағасига келиб ўз миллий мустақиллигини қўлга киритди. Бой миллий-маънавий меросимизни қайтадан ўрганилиш, ўзлиқни англаш, аждоқларимиздан мерос миллий қадриятларни, узоқ тарихга эга бўлган миллий давлатчилигимиз анъаналарини таҳлилдан ўтказиш кун тартибига чиққан долзарб вазифалардан бўлиб қолди. Миллий қадриятлар ва маънавий-илмий меросни замонавий умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш миллий истиқлолни мустақамлаш ишининг муҳим бир қисмидир. Айни пайтда, миллий давлатчилигимиз тарихини, юртимизда давлат ва қонунчилик борасидаги сиёсий-ҳуқуқий билимларнинг ривожланиши жараёнларини яхши англаб, билиб олиш учун жаҳон тарихидан, дунё мамлакатларида бу соҳада кечган жараёнлардан яхши хабардор бўлиш зарур.

Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек: «Эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интиломоқдамиз. Лекин бу гўзал орзуга эришиш учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, ўз заминимизга гатбиқ этиш лозим»¹.

Мустақиллик, И. Каримов талқинида, халқимизнинг тарихий ютуғидир. Юз йиллар мобайнида озодлиқни орзу қилган Ўзбекистон, чинакам мустақилликни қўлга киритиб гуллаб яшнани ва фаровонликка эришни, тараққий этган демократик давлатлар қатери халқсара ҳамжамиятда муносиб ўрнини эгаллаш – бит қўйлаган олш мақсаддир .

Мустақиллик бу – тенглик сари қўйилган биринчи қадам. Чунки тенглик бўлмаган жойда кимдир кимгадир тобе бўлади. Мутелик бор жойда ҳукмронлик, ўғалар ҳисобига яшаиш каби иллатлар пайдо бўлади.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни о'з қолимиз билан қураимиз. Т.7. –Т.: «O'zbekiston», 1999. В.304.

Мустақиллик – ўзаро ҳурмат, бир-бирини тан олиш, бир-бирини қадрлаш асносида мамлакат фуқаролари ўзаро муносабатларида ҳам, давлатлар ўртасида ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга таяниш, умуминсоний мезонлар асосида яшаш демократия.

Мустақиллик – мустақилликнинг ҳар қандай шаклини тақозо этадиган тўсиқлар ва тўронтликларни инкор этади.

Мустақиллик – жаҳон тараққиётининг илғор тажрибалари асосида ўз раънақининг

ўзига хос тамойилларини ишлаб чиқиш билан бирга ягона тамин, ягона макон тақдирини белгилашда ўзаро ҳамкорликнинг янги, сифат жиҳатидан юқори бўлган, умуминсоний мис келадиган айдозаси асосида яшаш демократия.

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинганлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилишни тақозо этади.

Конституция Ўзбек давлатчилиги ривожланиш тарихида тажрибани ҳисобга олиши, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормалари устуворлигига таяниши, фуқаролар учун муносиб ҳаётни таъминлашга асос бўлиши, барқарор маданий бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти бунёд этиши керак эди.

Республиканинг янги Конституциясини ишлаб чиқиш зарурлиги тўғрисидаги гоа XII чақириқ Олий Кенгашнинг 1990 йил мартида бўлиб ўтган биринчи сессиясидаёқ янграган эди. Конституция устида олиб бориладиган иш принципи жаҳатидан мутаваккил янги, моҳияти эътибори билан мустақил давлатнинг дастлабки конституцияси устида ишлашга айлиниб кетишини камдан-кам киши ҳаёлига келтиргая эди.

Олий Кенгашнинг 1990 йил июнь ойида бўлиб ўтган иккинчи сессияси Республика Президенти И.А.Каримов раислигида 64 кишидан иборат Конституция комиссиясини ташкил этди. Комиссия таркибига вилоятлар ва Қорақўлностон Республикаси раҳбарлари, давлат ва жамоат арбоблари, олимлар ва халқ ҳўжалиги мутахассислари кирди. Олий Кенгашнинг 10-сессиясида Конституция комиссияси қисман янгиланди.

Конституция комиссияси Раисининг тошпириги бўйича 1991 йилнинг бошида Конституция концепцияси устида иш бошланди. Республика фанлар академияси философия ва ҳуқуқ институтининг концепцияси сиёсатшунослик ва бошқарув институти концепцияси ҳамда президент девони юридик бўлими тайёрлаган концепция Ички гуруҳ мажлисида учинчи концепция асос учун қабул қилинди. Қолган икки гуруҳ концепциясининг диққатга сазовор гоаялари билан бойитилиб, умумлаштирилган пухта ягона гоаявий асос шаклига келтирилди.

Конституция комиссияси 1991 йил апрелда бевосита Конституция лойиҳаси устида ишлаб бошлади. 12 апрелда И.А.Каримовнинг бошчилигида Конституция комиссиясининг биринчи мажлиси бўлиб ўтди. Конституция лойиҳасини ишлаб чиқишга тайёрларлик соҳасидаги бутун ишни марказлаштириб туриш мақсадида Конституция комиссияси аъзолари ҳамда таниқли олимлар ва мутахассислар қатнашган 32 кишидан иборат илгчи гуруҳи тузилди.

Конституция комиссиясининг раиси аввал бошиданюқ илгчи гуруҳи олдида аниқ вазифа қўйди. Жаҳон тажрибаси ўргангилсин, бошқа мамлакатларнинг инсон ҳуқуқлари борасида, демократия ва қонунчилик соҳасида қўлга киритилган кутуклари ҳисобга олинсин, миллион-миллион кишилар дилига яқин ҳамда ўларга тушунарли бўлган сиёсий ва юридик ҳужжат яратгилсин. Конституция комиссияси раиси комиссия ишининг дастлабки кўнларидан то Конституция қабул қилингунга қадар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳасини тайёрлаш ишига бевосита раҳбарлик қилиб турди.

Лойиҳанинг 158та моддадан иборат дастлабки варианты 1991 йил октябрь-ноябргоага тайёрлаб бўлинди.

Лойиҳанинг иккинчи илгчи варианты 149та моддадан иборат бўлди. Республика Президенти матнини кўриб чикди. Шу тариха Конституция комиссиясининг нигоҳидан ўтган, лойиҳа лўнда ва ифодали бўла борди.

Учинчи вариант 137та моддани ташкил қилди. Конституция матнидаги сўзлару ҳарфлар ялғича куч, вазн ва маъно касб этди. Матбуотда эълон қилиш олдида лойиҳа яна бир бор диққат билан ўрганиб чиқилди. У энди 127та моддага келтирилган эди. Конституция комиссиясининг қарори билан лойиҳа 1992 йил 26 сентябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди. Муҳокама жараёнида, масалан, «Ивсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» деган бўлим бўйича 1978 тақлиф ва мулоҳаза тушган, 25-модда бўйича 165 тақлифдан 22 таси, 28-модда бўйича 105 тақлифдан 16 таси, 40-модда бўйича 140 тақлифдан 13 таси иноватга олинган.

Муҳокама давомида унинг асосий бўлимлари, боблари, моддалари ва қондалари умумхалқ сивовига дош бера олди.

Конституция комиссиясига келган фикрлар, тақлифлар ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда муҳокамани давом эттириш учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳаси 1992 йил 21 ноябрда яна бир бор матбуотда эълон қилинди.

Республика Олий Кенгаши муҳокамасига қўйилган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасига ҳаммаси бўлиб 80 га яқин ўзгариш, қўшимча ва аниқликлар киритилдики, уларнинг айримлари принципал муҳим аҳамиятга эга бўлади.

1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида қабул қилинган Конституция янги мустақил демократик суверен Ўзбекистон давлатининг биринчи Конституцияси бўлди.

Ҳозирги даврда геосиёсий мақсадлар кўпроқ мафкуравий сиёсат билан ҳамоҳанглигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бу мавзу Президентимизнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарининг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади.

«Геосиёсат» тушунчаси ўзида гео – «ер», «сиёсат» эса – «давлат» ва «ижтимоий иш» маъноларини англатади. «Геосиёсат» атамасида геосиёсий муддаолар, уларнинг кўринишлари, турли хил давлат ва халқларнинг манфаатлари тизими, унга бўлган ёндошув услублари, воситалари у ёки бу давлатнинг ҳудудий жойлашуви, салоҳиятига бўлган муносабатда ифодаланган мақсадлар ўз ифодасини топади.

«Геосиёсат» узоқ тарихга эга бўлсада, у тушунча сифатида хх асрнинг бошларида шаклланган. Бу атама р.Челлен томонидан муомалага киритилган бўлиб, ҳозирги даврда давлатлар ва дунё мамлакатлари халқаро сиёсатида, фалсафада, сиёсат фалсафаси ва фанларида кенг қўлланилмоқда.

Ҳозирги даврда геосиёсий мақсадлар кўпроқ мафкуравий сиёсат билан ҳамоҳанглигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунда мафкуравий таъсир кўрсатиш геосиёсатнинг энг таъсирчан воситаси сифатида намоён бўлмоқда. Яъни турли давлатларнинг мақсадлари халқнинг турли қатламлари, хусусан ёшлар онги ва қалбига мафкуравий таъсир кўрсатиш орқали, уларнинг фаолиятини ўз таъсирига, яъни

манфаатларига йўналтирилган мафкуравий муҳитни яратишни кўзлаган ҳолда амалга оширилмоқда. Ушбу жараёни тўғридан – тўғри кўриш, унинг қандай амалга ошишини аниқ кўриш қийин ва мураккабдир. Ана шу сабабдан ҳам президентимиз мафкуравий полигонлар ядро полигонларига қараганда хавфлироқ бўлиб қолганини алоҳида таъкидлаган.

Ядро полигонларини қаерда жойлашганини, унинг қувватини, қандай мақсадга йўналганлигини муайян даражада аниқ билиш мумкин. Аммо, ёвуз, ёт мафкуравий мақсадларни қаердан ва қандай йўллар билан ва қайси инсонлар қалбини эгаллаб олаётганлигини осонликча билиб бўлмайди.

Бугун «икки кутбли мафкура» ўртасидаги курашга барҳам берилган бўлсада, аммо дунёда мафкуравий курашлар тўхтаб қолгани йўқ. Аксинча, жаҳон майдонларини мафкуравий бўлиб олишга уринишлар турли йўллар билан содир бўлмоқда. Масалан, Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганидан кейин мафкура соҳасида ҳаёт осонликча кечмади. Миллий истиқлол ғоясига зид бўлган ёт ва бегона ғоялар кириб келишга ва ёшларимиз онгини эгаллашга, уларни мамлакатимизда белгиланган улуг мақсадларни амалга оширишга қарама – қарши қўйишга уринишлар бўлганлигининг гувоҳимиз. Бундай ҳаракатларнинг тарафдорлари ўзларини «дўст», «миллатдош», «ватандош», «диндош» этиб кўрсатиш ниқоби билан ўз ғояларини амалга оширишга уриндилар. Натижада, ҳақиқий кадриятларимизга зид бўлган турли хил оқимлар аҳоли, айниқса ёшлар онгини эгаллашга ҳаракат қилди.

Жаҳон геосиёсатида халқларни маънавий–мафкуравий жиҳатдан тобе этишга интилош ва бугунги кунда дунёни шундай асосда бўлиб олишга уринишлар давом этмоқда. Бунинг учун улар ҳозирги замон оммавий ахборот воситалари, уларнинг ютуқларидан, ҳамда турли хил марказлар, айни пайтда ўзаро ҳамкорликка йўналтирилган ижтимоий, маданий, иқтисодий воситалардан фойдаланиш орқали дунёнинг турли ҳудудларида ўзларига мос мафкуравий муҳитни шакллантириш мақсадларини ҳам кўзламоқдалар.

Ана шундай шароитда миллий истиқлол ғоясини чуқур эгаллаш орқалигина бундай мафкуравий майдонларда олиб борилаётган курашлар моҳиятини тўғри тушуниш ва олдини олиш мумкин.

Маърифий ривожланиш ва дунё халқлари ривож шунини тақозо этадики, геосиёсат ҳам маълум бир мақсадларни кўзлар экан, у фақат инсоният орзу қилиб келган тинчлик ва барқарорликка, мамлакаслар

ва халқлар раvнақига, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш гоёсига мос бўлиши керак. У ватав раvнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тоғувлик ва диний бағрикенглик гоёларини ўзида мужассам этиб, ҳозирги геосиёсий мақсадларнинг бош мезонига айланиб бориши лозим. У носоғлом мафкура ва гоёларни бошиқа халқлар онгига, қалбига сингдириб, мафкуравий жиҳатдан дунёни бўлиб олишга эмас, ўзаро манфаатли ҳамкорликка, дунёвий муаммоларни ўзаро ҳамжиҳатлик билан ҳал этишга хизмат қилиши керак. Шу маънода, геосиёсатта янгича ёндошув XXI асрда янгича маъно ва аҳамият касб этади ва дунё тараққиётига хизмат қилади.

XX асрнинг охирида дунёда жаҳоншумул воқеалар рўй берди. Унинг сиёсий харитаси, жумладан, марказий осиеънинг манзараси тубдан ўзгариб кетди. Собиқ сссрнинг парчаланиши, унинг ҳукмрон мафкурасининг ўз мустақиллигини қўлга киритиши минтақамизда нафақат ижтимоий-сиёсий жиҳатдан, балки янги мафкуравий вазиятни ҳам вужудга келтиради.

Минтақада юзага келган муаммоларни ҳал қилишга хизмат қилувчи янги маънавий – мафкуравий муҳитни шакллантириш эҳтиёжи ҳам ортиб борди. Мамлакатимиз президенти ислом каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари асарида таъкидлагани каби: «СССР парчаланиб кетгандан кейин бизнинг иродамиз ёки интилишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда Ўзбекистон амалда фронт яқинидаги давлатга айланиб қолди. Унинг ташқи чегараларида – афғонистон ва тожикистонда сўнгги йилларда юз минглаб инсонлар ҳаётига зомин бўлган иккита танглик ўчоғи аланга олиб турибди».

Афғонистонда уруш алангаси ўчмагани фақат бизнинг мамлакатимиз учунгина эмас, балки бутун минтақадаги барча мамлакатлар учун ҳам катта хавф – хатарни вужудга келтирди.

Ўзбекистон ўзининг иқтисодий салоҳияти, хом – ашё ресурсларига бойлиги, ишчи кучи ва демократик имкониятлари, қўп жиҳатдан геополитик жойлашувига кўра ҳам, минтақада етакчи ўринда турганлиги билан ажралиб туради. Бинобарин Ўзбекистонга нисбатан бўладиган ҳар қандай хавф-хатар, албатта, бутун минтақага таъсир қилади. Шу маънода ҳам турли сиёсий кучлар ва ҳаракатлар афғонистондаги уруш оловини кучайтириш ва минтақадаги вазиятни мураккаблаштириш ҳамда минтақа давлатларини унга жалб қилишнинг турли йўлларини ва услубларини ишга солишди. Бу эса

эртами – кечми кўшни давлатлар олдига барча салбий оқибатлари билан бирга қатор муаммоларни кўндаланг қилиб қўяди. қатто минтақадаги вазиятни барқарорлаштириш даражасига бориб етади.

Ўзбекистон ижтимоий – сиёсий жиҳатдан барқарор, умуминсоний кадриятлар устувор бўлган, маънавий меросни ва диний кадриятларни тиклаб, инсон ҳуқуқларини устувор соҳа даражасига кўтара олган мамлакатдир. Халқининг президентга, давлатга ишончи ниҳоятда мустаҳкам бўлган Ўзбекистон марказий осиеда барқарорликни таъминлаш ва минтақа давлатларининг ўзаро интеграциялашуви жараёнида етакчилик қилмоқда. Худди мана шу ўта катта аҳамиятга эга бўлган омиллар, асосланган истиқболдаги ютуқлар халқимиз ва мамлакатимиз тараққиётнинг душманларини ваҳимага солмоқда.

Агар Ўзбекистонда душманларимиз мўлжаллаган мақсадлар амалга ошса, бу нафақат бизда, балки бутун минтақа давлатларида ҳам жуда катта сиёсий ўзгаришларнинг содир бўлишига сабаб бўлиши, минтақавий интеграция жараёнларига ўзининг улкан салбий таъсирини ўтказиш мумкин эди. Террористларнинг амалга оширган кўпурувчилик ҳаракатлари кўзлаган мақсадига етмади ва етолмайди ҳам.

Марказий осие минтақасидаги мафкуравий жараёнлар тизимида афғонистонда давом этаётган фуқаролар уруши ҳам алоҳида ўрин эгаллаб турибди. Йигирма йилдан бери давом этиб келаётган ҳарбий мажролар оқибатида умуминсоний сивилизациядан узилиб қолган афғонистон ҳудуди халқаро террорчилик ва диний экстремизм, қурол – яроғ ва гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний савдоси ўчоғи бўлиб қолди. Бу эса турли зарарли ғояларнинг террорчилик, таҳдид ва таҳлика йўли билан бутун минтақага ёйилиш хавфини туғдирмоқда. Шунинг учун ҳам президентимиз бу хавфнинг олдини олиш зарурлигига жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини қаратмоқда.

2000 йилнинг сентябрь ойида ҳам бмт бош ассамблеяси «минг йиллик саммити» да президентимиз минтақамиз хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган халқаро терроризим ва нарқобизнесга қарши фаол курашиш, марказий осие минтақасидаги барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш ва жаҳон хавфсизлик тизимини такомиллаштириш муаммоларига эътибор қаратди, бу масалаларни ўта мураккаб тус олаётганлиги асослаб берди.

Минтақа халқлари учун ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган бу жараённи тўғри англаб етган марказий осие мамлакатларининг

рахбарлари 2000 йилнинг ўзида бир неча бор учрашдилар ва хавфсизликни таъминлаш ҳамда ўзаро иқтисодий интеграциялашувнинг далзарб масалаларини муҳокама қилдилар. Жумладан, 2000 йил апрель ойида тошкентда, 2000 йил август ойида бишкекда ва октябрь ойида яна тошкентда, 2001 йил январида останада бўлиб ўтган учрашувларда минтақада хавфсизликни таъминлашга хизмат қилувчи муҳим қарорлар қабул қилинди.

Шу маънода Ўзбекистон президенти томонидан олға сурилган «Туркистон – умумий уйимиз» ғоясининг амалий аҳамиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Президентимиз ислом каримов озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз асариде таъкидлаганидек, «марказий осие мамлакатларининг тинчлиги ва барқарорлиги, мазкур минтақада яшаш халқларининг хавфсизлигига дахл қилувчи тажовузларнинг олдини олиш ва бартараф этиш борасидаги ҳамжиҳатлигини мустаҳкамлаш зарур. Уларнинг бу йўлдаги саъи – ҳаракатлари, имкониятлари ва салоҳиятлари мувофиқлаштириш ва бирлаштириш айниқса муҳимдир».

Афғонистонда давом этаётган ҳарбий можароларни сиёсий йўл билан ҳал қилиш ғояси марказий осие минтақасида хавфсизликни таъминлашга қаратилган. Албатта бошланган ана шу ижобий ҳаракатни давом эттириш, унга манфаатдор бўлган давлатларни фаоллаштириш бугунги куннинг шу соҳадаги долзарб вазифаси бўлиб қолмоқда.

Хуллас, бугунги кунда хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этиш минтақадаги барча мамлакатларнинг истиқболини ҳам бир қадар белгилаб беради. Шунинг билан бирга бу – минтақада яшаётган халқларнинг азалий қон-қариндошлиги, ҳамкорлиги ва маънавий-руҳий яқинлигини мустаҳкамлашда ҳам ўта муҳим аҳамиятга молик масала бўлиб қолаверади.

Сиёсий ислоҳотлар ривож ва йўналишлари

Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов ўзининг «Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби» номли асариде, «сиёсий ислоҳотлар ривож ва йўналишлари, уларнинг ҳозирги давр билан уйғирилуви» масаласини апрофича ёритиб берди. Жумладан. Бундан беш йил муқаддам мана шу бинода, мана шу юксак минбар орқали Ўзбекистоннинг мустақиллиги ва суверенитетини элон қилган эдик. Ўз келажакимизни ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётига асосланган очик демократик давлат барпо этишдан иборат, деб катъий азму-қарор этганимизни маълум қилган эдик.

Мустақилликка эришилгандан синггина, Ўзбекистон ўз тарихий тараққиёти ва аънавий давлатчилик ривожини янгидан тиклаш, давлат ва жамият қурилиши шамда бошқарувида ўтмиш мутафаккирларининг илғор қарашлари ва ижобий ғояларини, амалий тарихий тажрибаларни чуқур ўрганиш, манбаларини қабул қилиб амалга ошириш имкониятига эга бўлди. Президент И.А.Каримов қайд қилганидек: «...*биз ўз тараққиёт йиллигини бошлаяпмиз, бу йул билан биз республикамизни миллий давлатчилик мукамаллигига олиб боралим...*»¹. «*Лекин ҳозирги давр ута мураккаб, ўтмиш даври қийин давр, баъзан бир уринишда мақбул йўлни топиш осон эмас*»². Ислохотларнинг дастлабки даврида бундай баёнотнинг берилиши тушунарли ва асосли эди.

Биринчидан, республика ўз миллий-сиёсий мустақиллигини қўлга киритган дастлабки даврда ўтмишнинг ижтимоий-ҳуқуқий меросидати маъқул жишатларидан ҳозирги замон миллий давлатчилиги концепциясида фойдаланиш ёки уларни мувофиқлаштириш борасида умумий кесишувчи нуқталарни топиш мушкул эди.

Иккинчидан, яқин ўтмиш амалиёти Шарқ ва Овруро моделларининг аралашуви ҳар доим ҳам давлатчиликнинг энг мақбул ва энг оқил кўриниши эмаслигини кўрсатди. Республика ҳукумати томонидан қабул қилинган бугунги давлатчилик модели (жумладан, бошқарувнинг Президентлик институти) у ёки бу даражада ўтмиш тажрибаси билан ҳозирги давр узвийлигининг ўзига хос юқодий ҳамда илмий асосланиши натижалари, деб қаралиши мумкин.

Халқимиз томонидан давлатчилик ва бошқарув шакли сифатида Президентлик Республикасини ўрнатилишини, демократия билан бирга кучли ҳокимият идеалларига содиқлик деб баҳолаш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бу ерда фақат қандайдир генетик ва меросий нарсаларни излаш турли нуқтаи назардан ёндашганда шам тила мазмун касб этмайди. Бу моделнинг Шарқ назариётчилари таклиф қилган айнан идеал давлатга ҳам алоқаси йўқ. Шу билан бирга, у шўролар фирқа диктатураси жорий қилган давлатчилик шаклидан шам фарқ қилади. Бу андоза ита марказлаштирилган Темур давлати ғояси ёки парламнт монархияси тўғрисида жадидлар қарашларининг амалиёти ҳам эмас. Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ омонат демократия тизимларига эмас, балки

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Ўзбекистон - келажги buyuk davlat. -Т.: Ўзбекистон, 1996 Т.1 Б.124.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Ўзбекистоннинг келажги buyukligiga ishonchim komil. -Т. Ўзбекистон, 1996 Т.1 Б.147-155.

мушташкам бошқарув ва шокимиятнинг ижтимоий институтларига таъинди.

Ўтиш даврида вужудга келадиган давлатнинг авторитар характери – бу четлаб ўтиб бўлмайдиган ҳолат эмас, албатта.

Демократия муҳити ва негизлари нақадар тараққий этганиги шамда аҳолиси ва давлат хизматчилари сиёсий-ҳуқуқий маданияти етук давлатларда бу ҳол мунозара, шунингдек, давлатчилик ривожининг дастлабки қадамлари сифатида шам қабул қилинмайди. Ўзбекистон учун Президентлик бошқарув шакли модели демократияда ҳам бу ўзгача ҳодиса бўлиб, кучли ҳокимиятни амалга ошириш учун энг мақбул шакл сифатида намоён билди.

Янги давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари: муаммолар, фикр-мулаҳазалар

Жамиятимизда кечаётган яратувчилик жараёнини, хусусан, ҳуқуқий давлат барпо этиш борасидаги саъйи ҳаракатларимизнинг мазмунини янада чуқурроқ англаш учун, биз, аввало ҳуқуқий давлат тушунчаси, унинг асосий белгилари ва уни барпо этишдаги вазифалар ҳақида фикр юритишимиз, маниқан зарурдир.

Ҳозирги кунда кўпчилик ривожланган давлатлар ҳуқуқий давлат тоъсини ҳаётга тадбиқ этиш йўлидан кетмоқда ва бу соҳада катта ютуқларга эришишмоқда. Кўпчилик давлатларнинг Конституцияларида у ёки бу шаклда ҳуқуқий давлат тоъси муштаҳамланган.

Ҳуқуқий давлатни қарор топтириш учун етук фуқаролик жамияти шакланган бўлиши керак. Бунинг маъноси шуки, «давлатчилигимиз ривожлани боргани сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир»¹.

Ҳуқуқий давлатнинг бевосита белгилари масаласи таҳлиliga ўтишдан олдин, умуман ҳуқуқий давлатни шаклантириш қатор масалаларнинг ҳал этилишига боғлиқ ва бу масалалар жумласига, энг аввало инсон ва фуқаро ҳуқуқларини максимал даражада таъминлаш, давлат ва фуқаронинг ўзаро, бир-бири олдида масъуллиги, жамият ҳаётида ҳуқуқ ҳукмиронлиги ва қонун устуворлиги асосида қонуннинг нуфузини юксак кўтариш, қонунга барча ҳуқуқ субъектларининг тўла ва оғишмай амал қилишига эришиш кабилар кирати.

¹ Karimov I. Uzbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iktisodiy istikbollarining asosiy tamoyillari. T: Uzbekiston, 1995. 14 b

Бундан хулоса шуки, ҳуқуқий давлатни қуриш, энг аввало чинакам демократияни шакллантириш ва уни юқори даражага кўтаришни тақозо этади. Давлатнинг қурилиши ва тузилиши фақат ҳуқуқий асосларга таяниши, давлатда ҳақақий қонунчилик режими ва чинакам ҳуқуқий тартибот амал қилиши керак.

Ҳуқуқий давлат белгилари тўғрисида гап кетар экан, шу жойда бу белгиларнинг амал қилишида халқ суверенитети ғоясининг қарор топишини кўриш мумкин бўлади. Халқ суверенитети бу халқнинг давлат ҳокимиятининг ягона манбаси эканлиги билан тавсифланади.

Давлат суверенитети эса давлат ҳокимиятининг мустақиллигини, устуворлигини, умумий ва кенг қамровлилигини англатади. Шу муносабат билан, ҳуқуқий давлатни қуришда давлат суверенитети билан ҳуқуқ ҳукмронлигини бирга, уйғунлашган ҳолда мустаҳкамлаш муҳимдир. Давлат суверенитети, бевосита давлат ҳокимиятининг олийлигини ҳуқуқий ташкил этиш, давлат органлари тизимининг иши ва ҳуқуқий мақомини аниқлаш, сиёсий тизимнинг барча бўғинлари ва фуқаролар ҳуқуқий ҳолатини аниқлашни талаб этади.

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари ҳақида турли фикрлар мавжуд, масалан:

1) давлат ҳокимиятининг ижтимоий муносабатларни тартибга солиш юзасидан ваколатларининг фақат давлат органлари тизимида тўлланганлиги;

2) «ҳокимиятлар бўлиниши» яъни бир тизим давлат органлари томонидан бошқасининг функцияси эгалланишига йўл қўйилмаслиги;

3) ривожланган фуқаролик жамияти шаклланганлиги;

4) давлат ҳокимиятининг бир институт ёки бир бўғин органда жамланиб қолишининг олдини оладиган механизмнинг ташкил этилиши;

5) конституциявий қонуннинг устунлиги ва бевосита ҳаракат қилиши;

6) давлат ҳокимиятининг суверенлигининг ҳам қонунда, ҳам амалда ўрнатиш;

7) сайлов ҳуқуқи нормалари асосида жамиятнинг қонун чиқарувчи органларни шакллантириши ва қонунларда қонун чиқарувчилик ироданинг шаклланиши ва ифодаланиши устидан назорат ўрнатиш;

8) ички миллий қонунчиликнинг халқаро ҳуқуқ нормаларига ва принсипларига мос келиши;

9) барчанинг ҳар қандай ўзбошимча қарорлардан ҳимояланганлиги;

10) ҳуқуқий давлатчиликни таъминлашнинг намунаси, модели ва воситаси сифатидаги суднинг нуфузининг ўсганлиги;

11) қонушларнинг ҳуқуқга мос келиши ва давлат ҳокимиятининг ҳуқуқий ташкил этилганлиги;

12) фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бирлиги;

13) давлат ва шахснинг ўзаро бир – бирига масъуллиги¹.

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари ҳақида гап кетганда, давлат томонидан аҳолининг муносиб ҳаёт даражаси таъминлаш мажбурияти ҳақида ҳам гапириш зарур, чунки бусиз шахснинг тўла қонли яшани ва ишлаши, маънавияти мустаҳкамланиши мушкул. Эҳтимол, юқоридаги муаллифлар бу жиҳатни, ҳуқуқий давлатнинг белгиси сифатида келтирилган ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги тушунчаси доирасида назарда тутган бўлишлари мумкин, чунки ривожланган фуқаролик жамияти, албатта, юқори иқтисодий потенциални, ривожланиш даражасини назарда тутди.

Юқорида қайд этилган ҳуқуқий давлат белгиларга қисқача бўлса-да, тўхталиб ўтиш лозим. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ҳуқуқ ҳукмиронлиги – бу давлатнинг барча фуқаролари, яъни оддий фуқародан тортиб, то энг юқори мансабдор шахсларгача барчанинг бирдек ҳуқуқ билан боғлиқлиги, ҳуқуқ олдида бирдек жавобгарлигидир.

Бу – барча давлат органлари, идоралар ташкилотлар, корхоналар, муассасалар, жамоат бирлашмалари, хусусий жамоалар, ўзини –ўзи бошқариш органлари фаолиятининг ҳуқуқ асосида кечиши, уларнинг ҳуқуқ билан боғлиқлигидир.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланганлиги – бу уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланганлиги билан чекланмасдан, балки уларнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан ҳам кафолатланишини тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди. Унга кўра, инсон ва унинг қадр –қиммати, эрки ва ҳуқуқлари энг олий қадриятдир.

Жамиятимизда мулкнинг турли шакллариининг мавжудлиги, уларнинг бирдек ҳуқуқий мақомга ва ҳимояга эгаллиги, ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларининг мавжудлиги, демократик

¹ Karag. *Obshaya teoriya prava i gosudarstva*. M., Yurist 1994. 295 b.

институтларнинг фаолияти, сиёсий ва маънавий қарашларнинг турли шакллари мавжудлиги, мустақил суднинг шаклланиши юзасидан олиб борилаётган ишлар инсон ҳуқуқларининг реал қафолатланишига олиб бориши шубҳасиз.

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари билан унинг принциплари ўртасида боғлиқлик мавжуд десак, биз мутлақо муболаға қилган бўлмаймиз. Чунки, ҳуқуқий давлатнинг принциплари, унинг белгилари каби моҳиятга дахлдор тушунчалардир.

Ҳуқуқий давлатнинг принциплари -- бу ҳуқуқий давлат деб номлана оладиган давлатнинг идеал конструкцияси (модел)ни белгилаб берувчи бош, асосий ғоялар, талаблар мажмуидир. Ҳуқуқий давлат фаолиятининг асосини ташкил этадиган бу бош ғояларнинг шаклланишига қатор омиллар таъсир этади, албатта, улар қуйидагилардир:

- жамиятнинг интеллектуал даражасини кўрсатадиган маданият, фан, таълим каби соҳаларнинг ривожланиш даражаси;

- мавжуд давлат тузумининг адолатли, демакки ҳуқуқий деб эътироф этишида намоён бўладиган, жамиятнинг ахлоқий – руҳий потенсияли;

- давлат органлари фаолиятида ҳуқуқий асосларни қарор топтиришнинг барқарор механизмнинг бор ёки йўқлиги;

- ҳар бир инсон томонидан ўзининг эркинлиги сифатидаги ҳуқуқни ўзлаштириши, ва бу ҳуқуқни керакли ҳолатларда, керакли ҳажмда чегаралаши.

Маълумки ҳар қандай жамиятда ҳуқуқ давлат билан фуқаро ўртасида боғловчилик ролини ўтаб келган. Шунга мувофиқ ҳолда, мазмун- моҳиятига кўра икки хил бошқариш таркиб топган. Бу ҳақда қадимги мутафаккирлар ҳам кенг гапириб ўтишган. Хукмдорнинг манфаатига хизмат қилувчи жамиятда фуқароларга нима қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги қонунда аниқ, майдалаб белгилаб қўйилади ва “фақат қонунда руҳсат берилган ҳаракатларнигина содир этиш мумкин” деган принцип амал--қилади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон жамияти ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадида келажак сари интилмоқда. Халқимизнинг бу эзу иштилиши Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни – Конституциямизда ўзининг ифодасини топган.

Давлатимиз раҳбари И.Каримов айтганларидек, – *«Халқимиз тарихимизнинг туб бурилиш нуқтасида, зоят хатарли ва мураккаб*

қонларда ҳақиқатан ҳам яққо яғона тўғри йўлни - очиқ демократик ва ҳуқуқий давлат қуриш йўлини танлади»¹.

Ҳуқуқий давлат қуриш мураккаб, кенг қамровли ва кўп қиррали жараён эканлигини ривожланган давлатлар ва янги қарор топган давлатларнинг энг янги тарихи кўрсатиб турибди. Бу жараён Ўзбекистонликлар учун ҳам осон кечмаслиги, қатор қийинчиликлар ва тўсиқларни енгиб ўтишга тўғри келиши, шубҳасиздир.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, *ҳуқуқ ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситасидир*². Ушбу таърифдан келиб чиқиб, ҳуқуқнинг жамиятдаги вазифаларини (ролини) белгилаш мумкин. Унинг биринчи вазифаси *ижтимоий тартиб интизомни ўрнатиш бўлиб ҳисобланади*. Албатта жамиятда тартиб интизомни, адолатни ўрнатишда, қарор топтиришда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг, жумладан, суд ҳокимиятининг ўрни беқарордир. «Суд ҳокимияти мустақил ҳокимият қонунга қатъий риоя қилиш ва унинг фуқаролар томонидан сўзсиз бажарилишини таъминлаш-суд ҳокимиятининг олий бурчидир³» – деб таъкидлаб ўтган эди И.А.Каримов. Шунингдек, «...фуқароларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш соҳасини мумкин қадар кенгайтириш даркор. Ваҳоланки, айрим тармоқ қонунларида ҳуқуқлари поймол этилган фуқароларнинг шикоятларини судлов йўли билан эмас, маъмурий йўл билан кўриб чиқиш тартиби ҳам учрайди.

Албатта, бу ҳол Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига ва бизнинг Конституциямиз талабларига зид. Фуқаро, агар унинг қонуний манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилган тақдирда, ҳар қандай масала бўйича ҳимоя учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлмоғи даркор!⁴». «Суд бугунги кунди аввалгидек ҳуқуқрон коммунистик тизимнинг қатогон ва жазолаш аппарати эмас, балки у ҳар бир инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ҳалда эркинликларини ишончли тарзда қўриқлаш ва ҳимоя қилишига қаратилган чинакам мустақил давлат институтига айланмоқда. Фуқароларнинг судга ишончи мустаҳкамланиб бормоқда»⁵.

¹ Бу ҳақда кўраг. Каримов И. Ўзбекистонда демократик ўзгаришлар ва янги демократик жамият асослари шакллантиришнинг асосий йоналишлари Т. "Ўзбекистон", 2002. -6 б.

² Қероғ. И.А.Каримов. Ватан саядоси каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.19-20.

³ И.А.Каримов. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сийosat, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.15-16

⁴ И.А.Каримов. Ватан саядоси каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.17-18

⁵ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. -Т.: Ўзбекистон, 2002. -Б.29.

«Бугун бизнинг ҳуқуқий докторинамиз мутлақо янгича, демократик тамойилларга асосланган. У, энг аввало, Ўзбекистон Конституцияси талабларига кўра, инсон ҳуқуқларининг устуворлигини таъминлайди. Инсон ҳимоянинг бош субъекти бўлиб, унинг ҳаёти ва соғлиғига суиқасд қилиш оғир жиноят ҳисобланади»¹.

Шунингдек, И.А.Каримов фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда суднинг аҳамиятига тўхталиб, – *«Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, ҳеч ким уларни суднинг қарорисиз маҳрум этиши ёки чеклаши мумкин эмас. Айни вақтда фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари бошқа фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид бўлмаслиги лозим»²,* – деган эди. Ушбу билдирилиб ўтган фикр Конституциямизнинг 26-моддасида ҳам мустаҳкамланган. Маълумки, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла амалга оширишда ва ҳимоя қилинишида, жамиятда тартиб интизомни, адолатни ўрнатишда суднинг роли бекиёс эканлиги ҳаммамизга маълум. Ҳозирги кунда Республикамизда суд ҳокимиятининг мустаҳкам ҳуқуқий асоси яратилган. Булар жумласига, биринчидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўлса, иккинчидан Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонунини (янги таҳрири) киритиш мумкин.

Президентимиз И.А.Каримов, – *«Биз қонунга бўйсиниб яшашни турмуш тарзига айлантирмас эканмиз, жиноятчиликнинг олдини олиш муаммо бўлиб қолаверди»³,* – деган гапларни айтиб ўтган эди. Албатта, давлатда қонун устувор бўлса, унга ҳамма амал қилса, унинг талаблари сўзсиз бажарилса жамиятнинг салбий ҳолатлари бўлган ҳуқуқбузарлик ҳам, жиноятчилик ҳам камайган бўлар эди. Шу ўринда, Президентимиз И.А.Каримовнинг *«...қонун устуворлиги заминида кучли тартиб ва интизом ўрнатайлик! Ирқи, миллати ва эътиқодидан қатъий назар, ҳар бир фуқаронинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлайлик!»⁴,* – деган гаплари ёдга тушади.

«Қонунни ҳимоя қилиш суд, прокуратура органларининг асосий вазифаси, аввало, фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш, уларнинг ўз ҳуқуқларини, қонуларни яхши билишларига эришиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича иш олиб боришдан иборат.

¹ О'sha asar. –Б.35.

² I.A.Karimov O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, malkum T.1. –T: O'zbekiston, 1996 –B.125-126

³ I.A.Karimov Bunyodkorlik yo'lidan T.4 –T: O'zbekiston, 1996 –B.19-20.

⁴ I.A.Karimov Bizdan uzod va obod Vatan qolsin. T.2. –T: O'zbekiston, 1996 –B.312.

Биз мана шу оддий ҳақиқатни тушуниб етсак, ўшанда жамиятимизда жиноятчилар сони ҳам, эҳтимол, бу соҳада ишловчи ходимларнинг сони ҳам кескин камаяди»¹.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, жамиятда ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келингувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш учун, аввало, фуқароларнинг ўзи маъсулдир, яъни улар ижтимоий-сиёсий ҳаётда содир бўлаётган ҳар бир воқеага ва қабул қилинаётган қонунларга ўз муносабатини билдириб бориши лозим. Зеро, фуқароларимиз юксак ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлсагина ҳар қандай ҳуқуқбузарлик, жиноят содир этишдан ўзини тўхтата олади.

«Жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашиш самарадорлиги жазонинг оғирлиги ва шафқатсизлигига эмис, балки биринчи навбатда, қонунни бузган шахснинг жазонинг муқаррарлигини нечоғли англашига боғлиқ»², – деб таъкидлар экан юртбошимиз, шу ўринда жазонинг муқаррарлиги жиноятчиликнинг олдини олишда самарали таъсир кўрсатувчи омиллардан ҳисобланишини уқтирадилар.

Жиноят кодексининг бешта моддасига, агар жиноят содир этган шахс етказилган моддий зарарни тўлиқ қоплаган тақдирда, судлар томонидан озодликдан маҳрум этиш жазосини қўлламаслик ҳақидаги нормалар киритилиш таклиф этилмоқда.

Бутун жаҳонда муҳокама этилаётган муҳим масалалардан бири – ўлим жазосининг жинсий жазо чораси сифатида қолаётганлиги билан боғлиқ муаммодир. БМТ Бош Ассамблеясининг 1977 йил 8 декабрда қабул қилинган резолюциясида жаҳон ҳамжамиятининг ушбу муаммога муносабати аниқ-равшан баён қилинган: «Ўлим жазоси масаласида кўзда тутилмаган асосий мақсад- дейишда ушбу ҳужжатда, – бундай жазони бекор қилиш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, ўлим жазоси қўлланиладиган ҳуқуқбузарликлар миқдорини камайтириб боришдан иборат бўлмоғи лозим»³.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда ўлим жазосини қўллашга доир жиноят қонунчилиги сиёсати бутун жаҳонда кечаётган жараёнларга тўла мос бўлиб, Ўзбекистон конституцияси моҳиятидан келиб чиқадиган инсонпарварлик тамойилни ўзида акс эттиради⁴.

¹ I.A. Karimov. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T. 10. –T.: O'zbekiston, 2002. –B.51.

² I.A. Karimov. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T. 10. T. O'zbekiston, 2002. 36-b.

³ I.A. Karimov. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T. 10. T.: O'zbekiston, 2002. –B.39.

⁴ O' sha joyda.

«Мақсадимиз эркин, демократик ҳуқуқий давлат қуриш, адолатли жамият барпо этиш. ҳеч бир инсонни камситмаслик, эътиқодини ҳурмат қилиш, эркинлигини таъминлаш»¹. Бунинг амалдаги тасдиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 августдаги «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бэкор қилиш тўғрисида»ги Фармониға биноан ўлим жазоси бэкор қилинди ҳамда жиноний жазолар тизимидан чиқарилди.

«Конституцияға биноан ҳар бир кишиға эркин танлаш, фикрлаш, эркин сайлов ҳуқуқи берилган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари аниқ белгиланб қўйилган. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар давлат ҳокимиятининг бутун кучи, қонун кучи билан ишончли тарзда ҳимоя қилинади. Барчамиз жамиятининг ҳар бир аъзоси фикри билан ҳисоблашилгани ўрганишимиз, унинг ҳуқуқларини, аввало, ҳар бир кишининг ўз келажакини ўзи яратиш ҳуқуқини ҳурмат қилишимиз лозим.

Бу бугунги энг мушкул муаммо бўлиб, уни биргаликда бартараф этишимиз ва янги тушунчалар асосида фикр юритишни ўрганишимиз даркор.

Табиийки, фуқароларға берилган ҳуқуқ ва эркинликлар жамиятимиз қабул қилган қонун-қондалар доирасида амал қилиши керак.

Бу ҳуқуқларни ҳаётта жорий этиш учун ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаро ўз конституцион ҳуқуқларини, унга шу ҳуқуқларни берадиган қонунларни пухта билиши зарур. Бусиз инсон ҳуқуқлари ва инсон эркинликлари тўғрисидаги барча мушоҳадалар куруқ гап бўлиб қолаверади.

Қисқаси, кишиларимизнинг, фуқароларимизнинг ҳуқуқий онгини, ҳуқуқий маданиятини юксалтириш зарурлиги ҳақида такрор-такрор гапиришға тўғри келади. Бу ўринда кўп нарса раҳбарларимизға, ана шу қонун ва ҳуқуқларни муҳофаза қиладиган кишиларға боғлиқ. Энг муҳими, улар қонун талабларини сўзсиз бажаришда, қонунларға итоат қилишда бошқаларға ўрнак бўлишлари лозим»².

Жамиятда эркинликни вужудға келтириш учун, маълум соҳаларни эркинлаштириш ҳам талаб этилади. Бу тўғрисидаги фикрлар Президентимиз И.А.Каримов томонидан Ўзбекистон XXI асрга илтимоқда, деб номланган маърузасида баён қилинган. Ушбу

¹ I.A. Karimov. Biz kelajakimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. –T. O'zbekiston, 1996 –B.52

² I.A. Karimov. Biz kelajakimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. –T. O'zbekiston, 1996 –B.158-159

маърузада, давлат ва жамият қурилишини, сиёсий соҳани, фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнини эркинлаштириш борасида масалаларга тўхталиб ўтилган.

Навбатдаги муҳим вазифа -, адолатпарварликни вужудга келтириш ҳисобланади. Президентимиз И.А.Каримов, «Мамлакатда адолат тамойили амал қилили, барқарорлик ҳукм суриши учун уч субъектнинг, яъни давлат, жамият ва фуқароларнинг ўзаро муносабатларидаги қонунийлик асос бўлади. Бошқача айтганда ана шу уч субъект-давлат, жамият ва инсон муносабатларида уйғунликка, уларнинг манфаатлари бир-бирига мос келишига эришилсагина, ота-боболаримиз орзу қилган адолатли жамият барпо бўлади. Улар бир бирининг ҳуқуқини яхши билиши ва ҳурмат қилиши осойишталик ва фаровонликнинг зарур шарт ва муҳим омилидир»¹, – деб таъкидлаб ўтган эди.

«Дунёда адолат қонун мавжуд эканини ҳеч ким инкор этолмайди. Эртами-кечми ҳар бир инсон ана шу қонун олдида жавоб берили муқаррар. Буни асло унитмаслик керак»². «Адолат ва қонун устуворлиги учун, унинг талабларини ҳаётимизга жорий этиш учун биргалашиб қурашмоғимиз, фидойи бўлмоғимиз керак. қонун, яна бир бор қонун-каттаю кичик, жинсидан, миллати, этникади ва мансабидан қатъий назар, –бирчамиз учун устувор бўлмоғи даркор!»³.

Шунингдек, адолатни вужудга келтиришда ҳуқуқни қўлловчи шахсларнинг ҳам ўрни бекиёс. Улар оддий фуқаролар билан бир қаторда қонунларга бўйсунishi лозим, зеро қонун олдида барча баробардир. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, «Кимки, ҳуқуқ-тартибот органларида ишлайман, қонунни истаганча оёқости қилишим мумкин, мушугимни биров «пишт» деёлмайди, деб ўйлаган бўлса, янглишади. Органларда содир этилган ҳар қандай жиноят, аввало, органларнинг, ҳокимият тизимининг обрўсини тўқади, ҳуқуқий давлат қуриш йўлидаги саъй-ҳаракатларимизга катта зиён етказади.

Адолат қачон бузилади?

Амалда ўтирган, вазифада ўтирган одам ўзи ахлоқий, маънавий нуқтаи назардан бузилса, нафсини тиёлмаса, тўтри йўлдан чиқса, мана шунда адолат бузилади, мана шунда одамлар бизларга нисбатан ишончини йўқотади»⁴.

¹ I.A. Karimov. Xavfsiz va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. –T.: O'zbekiston, 1998. –B.26-27

² I.A. Karimov. Biz kelajakimizni o'z qo'limiz bilan quraniz. T.7. –T.: O'zbekiston, 1996. –B.240.

³ O'sha asar. –B.252.

⁴ I.A. Karimov. Biz kelajakimizni o'z qo'limiz bilan quraniz. T.7. –T.: O'zbekiston, 1996. –B.34.

«Адолат» сўзи минг йиллар давомида инсонга ҳамроҳ бўлиб келган. Асрлар давомида кишилар адолат учун курашган, мислсиз қурбонлар берган.

Адолат ҳақида жуда чиройли гапириш мумкин. Адолат ҳақида жуда узоқ гапириш мумкин. Аммо гап чиройли ва узоқ гапиришда эмас, балки ҳаётда адолатни ўрната олишда»¹.

«Адолат ва ҳақиқат гоёси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмағи даркор. Адолат ва ҳақиқат гоёси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмағи шарт»².

«Раҳбарликнинг энг буюк мезони адолат. Бу сўзнинг замирида бутун халқ тақдири, жамият истиқболи, мамлакатимиз келажаги мужассам бўлган. Буни чуқурроқ тушунайлик, чуқурроқ англайлик. Адолат ҳамма нарсадан устун бўлиши керак.

«Куч-адолатда» деган Амир Темур бобомизнинг бизга қолдирган ўғит-насиҳатларини эсимиздан, ҳаёлимиздан чиқаришга ҳақкимиз йўқ.

Ўзидан бир поғона юқори бўлган кишининг олдида икки букилиб, ўзидан бир поғона паст бўлган одамни оёқ ости қилиш эски мустабид тузум ва жамиятнинг тимсоли эди. Биз бундай иллатлардан қутулишимиз, уни бутунлай йўқотишимиз керак.

Ҳақиқий раҳбар барчага бирдай одилona муносабатда бўлади. Албатта, одамлар ҳар хил бўлади. Уларнинг орасида гап укмайдиган, баъзан эса рўй-рост эътироз билдирадиганлари ҳам бўлади. Халқ дегани барча фазилатлари билан бир қаторда нуқсонлари билан ҳам яхлитлигича халқдир. ҳақиқий раҳбар ана шу яхлитликни англаб, ақл билан ҳис этиб, уларнинг бошини қовуштириб, ўзига эргаштира олиши билан халқ олдида муносиб ҳурмат ва иззат қозонади.

Ҳақиқий раҳбар, одамларнинг кўнглига йўл топиб, уларни эзгуликка, яхшиликка даъват қилади ва ўзи ҳам одамлар юрагидан жой олади. Ана шундай бахт барчага каттаю-кичик раҳбарларга насиб этишини хоҳлайман»³.

Улкан синовлар, қийинчиликларни бошдан кечирдик. ҳаётимизнинг энг машаққатли йиллари ортда қолди. Ўзбекистон собиқ иттифок мамлакатлари орасида биринчилардан бўлиб кенг

¹ O'zsha asar. -B.239

² I.A.Karimov Vatan sardagos kabi muqaddasdir. T.3. -T: O'zbekiston, 1996 -B.11

³ I.A.Karimov Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz T.7. -T: O'zbekiston, 1996 -B.76-77

миқёсли ислохотлар йўлига, жамиятни тубдан ўзгартириш ва янгилаш йўлига кирди.

Хўш, ўша мақсадларимиз амалга ошдими? Танлаган йўлимиздан олға кетмоқдамизми?

Биринчи ва энг муҳим ютуғимиз шу бўлдики, ижтимоий-сиёсий барқарорликни, тинчликни, миллатлараро тотувликни таъминладик. Жамиятни кўп миллатлилиқ асосида шаклланишига шароит яратдик. Ўзбекистон ҳудудида 120 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари тинч-тотув яшаётганидан фахрланамиз.

Мустақиллик йиллари ҳокимияти тармоқларга ажратиш асосида миллий давлатчилиқ пойдеворини барпо этиш борасида тинимсиз меҳнат қилиш даври бўлди. Эски маъмурий-буйруқбозлик тизими ҳамда унинг ҳокимият бошқарув органлари барҳам топди. Давлат ҳаётининг янги демократик, ҳуқуқий асослари яратилди.

1992 йил декабрида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакатимиз ҳаётида улкан сиёсий воқеа бўлди. Халқимизнинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этишини таъминловчи сайлов тизими шаклланди ва қонун билан мустаҳкамланди.

Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов тизими – яъни ҳокимият тармоқларининг бўлиниши қонуний жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилди. Республика ва маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг ваколатлари чегараланди. Жойларда вакиллик ва ижро этувчи ҳокимият институти – ҳокимлик лавозимлари жорий этилди. Халқимизнинг тарихий анъаналари ва тафаккур тарзига мувофиқ, фуқаролар ўз-ўзини бошқарувининг муҳим жамоатчилиқ органи – маҳалланинг мавқеи қайта тикланди.

Улардан ташқари энг муҳим ютуғимиз шундан иборатки, барча фуқароларнинг қонун олдида ҳуқуқий тенглигини ҳамда қонуннинг ҳамма нисадан устунлигини кафолатловчи ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг мустаҳкам асоси яратилди.

Ҳақиқий демократиянинг яна бир зарур ва қонуний белгиси бўлган туб маънодаги кўп партиявийликни шакллантириш учун жамиятимизнинг сиёсий тизимини мутлақо янгилаш асослари яратилди.

Турли сиёсий ташкилотлар, мафкура ва фикрларнинг ранг-баранглилигига асосланган, бутунлай янги сиёсий тузум яратилди ва у ривожланиб бормоқда. ҳозирги вақтда республикада тўртта сиёсий партия ва ижтимоий ҳаракат фаолият кўрсатмоқда, 200 га яқин

жамоатчилик бирлашмалари рўйхатдан ўтган. Булар – давлат ва жамият масалаларини ҳал этишда тобора фаол иштирок этаётган қасаба, ёшлар, аёллар, фахрийлар уюшмалари, шунингдек, жамоатчилик жамғармалари ва ташкилотларидир.

Шундай қилиб, ислохотлар жараёнида республикада янги демократик сиёсий тизимнинг асослари яратилди, деб хулоса чиқариш мумкин. Бу тизим сиёсий ташкилотларнинг, мафкура ва фикрларнинг турли-туманлиги асосига қурилган бўлиб, давлат ва жамиятни бошқаришда фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлайди.

Жамиятимизнинг сиёсий ҳаётидаги энг муҳим ютуғимиз эса – ҳар бир инсон ва фуқаронинг тафаккури ва дунёкараши ўзгараяптгани, унинг сиёсий ва ижтимоий онги, умумий савияси изчил равишда юксалиб бораётганидир. Бу ҳақиқат жамиятимизнинг турли жабҳаларида яққол намоён бўлмоқда. Буни кўрмаслик, сезмасликка олишнинг иложи йўқ.

Демократлаштириш ва турмушимизнинг барча соҳаларида туб ислохотлар ўтказиш жараёни, узоқ ва узлуксиз давом этадиган жараён эканини аниқ билиб олишимиз керак. Таъбир жоиз бўлса, бу бизнинг кундалик табиий ҳолатимизга айланиши лозим. Биз изчил, қадам-бақдам янги марраларни эгаллашимиз, янги вазифаларни белгилаб олиб, уларни ҳал этишга бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этишимиз керак. Дасстлабки босқичда амалга оширилган ишларни қилмаганимизда, бугун келгуси истиқболлар ҳақида ўйлай олмас ҳам эдик.

Ислохотларнинг янги босқичида, эришилган натижаларнинг ҳолисоно баҳосидан келиб чиқиб, демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш йўналишларини белгилаб олишнинг аҳамияти жуда каттадир. Лўндароқ қилиб айтганда – демократлаштириш йўлидан собитқадам ривожланишнинг кейинги режаларини аниқлаб олиш, уларни халққа тушунарли ва яқин мазмун билан бойитиш лозим.

Бугунги кунда гап, энг аввало сиёсий ислохотларни чуқурлаштиришнинг вазифалари ва дастури тўғрисида бориши керак. Бу ислохотларнинг суръатлари эса, очигини айтганда, иқтисодий тараф ва турмушимизнинг бошқа соҳаларидаги ислохотларнинг кўламлари ва самарадорлигидан орқалда қолмоқда.

Республикада сиёсий институтлар ва суд тизими ислохотларини янада чуқурлаштиришнинг айрим принциплар, айгиш мумкинлиги, асосий йўналишлари ва муаммоларига қисқача тўхталиб ўтмоқчиман.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон жамиятимизни янада демократлаштириш йўлидан изчил бормоқда. Шу билан бирга, барпо этилган сиёсий институтлар шаклан демократик мезонлар ва ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий онг ҳуқуқий маданиятнинг жамият ривожигаги ўрни.

Мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида ҳуқуқий давлат қуришнинг назарий асослари ва амалий муаммолари ҳамда шахснинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш масалалари Ўзбекистоннинг 1992 йилги конституциясида ва президент И.Каримовнинг «Ўзбекистон - келажаги буюк давлат», «Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати» каби асарларида, Олий Мажлиснинг XII сессиясидаги «Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари», «Хозирги босқичда демократик ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари» номли маъруза ва нутқларида етарлича аниқлаб берилган.

Ҳуқуқий давлат қураш жараёнида фуқароларнинг маънавий камолотини ва ҳуқуқий онги, маданиятини, билимларини тобора бойитиб боришга ҳаракат қилинмоқда.

И.А.Каримов фуқаролар ва мансабдор шахслар юксак ҳуқуқий билимга, ҳуқуқий маданиятга, ҳуқуқий онглиikka эришмоғи, ҳуқуққа ҳурмат ва унга амал қилиш одат қондасига айланиши лозимлигини алоҳида жиддий таъкидламоқда: *«Кенг ва фаол ҳуқуқий маданиятнинг бир қисми бўлиб, у давлат ва ҳуқуқий воқеликлар ҳақидаги гоялар, қарашлар, ҳис-туйғулар, фикрлар, катифиятлар тизимидир. ҳуқуқий онгда ҳуқуқий ҳурият ва ҳуқуқий мафкура жиддий ўрин тутади».*

Бу муаммонинг иккинчи жиҳати шундан иборатки, талай муҳим қонунлар тегишли қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамланмаган, қабул қилинган ҳуқуқий меъёрлар ва кафолатларнинг рўёбга чиқаришининг аниқ механизми етарли даражада ишлаб чиқилмаган.

Бу борадаги муҳим йўналишлардан бири инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш юзасидан муайян тадбирларни амалга оширишдир. Ушбу тадбирлар ҳам давлат томонидан, ҳам иқтисодий тузилмалар фаолиятини кенгайтириш натижасида амалга оширилмоғи лозим.

Афсуски, кундалик ҳаётда инсонни, фуқарони камситадиган кўнлаб фактлар учраб туради. Бу ҳол мансабдор шахсларга, ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш органларига, яъни вазифасига кўра

инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиши лозим бўлган кишиларга муурожаат қилинганда учрамоқда.

Навбатдаги муҳим масала – республиканинг қонун ҳужжатларини инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро меъёрлар ва стандартларга мувофиқ ҳолга келтиришдир. Жаҳонда инсон ҳуқуқлари соҳасида 70 стандарт қабул қилинган.

Инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторинг ва назоратни таъминловчи идоравий тузилмаларни барпо этиш ҳам муҳим вазифадир. Олий мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институтининг, ҳуқуқпарвар жамоат ташкилотларининг мавқеи ва мақомини кўтариш зарур. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги мавжуд омбудсман институти, жамоатчилик фикри институти, амалдаги қонунчилик мониторинги институти, инсон ҳуқуқлари миллий маркази сингари ташкилотларни ривожлантириш ҳамда бошқа янги институтларни ташкил этиш лозим.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари мониторинги соҳасида халқаро ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни ҳам кенгайтириш зарур.

Аҳолида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш борисида янги қадриятлар ва кўникмаларни шакллантириш, пиропард натижада эса инсон ҳуқуқларига ҳурмат-эҳтиромни ва уларга риоя этишни умуммиллат даражасида ривожлантиришга қаратилган маданиятнинг юзага келтириш гоят муҳимдир.

Биз одамларнинг эскича психологиясини ўзгантириб, уларни янги ҳуқуқий онгни шакллантирмоғимиз лозим. Барча ўқув юрглариининг таҳсил дастурларига «инсон ҳуқуқлари» махсус курсини киритиш, шунингдек, таълим ва тарбиянинг бугун жараёнини инсонпарварлик гоёсига бўйсундириш зарур.

Ўртага қўйилган вазифалардан келиб чиқиб, аҳолининг сиёсий фаолигини ошириш муаммоларига алоҳида тўхтаб ўтишни истардим. Жамиятимизда янги мулкдорларнинг, тадбиркорларнинг, аксиялар, хусусий ва кичик корхоналар эгаларининг мавқеи ҳозирча анча зиф. Холбуки, улар, назаримда, жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётидан ўз манфаатларини шакллантириш ва ҳимоя қилишда фаол иштирок этишлари керак.

Аҳолининг сиёсий маданияти талаб даражасида эмас. Бу ҳолат уларнинг сиёсий, нодавлат ва жамоат тузилмаларини шакллантиришда суст иштирок этаётганида айниқса сезилмоқда. «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонун қабул қилинган.

қонунда ҳар кимга касаба уюшмаларига, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюлиш, сиёсий ҳаракатларда қатнашиш ҳуқуқи берилган.

Бироқ шунни айтиш керакки, сиёсий партияларнинг шаклланиш ва қарор топиш жараёни ғоят сушт кечмоқда, уларнинг сиёсий ва иқтисодий дастурлари ҳам заифдир. Мамлакатни сиёсий ва иқтисодий ривожлантиришнинг муқобил турларини ишлаб чиқиш ва ҳимоя қилишда улар етарлича фаоллик кўрсатмаяптилар.

Ўртага қўйилган вазифаларни ҳал этишда жамоат, нодавлат тузилмаларини ривожлантириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эгадир. Бинобарин, бундай тузилмалар замирида, назаримда, фуқаролар ташаббусларини шакллантириш, одамларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, турмушимизнинг кўпгина долзарб муаммоларини ҳал этиш истиқболлари мужассам.

Шунни яхши уқиб олишимиз керакки, жамиятимиз тузилмаларида мувозанатни сақлайдиган кучли оммавий, жамоат бирлашмалари бўлмас экан, давлат ҳокимиятининг барча бўғинларида ўзбошимчилик, волонтаризм, авторитар тафаккур ва бошқарув аппаратининг коррупцияси сингари иллаглар пайдо бўлмаслигига жиддий қафолат ҳам бўлмайди.

Биз шунни яхши биламизки, зарур базани – сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий базани яратмай туриб, одамларнинг онгини тегишли даражада шакллантирмай туриб, қисқа давр ичида бу мақсадларга эришишнинг иложи йўқ.

Инсон ҳуқуқлари бизнинг жамиятимизда қонунлар билангина эмас, балки халқнинг ўз онги, унинг ахлоқий тажрибаси, меҳр – шафқати ва сезгирлиги билан ҳам мустаҳкамланади. Инсоннинг энг устувор ва муқаддас ҳуқуқларидан бири – бу тинч яшаш ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқни амалга ошириш – давлат ва жамиятти демократиялаштиришнинг энг муҳим шартидир. Демократиянинг инсонпарварлиги шу билан белгиланади.

Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга сунгандагина қудратли кучга айланади. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди. Маънавият турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон –қардон қилади. Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион – миллион кишилар тақдири билан шаклланган. Уни ўлчаб ҳам поёнига етиб ҳам бўлмайди. У – инсон учун бутун бир олам.

Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак. Халқимизнинг хотираси ажойиб номларга бой. Бутун жаҳонга машҳур бўлган Беруний, ал-Хоразмий, Ибн Сино, Имом Бухорий, ат Термизий, Аҳмад Яссавий, Навоий, Улугбек ва бошқа кўпгина ашомалар маънавияти кенг ва айни вақтда қисмати оғир бўлган сиймолардир. Улар ўзларини ҳақиқатга ташна ва ўзи ҳақиқат бўлган халққа бағишладилар. Буюк аждодларимизнинг улуғ номлари, халқ хотираси ва унинг тақдири муносиб давом этишга лойиқдир.

Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт – саодат бўлмайди. Маънавиятни мустаҳкамлаш учун меҳнат ва маблағни аяш ўз келажагига болта уриш демакдир. Ватан ва жаҳон маданиятининг, адабиёт ва санъатнинг ютуқлари ҳар бир оилага етиб бориши учун оиланинг моддий таъминланганлигидан қатъий назар қулай шароитлар яратиш талаб этилади. Ижодий ходимларнинг маънавий кучига эркинлик бериш, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Таълим Ўзбекистон халқи маънавиятига яратувчанлик фаоллигини бахш этади. Ўсиб келаётган авлоднинг барча энг яхши имкониятлари унда намоён бўлади, касб – кори, маҳорати узлуксиз такомиллашади, катта авлодларнинг доно тажрибаси англаб олинади ва ёш авлодга ўтади. Ёшлар, уларнинг иқтидорлиги ва билим олишга қанқоқлигидан таълим ва маънавиятни тушуниб етиш бошланади.

Бизнинг давлатимиз мутахассислар тайёрлашнинг илғор жаҳон тажрибасини кенг жалб этади. X-XI ва XIV-XVI асрларда Мовароуннаҳр маданияти гуллаб яшнаган даврда бу ердаги кўплаб шаҳарларда олий ўқув юртлари бўлиб, илмий марказлар ҳисобланади эди. ҳозирги вақтда бу қутлугаъана тикланмоқда. Ўзбекистон ўзининг барча бойликларининг чинакам эгаси ва ҳақиқий маданий давлат бўлади.

Инсоннинг ўзи ва ўз оиласининг бахт – саодати йўлида меҳнат қилишга шахсан тайёр эканлиги унинг ички имкониятларини ташкил этади. Бизнинг кўламли ижтимоий иқтисодий ниятларимиз халқимизнинг меҳнатсеварлигидан келиб чиқади.

Шахс имкониятлари бизда жуда чуқур ирсий асосларга эгадир. Республикамизда жаҳон фани ва техникаси, фалсафа ва ютуқларини

эгаллаб олган ва шу билан бирга ўз халқига яқинликни сақлаб қолган кивилар жуда кўпдир.

«Илму фан тараққиёти биз учун энг устувор соҳалардан биридир. Бу соҳада хизмат қиладиган одамларнинг савияси, обрўси ҳақида ғамхўрлик қилишимиз, уларнинг ҳаётимизга қўшадиган ҳиссасига қараб эътибор беришимиз шарт. Ўзининг келажагини ўйлайдиган жамият, давлат, авваламбор, ўз олимларини, илм-зиё аҳлини ҳурмат қилиши керак, уларни юксак даражага кўтариши лозим. Модомики, илм-зиё аҳли биздан кўпроқ биладиган, узоқроқни кўрадиган, теранроқ англайдиган кивилар экан, демак уларнинг жамиятда тулган ўринлари алоҳида диққатга эга бўлиши керак. Шундай илмий шароит, шундай ижодий муҳит яратиш лозимки, токи илм-фан соҳасидаги ноёб истеъодларни болалик чоғидан танлаб олиш, авайлаб парвариш қилиш, миллатнинг энг катта бойлиги сифатида асрашга имконият тутилсин», – дейди юртбошимиз.

Таъкидлаш жоизки, узоқ тарихий жараёнда тадрижан шаклланган жамоатчилик фикрига кўра, гўёки давлат ва жамият қурилиши тўғрисидаги асосий ғоялар Фарбий Европа мутафаккирлари, хусусан, Б.Спиноза, Т.Гоббс, Д.Локк, Ш.Монтескье, Д.Дидро, П.Гольбах, Вольтер, Гельвесий ва бошқалар томонидан ривожлантирилган, деган ақидалар ҳам мавжуд эди. Республикамизнинг олий ўқув юртларида Хамураппи қонунилари, "Пётр Тузуклари", "Рим ҳуқуқи" ва "Рус ҳақиқати" каби бошқа халқ ва мамлакатлар тажрибасига асосланган манбалар кўпроқ ўрганилиб келинар эди. Қолбуки, аллома Форобийнинг адолатли жамият, оламнинг абадийлиги ҳақидаги ғоялари, Европа уйғониш даврига таъсир кўрсатган, тарихда исботланган ҳақиқат. Юқорида номлари зикр қилинган мутафаккирлар замонда мусулмон Шарқ мамлакатларида уйғониш ва ўсиш даври ўз чўққисига чиқиб, кейинги тараққиёт босқичини Фарбога узатди.

Давлат ва жамият қурилиши, дунё халқларининг келажаги кўп жиҳатдан ўша даврдаги Шарқ мутафаккирлари томонидан ишлаб чиқилган ва яратилган илмий-назарий асос ва маънавий сиёсий-ҳуқуқий муҳитда белгилаб берилган десак бу оддий ҳақиқатнинг ўзи бўлади. Мутафаккир ва давлат арбоблари Ат-Термизийнинг «Дастур ал-мулк», «Ал-жомий-ас-сахих» («Сулан»), Ал Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Низомулмулкнинг «Сиярул-мулк», Бурҳониддин Ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя», Амир Темур тузуклари, Алишер Навоийнинг «Ҳамса», Ҷ.М.Бобурнинг «Бобурнома» асарлари давлат

ва жамият қурилишида, сиёсий-ҳуқуқий ва бошқа илм-фанда, амалиёт бобида ўзини устивор санайдиган Ғарб мамлакатларида давлатчилик ва жамият қурилишида, давлат бошқарувида, илму-фанда, ҳарбий сиру асрорларни эгаллаш ва бошқаларда энг зарур ўқув қўлланма вазифасини ўтаб, ҳамда амалиётда фойдаланиб ҳаётга тадбиқ этилмоқда.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Либерализм гояларининг пайдо бўлиши, Иеремия Бентам гоялари, «Қонунчилик тамойиллари», «Ҳукумат ҳақида», Бенжамин Коснтан, Жон Стюард Милл, Алексис де Токвил, Гумболдт, Лоренсиптен, позитивизмнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, Огнюст Конт, Спенсернинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, Сперанский, Карамзин, Пестел, Муравёв сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ФИКРЛАР НАМУНАСИ

Бизда минглаб ишлар давомида миллиард-миллиард одамлар орасидан етишиб чиққан буюк доншмандлар тафаккурининг шундай асл мевалари мавжудки, бу буюк инсонларнинг ақл дурдоналари вақт синовиغا чидам бериб, галвирдан ўтиб келмоқда. Ўртамиёна нарсаларнинг бари итқитиб ташланиб, фақат ўзига хос, терин, зарур нарсаларгина қолган...

Л.Н.Толстой

Мен қадимги доншмандларнинг ўз асарларида бизга қолдириб кетган ақл дурдоналарини кўздан кечираман; агарки биз уларда нимадир яхши бир нарсага дуч келсак, уни ўзлаштириб оламиз ва жуда катта фойда ортирган ҳисобланамиз.

Сукрот

Олга интилган ҳар бир киши ўтмиши ва ўз даври бойликларидан фойдаланиши турган гап.

А.Дистервег

Мен, айниқса, зиддиятли ҳодисаларга синчковлигимни уйғотувчи ва ўша зиддиятларни ҳал этиб берадиган ҳар турли ихчам ҳикматли сўзларни қадрлайман.

И.Гёте

Ақлли одам доимо буюк кишилар синовидан ўтган йўлни танлаши ва энг ажойиб шахсларга тақлид қилиши керак, чунки мабодо у ўша буюклик даражасига кўтарилмаган тақдирда ҳам ҳар нечук қиттай бўлса-да, унинг ёғдусини эмади.

Н.Макиавелли

Жаҳон майдонида: бизнинг тузумимиз адолатли ва қулай ҳаётни, барча неъматларни капитал мулкдорга эмас, балки даҳоларни етиштиришига, санъат ва инсон ақлий қудратини янада такомиллаштиришига қодир бўлган меҳнаткаш халққа беришти, деган ҳақиқатни амалда исбот қилаётган миллат пайдо бўлди.

Т.Драйзер

Саховатнинг энг буюк жасурликлари ватанга муҳаббат туфайли юзага келган.

Ж.Ж.Руссо

Ким бўлишдан қатъий назар, унинг ватанпарварлиги сўзи билан эмас, иши билан исбот қилинади.

В.Г.Белинский

Бизга ота-оналар, болалар, яқин хеш-ақриболар қимматлидирлар; лекин муҳаббат бобидаги барча тасаввурларимиз биргина «Ватан» отли сўзда мужассамлашгандир. Ватанга нафи теккудек бўлса, – ахир қайси виждонли одам унинг учун жон бермоққа иккиланар экан?

Цицерон

Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади.

Г.Гегель

Энг мақбул фазилат – ватанга ва одалзодга кўрсатишган хизматда.

Ж.Делиль

Ҳар қандай миллат бошқалардан ўргана олади ва ўрганиши ҳам керак.

К.Маркс

Маданийлашган ваҳшийлик – барча ваҳшийликлардан ёмонроқдир.

К.Вебер

Ҳеч нимани қонунни билганимиздек билмаймиз.

О.Бальзак

Халқ қонунни ўз таянчи, ўзини муҳофаза қилувчи девор сифатида ҳимоя этмоғи лозим.

Гераклит

Қонунни ҳимоя қилолмайдиган, журъатсиз одамлар учун қонун беҳудадир.

Т.Маколей

Қонун ортида уни қўллаб-қувватлайдиган мажбурловчи куч бўлмаса — у қонун эмас.

Ж.Гарфилд

Одатлар — бу одамлардир, қонунлар эса — мамлакатнинг ақли. Одатлар кўпинча қонунлардан кўра шафқатсизроқдир. Аксари номақбул одатлар қонунлардан устун келади.

О.Бальзак

Қонунга риоя қилмайдиган одамдек ёвуз ҳайвон йўқ.

Ж.Савонарола

Қонун инсоний доноликнинг юксак ифодаси бўлиб, у одамлар тўплаган тажрибадан жамият фаровонлиги йўлида фойдаланади.

С.Жонсон

Ҳеч бир қонунга бўйсунмаслик ўзини нажотбахш ҳимоядан маҳрум этиш деган сўз, зеро, қонунлар бизни бошқалардангина эмас, ўзимиздан ҳам асраб турмоғи керак.

Г.Гейне

Қаерда қонун тугаса, у ерда зўрлик бошланади.

У.Питт

*Агар қайси ерда гариб хўрланур,
У хил мамлакат тезда вайрон бўлур.*

Саъдий

Граждан ва давлат ишларини қонун эмас, тобелар, бошлиқлар ва судьялар бошқарадиган юртнинг шўри қурсин! Уларнинг ҳар бири ўзини тенгсиз донишманд деб биладики, оқибатда «қўйчивон қўн бўлса, қўй ҳаром ўлади».

М.И.Кутозов

Қонун наноҳида бирлашган одамларнинг ўз олдиларига қўйган мақсаплари шундан иборатки, айрим шахслар томонидан қилинадиган зўравонлик ва адолатсизликнинг олидини олиши ва бартараф этиши учун улар шу йўл билан ижтимоий ҳокимият тузадилар.

Г.Мабли

Қонунлар иллатларга барҳам бериб, яхшиликка йўл очмоғи керак.

Цицерон

Қонунлар барчага баробар бўлиши зарур.

Ш.Монтескье

Гражданларнинг ҳақиқий тенглиги шундаки, улар қонунларга бир хилда итоат этмоқликлари лозим.

Ж.Даламбер

Мен учун қайси томон кучлилигининг аҳамияти йўқ; муҳими ҳуқуқ ким томондалигида.

В.Гюго

Ўзи қонунга амал қилмайдиган одам ҳам бошқалар учун қонун чиқариши мумкин.

Г.С.Сковорода

Энг ёвуз зўравонлик – қонун соясига беркиниб адолат байроғи остида ши кўради.

Ш.Монтескье

Қонуннинг ўта қаттиққўллиги – ўта адолатсизликдир.

Цицерон

*Зулм кўрса даврингда зolimдан эл,
Ўша зулм сендан эрур, яхши бил.*

Саъдий

Номақбул қонунчилик қумдан туқилган арқонга ўхшашлигини, уни эшмоқчи бўлсанг, бошиданоқ сочилиб кетишини доно одамлар биладилар.

Р.Эмерсон

Яхши қонунларни ҳурматламоқ, бемаъниларини эса бекор қилмоқ ёхуд ўзгартирмоқ лозим.

М.Русинек

Иложси борича кам қонун яратинг, лекин уларнинг ижросини назорат қилинг.

Ж.Локк

Қонун лўнда бўлиши керак, токи уни оли одамлар ҳам ёдда тутсинлар.

Сенека

Қонуилар оддий одамлар учун яратилади, шу боисдан улар ақл-идрокнинг оддийгина қоидаларига асосланмоғи лозим.

Т.Жефферсон

Агар табиат ҳам давлатга ўхшаб шунчалик кўп қонунларга эга бўлганда эди, олло-таолонинг ўзи ҳам уни бошқаролмай қолар эди.

Л.Берне

Давлатда қонунларнинг кўплиги балисоли табибларнинг кўплигига ўхшайди: табибларнинг кўплиги эса касаллик ва ожизлик белгисидир.

Ф.Вольтер

Одил суд барча илтимой эзгуликнинг пойдевори.

Ц.Гольбах

Судьялар ўз ишлари – қонунларни пеш қилмай, уни изоҳлаш эканини унутмасликлари керак.

Ф.Бэкон

Судья – гапирётган қонун, қонун эса тилсиз судьядир.

Цицерон

Судьялик курсисини эгаллашга лойиқлигингга дилингда иқроп бўлмагунингча бошқаларни судлашга журъат этма.

Эпиктет

Одил суднинг энг хатарли душмани – олдиндан уйлаб кўйилган нотўғри мулоҳазадир.

Ж.Ж.Руссо

На оқловчи ва на айниқса судья бурчни адо этаётганида, ўз туйғуларига берилишга мутлақо ҳақи йўқ.

Р.Стивенсон

Ҳалол одам ҳакамлик курсисиги утирар экан, шахсий майлларини унутади.

Цицерон

Адолат – давлатнинг бузилмас пойдеворидир.

Пиндар

Дўстни ҳам, душманни ҳам бир хилда суд қилиши керак.

Менандр

Агар сен одил судья бўлишни истасанг, қораловчига эмас, ишнинг ўзига қара.

Эпиктет

Одил судловда расмиятчилик ва дабдаба шунинг учун зарурки, у судьянинг бедодлигига ҳеч бир ўрин қолдирмайди, шунда халқ суд бетартиб, ноҳақлик билан эмас, балки мустаҳкам қоидалар асосида иш кўраётганини англайди.

Ч.Бекаррий

Қораламоқчи бўлган одамнинг шошилишига ҳаққи йўқ.

Ж.Мольер

Хонис ва сермулоҳаза одам ўз ҳукмини айтишига ҳеч вақт ошиқмайди.

Г.Филдинг

Жазо беришдан аввал ҳар доим гуноҳидан ўтишининг иложи йўқмикан, дея уйлаб кўриш керак.

Г.Лихтенберг

Ўзи йўқлар ҳар вақт айбдор бўлиб чиқадилар; ҳозир бўлганлар эса ҳақиқия ўзларини оқлаш имкониятига эгадирлар.

Б.Франклин

Жазолашдан кўра кечирмалик мардликдир. Ожиз одам кечиролмайди. Авф этмиш кучлилар фазилатидир.

М.Ганди

Жазолай олмайдиган судья оқибат натижада жиноятчининг шеригига айланади.

И.Гёте

Халқ олий ҳокимиятдан фойдалана олган жамиятгина эркинликнинг чинакам масканидир.

Цицерон

Эркинлик тилаган билан ўзи келмайди: эркинлик худоларнинг марҳамати эмас. У – халқнинг шундай бир фарзандики, қурани суронларида, улим машаққатларида туғилади, қон билан ювилади, ундан порох тутунини ҳиди анқиб туради.

Ф.Норрис

Миллат қанчалик ўсган бўлса, шахс мустақиллиги шу қадар тўла таъминланган ва айна пайтда бир шахс бошқасининг тажовузидан шу қадар ҳимояланган бўлади.

Д.И.Писярев

Одамнинг эркинликка интилиши бамисоли қозонга қамалган бугга ўхшай: уни ҳаддан ташқари қисганлари сари хавfli бўла боради ва аксинча, агар унга равон, яхши маъинадан тўғри йўл топиб берилса, манфаат ҳам келтиради.

В.Вейглинг

Давлатда оқилона эркинликка катта йўл очилган бўлса, қонун кучи ва граждaнларнинг ўз бурчларини адо этишлари ҳам шу қадар кўламлидир, зеро, эркинлик зояси ҳақиқия ҳақиқат зояси билан чамбарчас келади ва у билан биргаликда кўнчилик бахт-саодатига интилиши бурчини туғдиради.

М.С.Куторга

Фуқаро учун сиёсий эркинлик руҳий хотиржамликдир, шунда у ўзининг хавфсизлигига ишонади.

Ш.Монтескье

Ижтимоий эркинлик -- барча учун одил ва тенг бўлган жамият қонунларига бошдан-охир оғиммаи риоя қилишдан бўлак нарса эмас.

К.Ботта

Эркинлик қонун йўл қўйган барча нарсаларни қила билиш ҳуқуқидир.

Ш.Монтескье

Ўзгаларга зиён етказмай туриб, жамики нарсаларни қила олиши ҳуқуқи эркинликдир.

М.Клауднус

Фақат нодонларгина бебошликни эркинлик дейдилар.

Гасит

Эркинлик бекорчилик эмас, балки ўз вақтидан эркин фойдаланиши ва кўнглига ёққан касбни танлай олиши имкониятидир; қисқаси, эркин бўлиш бекор юриши эмас, аксинча нима қилиши ва нимани қилмасликни одамнинг шахсан ўзи ҳал этишидадир.

Ж.Лабрюйер

Биз мустақил мулоҳаза юритиши қобилиятимизни сақлаган, зарурат бизни мажбур қилинган, маълум жаражада ҳукм-фармойишдек бўлган фикрларни ҳимоя этишимизга зўрламаган чоғдагина чинакам эркинмиз.

Цицерон

Эркинликни яхши кўрмайдиган одам йўқ; аммо ҳаққўй одам уни барча учун, ноҳақ эса фақат ўзи учун талаб қилади.

Л.Берне

Дарҳақиқат, ҳар бир моддий нарса, сўзсиз, ўз вужудида, ўзига хос бўлган мартаба энг юксак камолотга эришиши учун борлиққа келган. Инсонга хос бўлган бу камолатнинг номи энг етук бахт-саодат деб аталади. Бу бахт-саодат шу юксак камолотга эришиши

йўлида бўлган ҳар турли жузъий нарсаларни ўзида бирлаштиради. Жузъий нарсалар энг етук бахт-саодатга олиб борувчи фазилатли санъат (касб-ҳунар)лардир. Халқлар ва шаҳар аҳлларини тарбиялаш учун касб-ҳунарни эгаллашга ва камолотга эришишга ўз ихтиёрларича ҳавас билан интилган кишилар ҳақиқий фазилат эгалари, ҳақиқий санъат аҳллари дур.

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшати ва олий даржадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирити олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж тугилади... Шу сабабли яшати учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интиланган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фиолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшати ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди.

Абу Наср Форобий

Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошлангич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганликлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

Абу Наср Форобий

Ўтмишда азиз боболаримиз ҳам ўз Она-Ватанларини жону дилидан севганлар, унинг иқбولى, истиқбولى, озодлиги устида қай-гурганлар ва фидокорона курашганлар.

Ватаннинг озодлиги ва мустақиллиги учун жон фидо қилган азиз фарзандларнинг номи эл қалбида абадий сақланади.

Эл бошига тушган мусибатни елриб ташлаган мардларни эл-юрт ҳурмат билан тилга олади, аксинча, Ватанни қадрламаган шахсни элу юрт қадрламайди.

Одамларнинг қадр-қимматига етмай туриб, киши ҳақиқий ватанпарвар бўлолмайди. Ватан аввало, бу – халқдир.

Сенинг шарафли ишларни бажаришинг учун, қаҳрамонлик нимуналарини кўрсати олишинг учун халқ мададкоринг ва таянчинг бўлади. Меҳнаткаш халқ сени қўллаб-қувватламас экан, ёлғиз ўзинг ҳаёт бустонида парвоз қилолмайсан. Сен меҳнат соҳасида тўр

галабаларга эришяётган Ватан фарзандларининг ҳаётини, фаолиятини чуқур кузатар экансан, уларнинг улўғвор ишлар қила олишлари учун мадад берган, ҳаёт чўққиларига парвоз қилишлар учун куч – қудрат бағишлаган меҳнаткаш халқ эканлигига тўла ишонч ҳосил қиласан. халқ назаридан қолиб, шон-шўҳрат, бахтга эга бўлган қаҳрамон йўқ. Ҳақиқий ватанпарвар инсон такаббурликка, фақат ўз манфаатини ўйловчи шахс бўлишига мутлақо йўл қўймайди ва меҳнаткаш халқдан ўз манфаатини устун қўймайди, ҳамма вақт халқ билан бир жон, бир тан бўлади.

Ислом Каримов

Суд жараёнида айблов ва ҳимоянинг амалда тенглиги таъминланмоғи ва бунинг учун адвокатура идораларининг мавқеини кўтариш даркор. Албатти суд жараёнида адвокатнинг аҳамияти катта. Чунки фуқаролар тергов органлари томонидан амалга ошириляётган ҳаракатлар қонунийли ёки қонуний эмасми, у ўзини ҳимоя қилишининг қандай воситаларидан фойдалана олади, деган саволларга жавоб топишда маълум бир қийинчиликларга дучор бўлиши мумкин. Адвокат эса, ушбу ҳаракатлар қонуний бўлишини назорат қилиб, ўз миждозига тегишли маслаҳатлар бериб, ҳуқуқини ҳимоя қилиб туради.

Ислом Каримов

Ҳуқуқий давлатнинг барча фуқаролари қонун олдида тенг. Қонун жалбият тинчлиги ва хавфсизлигини муҳофаза этади.

Ўзбекистонда туғилган, унинг заминида яшяётган ва меҳнат қилаётган ҳар бир киши, миллий мансублигидан ва эътиқодидан қатъи назар, Республикаميزнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлишига муносибдир.

Ислом Каримов

Адолат қачон бузилади?

Амалда ўтирган, вазифада ўтирган одам ўзи ахлоқий, маънавий нуқтани назардан бузгнса, нафсини тиёлмаса, тўғри йўлдан чиқса, мана шунда адолат бузилади, мана шунда одамлар бизларга нисбатан шончини йўқотаси.

Ислом Каримов

Раҳбарликнинг энг буюк мезони адолат. Бу сўзнинг замирида бутун халқ тақдири, жамият истиқболи, мамлакатимиз келажаги муҳассам бўлган. Буни чуқурроқ тушунашлик, чуқурроқ англашлик. Адолат ҳамма нарсадан устун бўлиши керак.

Ислом Каримов

Дунёда адолат қонуни мавжуд эканини ҳеч ким инкор этолмайди. Эртами-кечми ҳар бир инсон ани шу қонун олдида жавоб бериши муқаррар. Буни асло унутмаслик керак.

Ислом Каримов

Мақсадимиз эркин, демократик ҳуқуқий давлат қуриши, адолатли жамият барпо этиши. Ҳеч бир инсонни камситмаслик, эътиқодини ҳурмат қилиш, эркинлигини таъминлаш.

Ислом Каримов

Жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашиши самарадорлиги жазонинг оғирлиги ва шафқатсизлигига эмас, балки биринчи навбатда, қонунни бузган шахснинг жазонинг муқаррарлигини нечоғли англашига боғлиқ.

Ислом Каримов

ТЕСТЛАР

1. Қадимда қайси диний афсоналарига кўра худолар ҳукмдорлар ҳокимиятининг малаиан бўлиш билан бирга ердаги ишлар ва кишиларнинг тақдирини ҳал қилганлар?

- А) Қадимги Бобил
- В) Қадимги ҳинд
- С) Қадимги Юнон
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

2. Қадим Мисрликлар дунёнинг яратувчиси деб қайси маъбудни тан олишган?

- А) Исида
- В) Сет
- С) Ра
- Д) Осирис
- Е) Митра

3. Қадим Миср афсоналарига кўра Маат худоси...

- А) ҳақиқат
- В) Адолат
- С) Одил судлов
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

4. Қадим Мисрда озод кишиларнинг табиатан тенглиги ҳақидаги тасаввурлар...

- А) «Птахотеп ўғитлари»да мавжуд
- В) «Ипусер мулоҳазалари»да мавжуд
- С) «Гераклеополь шоҳи ўғитлар»да мавжуд
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

5. «Ипусер мулоҳазалари» муаллифи Ипусер 1750 йилда рўй берган воқеалар ҳақида: « «қонунсизлар» томонидан уюштирилган «дахшатли ўзгариш»» деб айтган. Шунда «қонунсизлар» деб кимни назарда тутган?

- А) Аслзодаларни
- В) қуйи табақа вакилларини
- С) ҳарбийларни
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

6. Бобилнинг қайси худоси Юнонларнинг Зевс худосидек мавқега эга эди?

- А) Шамаш
- В) Сет
- С) Мардук
- Д) Осирис
- Е) Митра

7. Шамаш қандай маъбуд эди?

- А) Адолат раҳнамоси ва ожизлар ҳимоячиси
- В) Ёвузлик ва зулмат
- С) Шамол
- Д) Ақл-идрок
- Е) Дехқончилик ва чорвачилик худоси

8. Қадимги Бобилнинг сиёсий-ҳуқуқий ёдгорлиги ҳисобланган Ҳамураини қонулар нечанчи асрга хос?

- А) Мил.авв. XIII аср
- В) Мил.авв. XVIII аср
- С) Мил.авв. XVI аср
- Д) Мил.авв. VIII аср
- Е) Мил.авв. XI аср

9. Ҳамураини қонулари...

- А) Хукиз терисига ёзилган
- В) Сопол тахтачиларга битилган
- С) Тош деворларга ўйилган
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

10. Ҳамуранги қонуларига кўра жангдан бош гортган аскар...

- A) Сазойи қилинган
- B) Бир умр қамоқ жазосига маҳкум қилинган
- C) Ўлим жазосига маҳкум қилинган
- D) Бадарга қилинган
- E) Кечириб юборилган

11. Веда сўзининг маъноси нима?

- A) Билим
- B) Қонун
- C) Ибрат
- D) А ва В
- E) Барча жавоб тўғри

12. Қадимги Ҳиндистонда варнага мансублик ...га қараб белгиланган.

- A) Тугилиш
- B) Насаб
- C) қонун
- D) А ва В
- E) Барча жавоб тўғри

13. Қадимги ҳинд таълимотига кўра инсон зотининг дастлабки аждоди ким ҳисобланган?

- A) Кришна
- B) Браҳман
- C) Шива
- D) Ману
- E) Будда

14. Дхарма нима?

- A) Одил суд худоси
- B) қонун
- C) Мансаб
- D) А ва В
- E) Барча жавоб тўғри

15. «Ману қонунлари»га кўра бутун оламни ... бошқаради.

- A) қонун
- B) Адолат
- C) Жазо
- D) ҳукмдор
- E) Худо

16. Будда қонунлари тўқлами нима деб аталади?

- A) «Веда»
- B) «Дхарма»
- C) «Шамаш стези»
- D) «Гітахотеп ўғитлари»
- E) «Дхаммапада»

17. Қадимги Хитой сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи қачонга бориб тақалади?

- A) Мил.авв. I мингйилликка
- B) Мил.авв. III мингйилликка
- C) Мил.авв. IIII мингйилликка
- D) Мил.авв. XX асрга
- E) Мил.авв. XV асрга

18. Қадимги Хитойда мугафаккирлар ва турли таълимот асосчилари кимлар эди?

- A) Ҳокимият вакиллари
- B) Қуйи табақа вакиллари
- C) Ҳарбийлар
- D) Аслзодалар
- E) Дехқонлар

19. Хитой сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларини пойдевори қайси таълимот ҳисобланади?

- A) Легизм
- B) Конфусизм
- C) Даосизм
- D) A ва B
- E) Барча жавоб тўғри

20. Қуйидаги шахслардан қайси бири ўз мактабига эга бўлган?

- A) Конфуций
- B) Лао-Сзи
- C) Мао-Сзи
- D) Хан Фей
- E) Шан Ян

21. Конфуцийнинг асосий китоби нима деб аталган?

- A) «Олижаноб эрлар»
- B) «Сухбат ва мулоҳазалар»
- C) «Ўғитлар»
- D) «Асосий қонун»
- E) Барча жавоб тўғри

22. Қадимги Хитой афсоналарида Императорни... деб аташган.

- A) «Оида бошлиғи»
- B) «Осмон фарзанди»
- C) «қуёш нури»
- D) «Худонинг ердаги ноиб»
- E) «Халқ отаси»

23. Конфуцийнинг фикрича...

- A) Жамиятни бошқаришда маърифатли кишиларга ишонмоқ зарур.
- B) Императорга бўйсиниш лозим.
- C) Позитив қонунларни керак эмас.
- D) A ва B
- E) Барча жавоблар тўғри

24. «Кекса донишманд» ким?

- A) Конфуций
- B) Лао-Сзи
- C) Мао-Сзи
- D) Хан Фей
- E) Шан Ян

25. Қуйидаги мутафаккирлардан қайси бири давлат бошқарувида оддий одамлар манфаатларини ҳисобга олиш муҳим ўрни тутади?

- A) Конфуций
- B) Лао-Сзи
- C) Мао-Сзи
- D) Хан Фей
- E) Шан Ян

26. Легизмнинг асосий ғоялар қайси китобда ўз аксини топган?

- A) «Олижаноб эрлар»
- B) «Шан вилояти ҳукмдори китоби»
- C) «Ўғитлар»
- D) «Асосий қонун»
- E) «Сухбат ва мулоҳазалар»

27. «Ўтган ҳукмдорларнинг ҳар қандай қонуни ўз даври учун муҳим бўлган. Вақт ва қонун бирдай ривожланмайди». Юқоридаги фикрлар кимга тегишли?

- A) Конфуций
- B) Лао-Сзи
- C) Мао-Сзи
- D) Хан Фей
- E) Шан Ян

28. Қуйидаги полислардан қай бирида бошқарувнинг Тирания усули ўрнатилган?

- A) Афина
- B) Спарта
- C) Сиракуза
- D) Фива
- E) Мегара

29. Қуйидаги шахслардан қай бири «Егги доннишманд» сирасига кирмайди?

- A) Фалес
- B) Питтак
- C) Периандр
- D) Солон
- E) Гесиод

30. Куйидаги мутафаккирлардан қайсиларининг мистик дунёқарашида рақамлар ҳақидаги таълимотлар муҳим ўрин тутади?

- A) Пифагор
- B) Архит
- C) Лизис
- D) Филолей
- E) Барча жавоблар тўғри

31. Гераклит...

- A) Аристократия тарафдори эди
- B) Демократияни қоралар эди
- C) Монархияни мақуларди
- D) A ва B
- E) A, B, C

32. Идеалистик фалсафа йўналишининг асосчиси ким?

- A) Фалес
- B) Сукрот
- C) Афлотун
- D) Арасту
- E) Пифагор

33. «Афлотун менинг дўстим, лекин ҳақиқат ундан улугроқ» ябораси кимга тегишли?

- A) Фалес
- B) Сукрот
- C) Афлотун
- D) Арасту
- E) Пифагор

34. Афинада фалсафа мактаби «Лицей»ни очган юнон файласуфи ким?

- A) Фалес
- B) Сукрот
- C) Афлотун
- D) Арасту
- E) Пифагор

35. Эпикур ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари билан қайси файласуфнинг давомчиси ҳисобланади?

- А) Демокрит
- В) Сукрот
- С) Полибий
- Д) Арасту
- Е) Гераклит

36. Машҳур римлик ноғиж ва мутафаккир Марк Туллий Цицероннинг қарашлари унинг қайси асарларида ўз аксини топган?

- А) «Давлат тўғрисида»
- В) «Қонунлар тўғрисида»
- С) «Буюмларнинг табиати ҳақида»
- Д) А ва В
- Е) А, В, С

37. Цицерон ўз асарларида неча хил давлат шаклини айтиб ўтган?

- А) 5
- В) 3
- С) 4
- Д) 6
- Е) У ўз асарларида бу ҳақида сўз юритмаган

38. Гней Флавия ким бўлган?

- А) Юлий Сезарнинг вазири
- В) Алпия Клавдия Секанинг мирзоси
- С) Тиберий Корункийнинг шогирди
- Д) А ва В
- Е) В ва С

39. Фома Аквинский бошқарувнинг қайси турини тарафдори бўлган?

- А) Аристократия
- В) Демократия
- С) Монархия
- Д) Олигархия
- Е) Тирания

40. Н. Макиавеллининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида...

- A) Тарихийлик муҳим ўрин тутади
- B) Ахлоқ қоидаларига катта эътибор берилади
- C) Кўпроқ давлат бошқарувига эътибор қаратади
- D) A ва B
- E) A, B, C

41. Сиёсий фанда «Макиавеллизм» деганда нима тушунилади?

- A) Ахлоқ меъёрларига эътиборсизлик билан муносабатда бўлиш
- B) Ҳокимиятни яхши қонунлар ва кучли қўшинга эга бўлиш
- C) Давлат бошқарувида ахлоқ қоидаларига катта эътибор бериш
- D) A ва B
- E) Тўғри жавоб йўқ

42. «Тарихни осон ўрганиш методи», «Республика тўғрисида олти китоб» ва бошқа бир неча асарлар муаллифи бўлган француз мутафаккири ким?

- A) Макиавелли
- B) Боден
- C) Кампонелло
- D) Т. Мор
- E) Тўғри жавоб йўқ

43. XVI аср француз мутафаккири Ж. Боденни XIII асрда яшаб ўтган илоҳиётчи олим Ф. Аквинский билан қайси жиҳат бирлаштириб турган?

- A) Улар давлат бошқарувининг Монархия типини ёқлашган.
- B) Улар «Давлат табиий тараққиёт натижасидир» деб ҳисоблашган.
- C) Ҳар иккала мутафаккир фикрларида идеал давлат тушунчаси муҳим ўрин тутади.
- D) Уларнинг фикрича давлатни фақатгина илоҳий қонунлар билангина бошқариш мумкин.
- E) Уларнинг фикрларида ҳеч қандай ўхшашлик йўқ.

44. Инсонлар бир-бирига душманлик қилмасликлари учун барча инсонларни экваторга жойлаштириш ҳақидаги таълимотни илғари сурган мутафаккир ким?

- A) Томас Мор
- B) Томазо Кампанелло
- C) Жон Бодин
- D) Николо Макиавелли
- E) Тўғри жавоб йўқ

45. М.Подуанскийнинг асари қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- A) «Тинчлик ҳимоячиси»
- B) «Етти киши»
- C) «Флоренсия тарихи»
- D) «Хукмдор»
- E) «Муқаддима»

46. Рус подшоеси Николай II қайси донишмандга «Россия империяси қонуналари мажмуини тузишни топширган»?

- A) П.Пестел
- B) Н.Карамзин
- C) М.Сперанский
- D) Н.Муравьев

47. Рус шоири Пётр Вяземский қайси рус давлат арбобини «юксак мартабали чиновник» дея тарифлаган?

- A) Н.Муравьев
- B) Н.Карамзин
- C) П.Пестел
- D) М.Сперанский

48. М.Сперанский кимни ер юзининг олий қонун чиқарувчиси деб ҳисоблайди?

- A) Монархни
- B) Думани
- C) Халқ вечабини
- D) Тўғри жавоб йўқ

49. М.Сперанский фикрича Россия ўзининг тарихий ривожланишида қанча босқични босиб ўтди?

- A) 1 босқични
- B) 2 босқични
- C) 3 босқични
- D) 4 босқични

50. М.Сперанский қандай давлат шаклини орзу қилган?

- A) Кинститусиявий монархияни
- B) Монархияни
- C) Республика
- D) Парламентар

51. М.Сперанский фикрича қонун чиқарувчи ҳокимия қайси органга топширилиши керак?

- A) Икки палатали думага
- B) Халқ вечаига
- C) Монархга
- D) Монарх хузуридаги кенгашга

52. М.Сперанский фикрига қура суд ҳокимиятининг олий органи қайси?

- A) Қирол суди
- B) Олий суд
- C) Сенат ва пресеажнилар суди
- D) Арбитраж суди

53. «Фуқаролар ҳуқуқи сиёсий ҳуқуқларга асосланиши керак, фуқаролик қонунини сиёсий қонунларсиз мавжуд бўлмайди» – ушбу фикрлар кимга тегишли?

- A) М.Сперанский
- B) Н.Карамзин
- C) П.Пестел
- D) Н.Муравьев

54. «Сарой унвонлари ҳақида», «Ҳиновникларни имтихондан ўтказиш тўғрисида» қонунларни қайси рус дошманди ишлаб чиққан?

- А) П.Пестел
- Б) Н.Карамзин
- С) М.Сперанский
- Д) Н.Муравьев

55. М.Сперанский фикрига кура солиқларни ўрнатил хукуки кинга берилиши лозим?

- А) Икки палатали думага
- Б) Халқ вечасига
- С) Монархга
- Д) Монарх хузуридаги кенгашга

56. «Россия давлатлари тарихи» асари қайси рус таълимотчисига тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьев

57. Рус подноси Александр II қайси рус дошмандинга «историограф» унвонини берди?

- А) Н.Карамзин
- Б) М.Сперанский
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьев

58. Давлат ҳокимият бўлишинга қарши чиқиб, «Империядаги иккита ҳокимиятни қафас ичида бир-бирини еб қўйишга шай турган шер»га ўхшатган рус дошмандини кўрсатинг?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьев

59. Н.Карамзин қандай давлат бошқарувини ёқлайди?

- А) Кинститусиявий монархияни
- В) Монархияни
- С) Республика
- Д) Парламентар

60. «Судьяларга юриспруденция асослари керак, уларга Рим ҳуқуқини ўргатишга ҳали бизнинг ватанимиз билим даражаси тайёр эмас» – ушбу фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Муравъёв
- С) П.Пестел
- Д) Н.Карамзин

61. Н.Карамзиннинг фикрича жамият табақаларга бўлиниши керак. Қайси қаторда табақалар жойлашуви гўтри кўрсатилган?

- А) рухонийлар, дворянлар, совдогар крестянлар, оддий халқ
- В) рухонийлар, совдогар крестянлар, дворянлар, оддий халқ
- С) оддий халқ, рухонийлар, совдогар крестянлар, дворянлар
- Д) дворянлар, рухонийлар, совдогар крестянлар, оддий халқ

62. Н.Карамзин, яхши давлат бошқарувини ташкил этиш учун...

- А) Суд ҳокимиятини кучайтириш керак дейди
- В) Марказий ҳокимият ваколатини кучсизлантириб, жойлардаги ҳокимият ваколатини кенгайтириш керак дейди
- С) Жойлардаги ҳокимият ҳокимият ваколатини кучсизлантириб, марказий ваколатини кенгайтириш керак дейди
- Д) Дума ҳокимиятини кучайтириш керак дейди

63. Н.Карамзин давлат аппарати чиновниклари масъулиятини ошириш учун қандай тадбир қўллашни тақриф қилган?

- А) Билимли, махсус ўқитилган кадрлар тайёрлашни
- В) Чиновникларни жазо билан кўрқитишни
- С) Чиновникларнинг ваколатини янада оширишни
- Д) В ва С

64. Рус подшоиси Александр I га жойларда ҳокимият губернаторлар томонидан амалга оширилиши ва бунинг учун 50 нафар ақлли ва ваколатли шахс топишни маслаҳат берган донишмандни топинг?

- A) М.Сперанский
- Б) П.Пестел
- С) Н.Карамзин
- Д) Н.Муравьев

65. «Қадимги ва янги Россия ҳамда унинг сиёсий ва фуқаролик муносабатлари ҳақида» мактубни рус подшоиси Александр I га юборган донишмандни топинг?

- A) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьев

66. Н.Карамзин қайси бошқарув шаклини танқид қилди?

- A) Алигархия
- Б) Тирания
- С) Демократия
- Д) Республика

67. Карамзин жамиятни табақаларга бўлган бўлиб, қайси табақани имтиёزلардан фойдаланувчи, ҳурматта лойиқ табақа деб ҳисоблайди?

- A) Оддий халқ
- Б) Ҳарбийлар
- С) Крпастанойлар
- Д) Рухонийлар

68. Ташқи сиёсат борасида Н.Карамзин ...

- A) Тинчлик муносабатлар тарафдори
- Б) Ўзаро тенглик тарафдори
- С) Дунёга ҳукмронлик тарафдори
- Д) Тўғри жавоб йўқ

69. Армиянинг сонини қисқартириш, ҳарбий қишлоқларни йўқ қилиш кераклиги тўғрисидаги фикрларни ким илгари сурган?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьев

70. Н.Карамзиннинг Александр II га йўллаган мактуби...

- А) Эътиборсиз қолдирилди
- Б) Қўллаб-қувватланди
- С) Каттиқ танқидга учради
- Д) Мактуб Александр I га етиб бормади

71. «Рус ҳақиқати» асари муаллифи ким?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьев

72. П.Пестелнинг фалсафий қарашларига мувофиқ у ...

- А) Материалист ва атеист эди
- Б) Софист эди
- С) Идеалист эди
- Д) А ва С

73. Ҳукумат халқ учун, унинг манфаати учун энг яхши воситаларни танлашга мажбуриятини ким илгари сурган?

- А) П.Пестел
- Б) Н.Карамзин
- С) М.Сперанский
- Д) Н.Муравьев

74. «Давлатнинг мақсади ҳамма ва ҳар кимнинг яхши ҳолатда бўлишидир» ушбу фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) П.Пестел
- С) Н.Карамзин
- Д) Н.Муравьев

75. П.Пестел қонунларни уч гуруҳга бўлади, қайси қаторда улар гўгри кўрсатилган?

- А) Маънавий, табиий, фуқаролик
- В) Сиёсий, маданий, ижобий
- С) Илоҳий, табиий, позитив
- Д) П.Пестел қонунларни гуруҳларга ажратмаган

76. П.Пестелнинг фикрига кура давлат ўз мақсадларига қандай воситалар орқали эришади?

- А) Кучли армияга таянган ҳолда
- В) Қонунлар асосида
- С) Адолатли ҳукмдорга эга бўлиб
- Д) А,В,С

77. П.Пестелнинг сиёсий идеали...

- А)Тирания
- В) Аристархия
- С) Демократия
- Д) Республика

78. П.Пестелнинг фикрига кура ижро ҳокимити қайси органга тегишли бўлмоғи лозим?

- А) Давлат думасига
- В) Халқ вечаига
- С) Монархга
- Д) Суд ҳокимиятига

79. П.Пестелнинг фикрига кура ер икки қисмга...

- А) Давлат ва жамоа мулкига бўлинади
- В) Ижтимоий ва ҳусусий мулкка бўлинади
- С) Давлат ва ҳусусий мулкка бўлинади
- Д) Черков ва давлат мулкига бўлинади

80. П.Пестелнинг фикрига давлат думаси неча кишидан иборат бўлади?

- А) 5
- В) 15
- С) 20
- Д) 8

81. П.Пестелнинг фикрича олий собор кимлардан ташкил тошмоғи лозим?

- А) Боярлардан
- В) Дворянлардан
- С) Донишмандлардан
- Д) Руҳонийлардан

82. П.Пестел тузган лойихага биноан энг кичик маъмурий ҳудудни аниқланг?

- А) Област
- В) Губерния
- С) Волост
- Д) Уезд

83. П.Пестел «Россия ҳақиқати»да шахснинг қайси ҳуқуқ ва эркинликларига катта аҳамият берди?

- А) Шахсий
- В) Сиёсий
- С) Мулкий
- Д) Маданий

84. П.Пестел фикрича жамиятда партияларни тузиш...

- А) Демократияни кучайтиради
- В) Халқ бирлигини бузади
- С) Эркинликни кучайтиради
- Д) Давлатни кучсизлантиради

85. “Сайлов ҳуқуқидан 20 ёшга тўлган эркак жинсига мансуб кишилар фойдаланадилар” деган фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравъев

86. Н.Муравъёв сиёсий қарашлари қайси маърифатгарлик ва сиёсий таълимотчилар таъсирида шаклланди?

- А) Француз
- В) Инглиз
- С) Немис
- Д) Голланд

87. Н.Муравъёв таълимотига кура энг яхши давлат божаруви шакли қайси қаторда кўрсатилган?

- А) Республика
- В) Монархия
- С) Кинститусиявий монархия
- Д) Парламентар

88. Н.Муравъёв фикрича қонунчилик ҳокимияти икки палатадан иборат бўлади, улар..

- А) Олий дума ва вакиллар палатаси
- В) Олий собор ва давлат думаси
- С) Сенат ва вакиллар палатаси
- Д) Сенат ва халқ вечази

89. Н.Муравъёв фикрича сайлов ҳуқуқига...

- А) Боярлар эга
- В) Вояга етган барча аҳоли эга
- С) Фақат крепастнойлар эга
- Д) Дворянлар эга

90. Н.Муравъёв фикрига кура ҳарбий кучлар олий қумондоним ким?

- А) Монарх
- В) Ҳарбий вазир
- С) Бош рухоний
- Д) Дума бошлиғи

91. Н.Муравъёв конституциясига мувофиқ, давлат қурилиши...

- А) Унитардир
- В) Консервативдир
- С) Федеративдир
- Д) Тўғри жавоб йўқ

92. Н.Муравъёв фикрига кура област бошқаруви икки палатага бўлинади. Булар қайсилар?

- A) Област думаси ва сайланганлар палатаси
- B) Собор ва махсус кенгаш
- C) Губернатор ва ижроия кенгаши
- D) Област сенати ва вакиллар палатаси

93. Н.Муравъёв фикрича област судьяси неча ёшгача фаолият кўрсатади?

- A) Умрбод
- B) 50 ёшгача
- C) 70 ёшгача
- D) 60 ёшгача

94. Н.Муравъёв фикрича Олий суд судьялари устидан шикоят...

- A) Олий суд вакиллар палатасига берилади
- B) Присяжникилар судига берилади
- C) Монархга берилади
- D) Думага тақдим этилади

95. «Олий суд органи халқ вечази томонидан бир умрга сайланади», – деган фикрлар кимга тегишли?

- A) М.Сперанский
- B) Н.Карамзин
- C) П.Пестел
- D) Н.Муравъёв

96. «Сиёсий таълимотлар тарихи», «Ҳуқуқ фалсафаси» асарлари муаллифи ким?

- A) М.Сперанский
- B) Н.Карамзин
- C) Б.Н.Чичерин
- D) И.А.Илъин

97. Б.Н.Чичериннинг фикрича қонуннинг эркинликка нисбатан муносабати икки хил бўлади. Улар мажбур қилиш ва ...

- А) ихтиёри
- Б) шартномавий
- С) рағбатлантирувчи
- Д) тенглаштирувчи

98. «Шахслар муассасалар учун эмас, муассасалар шахслар учун» деган фикрни ким айтган?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) Б.Н.Чичерин
- Д) И.А.Ильин

99. Б.Н.Чичериннинг ҳуқуқ фалсафаси тўғрисидаги қаравлари қайси мутафаккир тоъларга асосланади?

- А) Гегель
- Б) Монтегескье
- С) Спенсер
- Д) Ж.Локк

100. «Ҳуқуқ қонун билан белгиланган эркинликдир», -деган фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) Б.Н.Чичерин
- Д) И.А.Ильин

101. Ҳуқуқ муаммоларини инсоният тарихи ва маданиятининг гаркибий қисми сифатида талқин қилган рус мутафаккирини аниқланг.

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) Б.Н.Чичерин
- Д) И.А.Ильин

102. И.А.Ильиннинг фикрича табиий ҳуқуқ билан ижобий ҳуқуқ ўртасидаги муносабат нимада намоён бўлади?

- A) реал ҳуқуқда
- B) позитив ҳуқуқда
- C) прогматик ҳуқуқда
- D) Тўғри жавоб йўқ

103. И.А.Ильиннинг фикрича ижобий ҳуқуқ қандай шароитда яратилиши мумкин?

- A) таъмагир ирода, нотўғри назария ва билмаслик
- B) адолат принципи асосида
- C) тенглик принципи асосида
- D) эркинлик асосида

104. И.А.Ильиннинг фикрича табиий ҳуқуқ мақсадга эришиш бўлса, ижобий ҳуқуқ...

- A) мақсадга эришишни рад этади
- B) тўсиқларни вужудга келтириши мумкин
- C) мақсадни амалга ошириш воситасидир
- D) A ва C

105. И.А.Ильиннинг фикрича табиий ҳуқуқнинг қонуи йўли билан таъминлашга интилувчиси ким?

- A) Монарх
- B) Ҳуқуқшунос
- C) Дворян
- D) Рухоний

106. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда Мисрликлар Ра (куёш худоси)ни дунёнинг ярагувчиси деб ҳисоблашган деган таърифни қайси тарихчи ёзиб ўтган?

- A) Плутарх
- B) Геродот
- C) Полиен
- D) Мао-сзи
- Э) Арриан

107. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда Маат (Ма-ат) худоси нима тимсоли?

- А) ҳақиқат
- В) адолат
- С) одил судлов
- Д) А ва Б
- Э) Ҳамма жавоблар тўғри

108. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда қайси касб эгалари ўзларини Маат худоси фидойилари деб ҳисоблашган?

- А) Судьялар
- В) Руҳонийлар
- С) Ҳокимлар
- Д) А ва С
- Е) Тўғри жавоб йўқ

109. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотда «ма-ат» тушунчаси нимани англатади?

- А) адолат-ҳақиқат
- В) шафқат-рахмдиллик
- С) бўйсиниш
- Д) А ва Б
- Е) Фақат А

110. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотда «Ираҳотен ўғитлари» қайси даврга мансуб?

- А) Мил.авв XXV асрга
- В) Мил.авв XXVI асрга
- С) Мил.авв XXVII асрга
- Д) Мил.авв XXVIII асрга
- Е) Мил.авв XXIX асрга

111. «Птахотеп ўғитлари»даги инсон ҳуқ-атворининг ка тамайили нима дегани?

- A) фозил ва адолатли ҳуқ-атворнинг ўзига хос мезонига мувофиқ бўлиши зарурлиги
- B) иймонли ва тарбияли ҳуқ-атворнинг ўзига хос мезонига мувофиқ бўлиши зарурлиги
- C) оила ва жамият ҳуқ-атворнинг ўзига хос мезонига мувофиқ бўлиши зарурлиги
- D) B ва C
- E) фақат C

112. «Мурдалар китоби»да қайси табақа вакиллари улугланишган?

- A) коҳинлар
- B) доҳийлар
- C) ҳарбийлар
- D) судьялар
- E) ҳокимлар

113. «Аъёнларингни ўстир (мансабда), шунда улар сенинг қонунларингни охиригача бажарадилар», – юқорида келтирилган жумла ким томонидан айтилган ва қайси асардан олинган?

- A) Ахтой томонидан, «Гераклеопол шоҳи ўғитлари»
- B) Ипусер томонидан, «Ипусернинг мулоҳазалари»
- C) Ахтой томонидан, «Птахотеп ўғитлари»
- D) Ипусер томонидан, «Гераклеопол шоҳи ўғитлари»
- E) Тўғри жавоб йўқ

114. Ипусер «даҳшатли ўзгариш» деб нимани таърифлаган?

- A) Мил.авв 1750 йилги кўзғолонни
- B) «қонунсизлар» томонидан уюштирилган ҳаракатни
- C) куйи табақаларнинг аслзодаларга қарши чиқишини
- D) ҳамма жавоб тўғри
- E) тўғри жавоб йўқ

115. Сиёсий-ҳуқуқий таълимот бўйича Геродотнинг «Тарих» асарида маълумот берилишича, Мисрнинг биринчи подшоҳи давридан го Геродот Мисрга таъриф қилганига қалар подшоҳларнинг неча авлоди ўтган?

- А) 341
- Б) 214
- С) 415
- Д) 218
- Е) 456

116. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотда қадимги Бобилда қайси халқ ҳукмронлик қилган?

- А) Шумер халқи
- Б) Аккад халқи
- С) Перук халқи
- Д) Тарси халқи
- Е) А ва Б

117. Милoddan аввалги II асрга келиб Бобилда Шамаш худоси қайси сифатлар билан таърифлана бошланган?

- А) адолат раҳнамоси
- Б) оғизлар ҳимоячиси
- С) кўёш худоси
- Д) А ва Б
- Е) А,Б,С

118. «Шамаш стези»-...

- А) адолат, ҳақиқат ва ҳуқуқ йўлига гов бўлиш
- Б) худога, ҳокимга қарши чиқиш
- С) ҳуқуқбузарлик
- Д) А ва Б
- Е) А ва С

119. Ҳаммурапи қонунлари неча параграфдан иборат?

- А) 250
- Б) 260
- С) 270
- Д) 280
- Е) 290

120. Бобыл жамиятининг ижтимоий таркибини кўрсатинг!

- A) жамият аъзолари;
- Б) ҳуқуқий эркин, лекин жамият аъзоси бўлмаган;
- С) подшоҳлик хўжалигида хизматдаги тенг ҳуқуқсиз одамлар;
- Д) куллар;
- Е) ҳамма жавоб тўғри

121. Бобилда кул турлари. . .

- A) подшо куллари, рухонийларнинг куллари, хусусий куллар
- Б) подшо куллари, хусусий куллар, ибодатхона куллари
- С) подшо куллари, эркин куллар, ибодатхона куллари
- Д) фақат Б

122. Ҳаммурапи қонунларида кимларнинг алоҳида мавқеи расмийлаштирилиб қўйилган?

- A) сарой хизматчиларининг
- Б) ҳарбий жангчиларнинг
- С) озод кишиларнинг
- Д) ёрликқа эга шахсларнинг
- Е) вилоят ҳокимларининг

123. Ҳаммурапи Қонунларида агар жангчи юришларда қатнашишдан қандай жазо берилган?

- A) ордалия
- Б) кўзга мил тортиш
- С) ўлим жазоси
- Д) умрбод зиндонбанд қилиш
- Е) сургун қилиш

124. «Веда» сўзининг маъноси нима?

- A) билим
- Б) таълимот
- С) куч-қудрат
- Д) А ва Б
- Е) А,Б,С

125. Ҳаммурапи Қонуниларида ҳуқуқнинг қайси соҳаларига гўхталиб ўтилган?

- А) мулк ҳуқуқи
- Б) мерос ҳуқуқи
- С) суд ҳуқуқи
- Д) никоҳ ва oila масалалари
- Е) ҳамма жавоб тўғри

126. АҚШда мустақилликка бўлган ҳаракатлар даврида қандай гашкилотлар юзага келган эди?

- А) озодлик қиллари
- б) озодлик ўғиллари
- с) озодлик оталари.

127. Қайси йиллар Америкада мустақилликка бўлган ингиллишларнинг авж олган даври болди?

- а) 1776
- б) 1778
- с) 1775

128. АҚШнинг «Мустақиллик декларацияси» қачон қабул қилинган эди?

- а) 1776 йил 4 июл
- б) 1997 йил 8 июл
- с) 1776 йил 7 январ

129. АҚШнинг Конституцияси қачон қабул қилинган эди?

- а) 1782 йил
- б) 1789 йил
- г) 1781 йил
- д) 1787 йил

130. АҚШ Конституциясининг кучга киришида қимнинг гашлари ўз тасдиғини тошган эди.

- а) Рузвэлт
- б) Т. Жэфэрсон, Ж. Адамс
- с) Билл Клинтон,
- д) Ж.Буш

131. АҚШнинг “Мустақиллик декларациясининг” муаллифи ким

- а) Т.Жэферсон
- б) Рузвэльт
- с) Ж.Вашингтон

132. Қуйидагилардан ким виждон эркинлигини табиий ҳуқуқлар тоифасига киритган эди?

- а) Жэферсон
- б) Ж.Буш
- с) Вашингтон Ирвинг

133. Қуйидагилардан ким давлат бошқарувида қўлчилик ҳалқнинг иштирокини маъқуллаган?

- а) Т. Жэферсон
- б) Томас Мор
- с) Тэодор Драйзэр.

134. Мустақиллик учун олиб борилган ҳаракатларда ўзининг долзарб мавзулари билан ҳалқ орасида ном қозонган шахсни топинг

- а) Ж.Адамс
- б) Адам Смит
- с) Т.Пэйн.

135. Пэйннинг ўз қарашлари яққол номоён бўлган очэркини топинг.

- а) инсон ҳуқуқи
- б) инсон ақли
- с) инсон кайфияти.

136. «Ақл асри» кимнинг қаламига мансуб пафмлэт?

- а) Томас Адамс
- б) П.Томас
- с) Рузвэлт

137. Пэйннинг фикрича жамият нима?

- А) инсонлар эҳтиёжи натижаси
- Б) ҳалқнинг манфаатлари
- С) сиёсат натижаси

138. Нэйи давлат бошқарувини нэча хилга бўлади?

- а) сайланадиган вакиллик ва мэрос асосидаги
- б) фақат вакиллик
- с) мэрос тариқасидаги

139. Нэйипнинг фикрича рэспублика бошқаруви қандай тэмфизга кирар эди?

- а) бундай бошқарув тури унда мавжуд эмас эди
- б) сайланадиган вакиллик
- с) мэрос асосидаги вакиллик.

140. У 1775–1804 йилларда яшаган ва фэдэракистларнинг раҳбари, марказлашган фэдэрал ҳукумат тарафдори эди” бу ерда ким ҳақида фикр юригилмоқда?

- а) Алэксандр Дюма
- б) Алэксандр Гамилтон
- с) Аврилий Августин

141. Қуйидагиларнинг қайси бирида подшоҳ ҳам ўзининг илоҳий ва юксак мақомига қарамай, брахманларни ҳурмат қилишни, уларнинг маслаҳатига юришни кэраклиги ёзиб қўйилган?

- а) Ману қонунларида
- б) Вэдаларда
- с) Мурдалар китобида
- д) Иштусэр сўзларида

142. «Дхарма» нимани англатган?

- а) адолатни
- б) одатларни
- с) қонунларни
- д) тартибни

143. Илоҳий адолат ва ва ҳақиқат маъноларини қуйидагилардан қайси бири англатган?

- а) Ра
- б) Маат
- с) Шамаш
- д) Мардук

144. «Қонга қон, жонга жон» тамойилли қайси қонунга тэгишли ?

- а) Ману қонунларига
- б) Ҳаммураппи қонунларига
- с) Шамаш стэзи
- д) Дхарма

145. «Жазо – подшоҳ, у дохий ва жазоловчидир» – дэган иборалар қайси манбада кэлтирилган?

- а) Ману қонунларида
- б) Иппусэр сўзларида
- с) Ҳаммуралши қонунларида
- д) Дхаммапададарда

146. «Қонунлар донишмандлар ёмонлик қилишлари учун эмас, балки уларга бошқалар ёмонлик қилмасликлари учун яратилган» – дэган сўзларнинг муаллифи...

- а) Пифагор
- б) Афлотун
- с) Епикур
- д) Полибий

147. «Халқ одамларнинг шунчаки йиғиндиси эмас, манфаатлар умумийлиги ва ҳуқуқ масаласида ўзаро кэлишувга эришган кўпчиликнинг йиғиндисиدير» – дэган сўзлар..

- а) Аристотэлга тэгишли
- б) Сукротга тэгишли
- с) Цицеронга тэгишли
- д) Полибийга тэгишли

148. Ҳуқуқшуносликнинг Римда оммавий ўрганишга асос солган инсон ким?

- а) Гнэя Флавий
- б) Сисэрон
- с) Аристотэл
- д) Гибэрий Корунний

149. «Халклар хукуки – барча инсонинг фойдаланадиган хукукидир» дэн ўз мулохазаларини билдирган инсон...

- а) Папиниан
- б) Улпиан
- с) Яволэн
- д) Модэстин

150. «Хукукнинг фаолияти амр этиш, тақиқлаш, жазолаш» – дэб кўрсатган хукукшунос

- а) Юлиан
- б) Павэл
- с) Модэстин
- д) Квинтилиан

151. «Қонун – фармойиш , донишмандлар қарори, билиб билмай қилинган жиноятга барҳам бэриш , дақлатнинг умумий аҳдидир» – дэган гояшнинг муаллифи?

- а) Папиниан
- б) Павэл
- с) Модэстин
- д) Квинтилиан

152. Иеремия Бентам қайси йилларда яшаб ўтган?

- А) 1838-1842 йил
- Б) 1748-1832 йил
- С) 1832- 1848 йил
- Д) 1718-1848 йил

153. Утилитаризм назарияси асосчиси ким?

- А) Бентам
- Б) Локк
- С) Гоббс
- Д) Юнг

154. Утилитаризм назариясининг уч асосий қондасини белгиланг.

- А) Мавхум хукук, одоб, ахлоқ
- Б) Табиий хукук, фуқаролик хукуки, адолат хукуки
- С) Фаолият, фойда, ахлоқ
- Д) Сиёсат, давлат, хукук

155. Қайси қаторда И.Бентам асарлари келтирилган?

- А) «Қонунчилик тамойиллари»
- Б) «Ҳукумат ҳақида»
- С) А ва Б
- Д) Дентология ёки ахлоқ ҳақидаги фан
- Е) Барча жавоблар тўғри

156. «Ҳеч кимнинг сизга таъсир этишига йўл қўймаг ва бу билан сиз жамият учун зарур ишни қилган бўласиз». Ушбу сатрлар кимга тегишли?

- А) И.Бентам
- Б) Дж.С.Милль
- С) Карамзин
- Д) Форобий
- Е) Афлотун

157. Эркинликни ўзбилармонлик билан тенглаштирган олим ким?

- А) И.Бентам
- Б) Гегель
- С) М.Карамзин
- Д) Ж.Остин

158. И.Бентам асос солган назария қайси қаторда берилган?

- А) Утилитаризм
- Б) Демократизм
- С) Социализм
- Д) Позитивизм

159. И.Бентамнинг утилитаризм назариясига кўра одамларга кўпроқ бахтли бўлиш имконияни яратувчи омил нима?

- А) Тенглик
- Б) Эркинлик
- С) Ҳуқуқ
- Д) Ахлоқ
- Е) Куч

160. Қуйидаги қайси асарлар И.Бенгам қаламига мансуб?

- А) «Дентология ёки ахлоқ ҳақидаги фан»
- Б) «Эркинлик ҳақида»
- С) «Закиллиқ бошқаруви»
- Д) «Хукумат ҳақида»

161. «Барча давлатлар Конституциявий кодексига бошланғич қўлланма»

- А) 1,2,3,4,5
- Б) 5,1,2,4
- С) 1,4,5
- Д) 5,4,2

162. «Инсоннинг манфаати, фойдаси нимадан ташкил топишини фақат инсоннинг ўзинга билади ва у ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан ёрдам кутиши керак эмас». Ушбу қарашлар кимга тегишли?

- А) И.Бенгам
- Б) Милль
- С) Спиноза
- Д) Остин

163. Қуйидаги қайси жавобда кўрсатилган олимнинг қарашлари XIX-XX асрлардаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларга салмоқли ҳисса қўшган?

- А) Ч. Дарвин
- Б) И.Бенгам
- С) Доперрон
- Д) Ч. Ломброзо

164. 1806–1873 йилларда яшаб ўтган либералист ким?

- А) Джон Стюарт Милль
- Б) Спиноза
- С) Томас Мор
- Д) Адам Мюллер

165. Қуйидаги қайси қаторда шахсий эркинликнинг чегараларини кўрсатиб берган олим кўрсатилган?

- А) Бенжамен Констан
- Б) Дж. С. Милль
- С) Алексис де Токвиль
- Д) Стейн

166. Қуйидагилардан қайси бири либералист бўлган?

- А) Г.Гроций
- Б) Муссолони
- С) Остин
- Д) Дж.С.Милл

167. Қуйидаги қайси қаторда Джон Стюарт Милльнинг шахсий эркинлик тушунчасига берган талқини кўрсатилган?

Шахсий эркинлик бу.....

- А) Шахснинг қонунга итоат этиши
- Б) Шахснинг илохий қондаларга буйсиниши
- С) Шахснинг ахлоқ қондаларига итоат этиши
- Д) Шахснинг бошқа шахслар устидан мутлак ҳуқуқи

168. Аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданияти юксаклик даражаси давлатда муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб берган шахс?

- А) Фома Аквинский
- Б) Сезар
- С) Милль
- Д) К.Маркс

169. Милльнинг фикрича, либерализм бу.....

- А) Шахсий эркинликни химоя қилиш
- Б) Шахсий ҳуқуқни химоя қилиш
- С) Давлат механизмини демократик ва ҳуқуқий асосда ташкил этиш
- Д) А ва Б
- Е) Барча жавоблар тўғри

170. Қайси қаторда либералистлар берилган?

- А) Ж. Осмин, Рузвельт, Дюверже
- Б) Бенжамен, Франклин, Рузвельт
- С) Бенжамен Констан, И.Бенгам, Герберт Харт
- Д) Бенжамен Констан, Милль, Лоренс Штейн

171. Милль давлат бошқарувининг қайси шаклини илгари сурган?

- А) Вакиллик бошқаруви
- Б) Деспот бошқаруви
- С) Монарх бошқаруви
- Д) Аристократ бошқаруви

172. Хукукий давлат концепциясига асос бўлувчи ғоя қайси қаторда берилган?

- А) Либерализм
- Б) Социализм
- С) Консвратизм
- Д) Марксизм
- Е) Бюрократизм

173. Қуйидагилар қандай асосга кўра бир гуруҳга киритилган? Бенжамен Констан, Жон Стюарт Милль, Лоренс Штейн, Алексис де Токвиль

- А) улар бир давлатнинг фуқаролари бўлган
- Б) уларнинг ғоялари утопияга асосланган
- С) улар либералистлар бўлган
- Д) уларнинг ғоялари фақат давлат масаласига қаратилган

174. Европа ҳудудида «либерализм отаси» ким бўлган?

- А) Б.Констан
- Б) Спиноза
- С) Гроций
- Д) Остин

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР

I. ЎҚУВ ДАРСЛИКЛАРИ

1. Бобоев. Ҳ.Б.Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 205 б.
2. Бобоев. Ҳ.Б.Ўзбек давлатчилиги тарихи. Дарслик. –Т.: Фан, 2004. – 294 б.

II. ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАЛАР

1. Бойдадаев М. Политико-правовис основи становления и развития системы государственного управления в республике Узбекистан. Учебное пособие. –Т.: Адолат, 1996. – 172 с.
2. Исламов З.М. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная сөнность. Учебное пособие. –Т.: ТГЮИ, 2003. –244 с.
3. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Давлат назарияси). Ўқув қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. –272 б.
4. Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2004. –138 б.
5. Исломов.З.М.Фуқаролик жамияти: кеча, бугун, эрта. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 87 б.
6. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 230 б.
7. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 30 б.
8. Мухитдинова. Ф.А. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2004. – 208 б.
9. Тошқулов.Ж.Ў. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – 128 б.
10. Шарипов.Р. Мухитдинова Ф. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари. (Жадиждлар). Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2004. – 295 б.

III. ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМАЛАР

1. Мухитдинова Ф. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2003. – 30 б.
2. Мухитдинова Ф. Ўзбекистон халқлари сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2005. – 31 б.
3. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув дастури. – Т.: ТДЮИ, 2005. – 30 б.
4. Ўзбекистон халқлари сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув дастури. Т.: ТДЮИ, 2005. – 31 б.
5. Танирбергенов С. Сиёсий ҳэм ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Методикалик қолланба. –Н.: ҚМУ, 2005. – 58 б.

IV. СИЁСИЙ ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ ФАНИ ПРЕДМЕТИ

1. Бобоев Ҳ.Б., Қаҳҳоров А. Демократик конституциянинг ижтимоий-ҳуқуқий қирралари. Рисола. –Т.: Ўзбекистон, 2000. – 77 б.
2. Одилқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. (Монография). –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001. – 46 б.
3. Файзиев М.М. Мустақиллик нима? Рисола. –Т.: Адолат, 1992. – 60 б.

V. ҚАДИМГИ ШАРҚ ДАВЛАТЛАРИДАГИ СИЁСИЙ- ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. Мухитдинова Ф.А Место и роль политико-правовых учений в становлении гражданского общества. Брошюра. – Т.: ТДЮИ, 2006. – с. 32.
2. Мухитдинова. Ф.А. Концепция законодательства и правовой культуры в трудах Фараби. Брошюра. –Т.: ТДЮИ, 2002. – 30 с.
3. Мухитдинова.Ф.А.Фаробийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. Рисола. –Т.: ТДЮИ, 2002. – 125 б.
4. Мухитдинова.Ф.А. Фаробийнинг ҳуқуқий қарашлари. Рисола. –Т.: Адолат, 2002. – 56 б.
5. Мухитдинова.Ф.А.Фаробийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. Рисола. –Т.: ТДЮИ, 2002. – 125 б.

6. Умарова К. Политическая культура народов Узбекистана и Каракалпакстана исторический опыт формирования. (Монография). – Н.: Каракалпакстан, 1995. – 144 с.

VI. ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА СИЁСИЙ–ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. Мухитдинова Ф.А. Қадим Юнон ҳамда Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасавурлар, гоялар. Рисола. – Т.: ТДЮИ, 2006. – 38 б.

VII. ҚАДИМГИ РИМ ДАВЛАТИДА СИЁСИЙ–ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. Мухитдинова Ф.А. Место и роль политико–правовых учений в становлении гражданского общества. Брошюра. – Т.: ТДЮИ, 2006. – 32 с.

VIII. ЎРГА АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ОВРУПАДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. Адилходжаева С.М. Эволюция политико-правовых идей либерализма. // Тез.док. Респ. Научно-теоретической конф. 3 декабря 2002. – Т.: ТГЮИ, 2002. – С. 16-24.

IX. ШАРҚ СИЁСИЙ–ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1. Бойдадаев. М. Политико–правовые основы становления и развития системы государственного управления в республике Узбекистан. Т.: Адолат, 1996. – 172 с.

2. Мухамедов Х.М. Муслмон давлатчилигини тарихий ўрганиш. // Ж. Ҳаёт ва қонун. – 1998. – 7-сон. – Б. 54-57.

3. Мухамедов Х.М. // Халифалик.У ўзи нима?. – Ватан. – 12 апрел. – 1999.

4. Саидов А. Жузжоний А. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. Рисола. – Т.: Ижтимоий фикр, 1998. – 142 б.

X. XVII АСРДА ГОЛЛАНДИЯДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. Умарова К. Взаимообусловленность и взаимодействие политической и правовой культур. // Ж. Право. Ҳуқуқ. Лав. – 1999. – № 3. – С. 19-22.

2. Мухитдинова Ф.А Место и роль политико-правовых учений в формировании гражданского общества. Брошюра. – Т.: ТДЮИ, 2006. – 32 с.

XI. ЕВРОПА МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ СИЁСИЙ- ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1. Адилходжаева С.М. Либерализм: эволюция идей от прошлого до настоящего. (Монография). –Т.: ТДЮИ, 2002. – 233 с.

2. Адилходжаева С.М. Система образования в Австрии. // Ж. Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – №1. – С.12-15.

3. Адилходжаева С.М. Либерализмни гоёлари ривожланиши. // Ж. Ҳаёт ва қонун. – 2002. – 2-сон. – Б.37-38.

4. Адилходжаева С.М. Либерализм – правовой и теоретический фундамент рыночной экономики. // Ж. Хўжалик ва ҳуқуқ. – 2002. – 6-сон. – Б. 84-87.

5. Ҳамидова М.А. // Англия жиноят қонун. – Инсон ва қонун. – 23 апрел. – 2003.

6. Хайитбоев Ф.П. Умумий интеграция жараёни. // Ж. Ҳаёт ва қонун. – 2003. – 5-сон. – Б.18-20.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ЎРГАНИЛИШ УСУЛЛАРИ	4
ҚАДИМГИ ДУНЁ ДАВЛАТЛАРИДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР	13
ҚАДИМГИ ШАРҚ ДАВЛАТЛАРИДАГИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР	13
ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОН (ГРЕЦИЯ) СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ	47
АРАСТУНИНГ ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТИ	61
ҚАДИМ РИМДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР	68
АМИР ТЕМУРНИНГ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ	83
ЎРТА АСРЛАРДА ҒАРБ МАМЛАКАТЛАРИДА СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР	91
XVII-XVIII АСРЛАРДА ЕВРОПАДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАР	103
XVII-XVIII АСРЛАРДА НЕМИС ВА ИТАЛЯН МАЪРИФАТНАРВАРЛАРИНИНГ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ	122
АҚШДАГИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР	137
XIX АСРДА ЕВРОПАДА СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРЛАР РИВОЖИ	164
XIX АСРДА РОССИЯДАГИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР. СПЕРАНСКИЙ, КАРАМЗИН, ПЕСТЕЛЬ ВА МУРАВЬЁВЛАРНИНГ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ	184
XX АСРНИНГ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ҒОЯЛАРИ	197
ЯНГИ ДАВРДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР. ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТНИ ЛИБЕРАЛЛАШТИРИШ ҒОЯЛАРИ	239
СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ФИКРЛАР НАМУНАСИ	265
ТЕСТЛАР	276
ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР	310

ФЕРУЗА МУХИТДИНОВА

**СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР
ТАРИХИ**

ДАРСЛИК

**Мухаррир: С. Салимова
Техник муҳаррир: Ж. Абдужалилов**

**Босишга рухсат этилди: 27.01.11.
Босма табағи: 22.8. Адади: 500. Бужуртма № 648.
ТДЮИ «Тээкор наср» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35.**